

PROFESSORIBUS SALUTEM

Találkozások neves történészekkel

BELVEDERE

PROFESSORIBUS SALUTEM

Találkozások neves történészekkel

VA 9040

PROFESSORIBUS SALUTEM

Találkozások neves történészekkel

TANULMÁNYKÖTET

BELVEDERE
MEMORIAM

Szeged, 2001

SZTE Egyetemi Könyvtár

J910010176

A kötet támogatói

Millenniumi Kormánybiztosi Hivatal
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Oktatási Minisztérium
Szegedért Alapítvány
Szegedi Tudományegyetem Rektora
Szegedi Tudományegyetem Polgáraiért Alapítvány
SZTE Bölcsészettudományi Kar
SZTE Hallgatói Önkormányzat
Szegedért Alapítvány

Támogatta a
Nemzeti Kulturális
Örökség Minisztériuma
a Magyar Millennium
évében

Szerkesztették
Döbör András – Jancsák Csaba
Kiss Gábor Ferenc – Nagy Tamás

© Belvedere Meridionale, 2001

© A szerzők, 2001

Tartalom

ZAKAR PÉTER: Előszó	7
MARÓTI EGON: Görög versenyek római háttérrel	9
BERTA ÁRPÁD: Magyar törzsek és törzsnevek	15
MAKK FERENC: Etelközi magyarok francia forrásban	29
TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: A honfoglalás szakaszai	39
KRISTÓ GYULA: A magyar állam kezdeteiről – egyes szám első személyben	49
SZEGFÜ LÁSZLÓ: Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről	61
MAROSSY ALFONZ OFM: Cluny szerzetesi élete Szent Gellért korában	85
BAKAY KORNÉL: A nemzeti királyeszmé az Árpád-korban	101
PAPP SÁNDOR: A steppe a XIII. században	113
LELE JÓZSEF: A vazallusok szövetsége a tizenöt éves háborúban	121
IVANICS MÁRIA: Hitharc vagy hadivállalkozás. A tatár segédcsapatok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban	131
DEMÉNY LAJOS: Székely lustrák a fejedelem kori Erdélyben	137
BENDA KÁLMÁN: Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai	155

MARJANUCZ LÁSZLÓ: Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez	161
HERMANN RÓBERT: Kossuth és tábornokai	181
PELYACH ISTVÁN: Útban az emigráció felé	209
CSORBA LÁSZLÓ: Kossuth egy újabb szabadságharc feltételeiről az 1860-as évek első felében	227
CSONKARÉTI KÁROLY: A császári-királyi haditengerészet 1786–1914 között	235
ROMSICS IGNÁC: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása	261
ORMOS MÁRIA: Magyarország és Európa a két világháború között	273
SZAKÁLY SÁNDOR: A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele (1919–1944)	289
Az eredeti megjelenések jegyzéke	301

☒ *Görög hosszútávfutók ábrázolása egy vörösalakos amfora oldalán*

Előszó

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén az utóbbi évtizedben – a hallgatók szervezésében – rendszeresen vendég-előadókat köszönthettünk. A meghívottak, történészek és más rokon szakmák képviselői, vállalták, hogy tudásuk legjavát megosszák az eljövendő tanárokkal. Az érdeklődés pedig alkalomról-alkalomra bizonyította, hogy vendégeink nem fáradtak hiába.

Ebben a kötetben a szerkesztők az ezen rendezvényeken elhangzott előadásokból válogattak ki néhányat, hogy olvasóiknak áttekintést adjanak az ott elhangzottakról. Mindebből következik, hogy az itt közölt anyagok nem feltétlenül kapcsolódnak egymáshoz. Ugyanakkor különösen a magyar történelem és annak európai vonatkozásait tekintve rendkívül gazdag anyag kerül publikálásra.

Az előadók személye és a témák is egyfajta sokszínűséget tükröznek. Vendégünk volt számos professzor, akik nem csak tudásuk legjavát hoztak el számunkra, hanem gyakran szakmailag-emberileg is fontos megfigyeléseket osztottak meg hallgatóikkal. Az idősebb generáció mellett a fiatalabbak is képviseltették magukat, gyakran sajátos színt és hangulatot varázsolva a terembe. Külön öröm számunkra, hogy határainkon túli vendégeket is módunkban állt meghívni. Ez a sokféleség tükröződött a témaválasztás területén is. Az ókori görög versenyektől egészen a 20. századi magyar történelemig mindenki találhat a maga számára érdekes és ismeretekben gazdag anyagokat.

A főbb csomópontok közé tartozik – a szegedi hagyományokhoz kötődően – a honfoglalás és az Árpád-kor időszaka, a 19. századi magyar történelem, illetve a két világháború közötti Magyarország története. Nagy tisztelettel és szeretettel emlékszünk Benda Kálmánra, aki sajnos ma már nem lehet közöttünk. Máig fülünkbe csöngenek veretes,

a reformáció kultúrtörténetét nem csupán ésszel, hanem szívvel és lélekkel fejtető mondatai.

Dicséret illeti a kötet szerkesztőit is. Huszonegy különböző tárgyú és terjedelmű, más-más időpontokban elhangzott és megjelent anyagot kellett egységbe rendezniük. A filológus, nyelvész, középkorász, régész, egyház- és hadtörténész szerzők más-más hivatkozási formát használnak, néha a tulajdonnevek helyesírásában is jelentős volt az eltérés. A szerkesztők sok nyári éjszakát áldoztak ezen differenciák csökkentéséért. Az elkerülhetetlenül fennmaradt egyenetlenségekért a kedves olvasók megértését kérik.

Ez a kötet egyrészt minden egykori és jelenlegi hallgatónknak segít felidézni ezeket a felejthetetlen alkalmakat, másrészt azok, akik netán nem hallottak volna ezekről az előadásokról, azoknak most lehetőségük van az őket érdeklő témák utólagos áttekintésére. Ezzel a kötettel szeretnénk meg egyszer köszönetet mondani előadóinknak, akik az elmúlt 10-12 évben elfogadták meghívásunkat. Tisztelettel gondolunk rájuk, és a későbbiekben is szívesen látjuk őket.

Zakar Péter

MARÓTI EGON

Görög versenyek római háttérrel

RISZTUS előtt 31. szeptember 2-a sorsforduló a római állam és a mediterrán térség jövője szempontjából: az actiumi csatával Octavianusnak, a későbbi Augustusnak triumvir társa, Marcus Antonius fölött aratott győzelmével lényegében eldőlt a Birodalom feletti uralom kérdése.

A későbbi Princeps győzelmét nem Antonius megfutamodásának, nem hadvezére, Vispanius Agrippa sikeres stratégiájának kívánta tulajdonítani, hanem Apollo istenség támogatásának, akarátának, amint ez már a korabeli irodalomból is kiviláglik. A misztifikáló propaganda-fogásra az adott alapot, hogy a csata színhelye, az Ambrakiai-öböl felett magasodó sziklaszirten egy régi Apollo-szentély állt.

A hálás győző restauráltatta és gazdag ajándékokkal halmozta el a szentélyt, és az istenség tiszteletére az addig két évenként rendezett helyi sportversenyeket Kr. e. 28/27-ben Aktia néven négyévenként tartott, olympiai rangú (isolympios) versenyjátékokkal váltották fel, s besorolták az olympiai ciklus, periodos négy hagyományos versenye mellé. Ez utóbbi rendelkezésről Suetonius (Aug. 18,2) a következőképpen számol be: Quoque Actiacai victoriae memoria et in posteros celebratior esset, ...ludosque illic quinquennales constituit (azaz: hogy az actiumi győzelmének emléke az utókor számára minél emlékezetesebb legyen, ...ott ötévenként versenyjátékokat alapított.)

Ez az intézkedés nyilván szélesebb körű érdeklődést váltott ki, nagyobb propagandahatást ért el, mint a szentély rendbehozatala. Ugyanis a görögség számára az agón, a sportvetélkedés, a versenyjáték alapvető fontosságú tényező volt; megmutatkozik ez az irodalomban az Iliastól kezdve és a képzőművészetekben a legkorábbi időktől.

A római közfelfogás hagyományosan idegenkedve állt szemben ezzel a görög eszményrendszerrel, némileg lenézték a meghódítottak

kedvteléseit, megütköztek a versenyzők ruhátlanságán is. A szélesebb látókörű uralkodók viszont több megértéssel viseltettek a görög sporttal és versengéssel szemben Augustustól kezdve. Különösen szembe-tűnő ez az Antoninusok esetében, akik számos új versenyjáték megalapítását pártfogolták a keleti, hellénizált területeken. Közöttük is kitűnt a filozófus császár, Marcus Aurelius, aki számos görög versenygyőztest tüntetett ki a római polgárjoggal: tanúság erre egyebek között a vonatkozó feliratos anyagban megjelenő nagyszámú olyan atléta, aki eredeti görög vagy görögös neve előtt feltünteti a Marcus Aurelius elnevezést.

Annak idején a hódító makedón II. Philippos igyekezett igazolni a maga és ősei görög voltát, Hérakléstól való származásukat, különféle mitológiai fikciókkal, csűrés-csavarással meg azzal, hogy elküldte fogatait az olympiai versenyekre. Hasonlóképpen járt el már Tiberius, Augustus későbbi utóda, akinek négyesfogata győzelmet aratott Kr. e. 4-ben, a 194. olympián. Neki már fölösleges lett volna bizonykodnia, már csak azért is, mert Iulius Caesar óta illetett elfogadni, hogy a gens Iulia (amelybe Nudius Tiberius Nero örökbefogadás révén került be) Aphrodité istennő leszármazottja...

Az említett és alább szóba kerülő játékokat azért mégis a Birodalom görög alattvalói kedvére alapította az öntudatos római egyeduralkodó, illetőleg a Nagy Sándor hódításai, a Hellénizmus kora óta a görög kultúrával áthatott keletebbre fekvő területek elgörögösödött lakói számára. Az emberi megértés persze politikai belátással párosult, s intézkedése, mint sok más, a Birodalom egységének kialakítását, megszilárdítását szolgálta. Augustus ebben következetes volt. Gondoljunk csak arra, hogy az élete, uralkodása vége felé megfogalmazott öngazoló és propagandisztikus beszámolóját tetteiről, szándékairól görög nyelvre is lefordíttatta, s a kétnyelvű szöveget a Birodalom keleti felének tartományi székhelyein kőbe vésve elhelyeztette, amint arról több töredékesen, sérülten fennmaradt emlék tanúskodik. Közöttük a legteljesebb a mai Ankara határában, az egykori Ancyrában, Augustus és Dea Roma – az uralkodó és a megszemélyesített Róma istennő – számára emelt templom bejárati falának két oldalán. (Mellesleg a felirat felfedezése, első leírása, amin a későbbi szövegkiadások alapul-

nak, a XVI. század közepén a szultánhoz küldött, a magyar Verancsics Antal püspök, a későbbi esztergomi prímás vezette császári küldöttség érdeme.)

A görögök a Földközi-tenger távoli vidékeiről is lelkesen utaztak az élisi Olampiába, a delphoi Pythiára stb., a siker, a győzelem, az elsőség elnyerése érdekében, vállalva az utazás fáradsalmait, költségeit. Így tették ezt Dél-Itália és Szicília görög alapítású városainak, polisainak versenyzői is, akik között a legrégebbi időktől számos nevezetes győztes atlétát, lovas versenyzőt találunk. Augustus nyilván úgy gondolkodott, hogy ha ezeknek a görögöknek ez a versengés olyan fontos, akkor miért ne rendezhetnének ilyen játékokat Itália területén, a Birodalom szívében?

Kr. u. 2-ben aztán Neapolisban, a mai Nápoly területén, a korábban két évenként tartott helyi játékokat négy évenkéntire szervezték át, és akárcsak az actiumi játékokat, olympiai rangra emelték, s Augustusnak, mint Aphrodité-Venus leszármazottjának tiszteletére, majd halála után emlékére rendezték meg. Ezt Suetonius (Aug. 98,5) is megemlíti: *quinquennale certamen gymnicum honori suo institutum*. Erre utal különben maga a játékok elnevezése is: Italika Rhómaia Sebasta isolympia. (A görög sebasta a latin augustus melléknév megfelelője.)

A versenyeken való részvétel feltételeit, a rendezés szervezeti szabályait, az egyes versenyszámok lebonyolításának módját rendszerint írásban rögzítették. A nápolyi Sebastára vonatkozóan fennmaradt egy töredékes felirat, amely azonban így is számos érdekes tudósítást tartalmaz, amelyek szembesíthetők különböző történetírói, jogi és szépirodalmi szövegekkel, illetve kiegészíthetők ezekkel. E kérdéskör tárgyalása ezúttal messze vezetne. Akit a téma közelebbről érdekel, az – remélhetőleg hamarosan – elolvashatja „A nápolyi Sebasta sportversenyeinek szabályzatához” címen írt dolgozatomat...

IRODALOM

DECKER, W.: *Sport in der griechischen Antike*. München, 1995.

KERTÉSZ I.: *Az ókori olümpiai játékok története*. Budapest, 1996.

MARÓTI E.: *Delphoi és a Pythia sportversenyei*. Budapest, 1995.

MARÓTI E. – HORVÁTH I. K. – CASTIGLIONE L.: *A régi Róma aranykora*. Budapest, 1967.

SUETONIUS: *A Caesarok élete*. Fordította Kiss Ferencné. Budapest, 1984.

BERTA ÁRPÁD

Magyar törzsek és törzsnevek

ATÖRTÉNETÍRÁST hosszú ideig uralta az a szemlélet, hogy az individuum egyes népekhez tartozása egyértelműen meghatározható. Behatárolta a történetírás lehetőségeit az a szemlélet is, mely szerint az egyes népek kontinuum összetartozása a távoli múltba visszavetíthető.

Csak a 20. század húszas éveiben vált lassanként nyilvánvalóvá, hogy a kora középkori történeti vizsgálódások tulajdonképpen tárgya nem a kora középkori népek története, hanem jóval inkább etnogenezisük története.

Wenskus tevékenysége¹ és a legújabb kutatások (így Herwig Wolfram, Joachim Herrmann, Herwig Friesinger, Falko Daim, Walter Pohl vagy Magyarországon mindenekelőtt a tragikus hirtelenséggel eltávozott Szűcs Jenő kutatásai) eredményeként lassan a nyolcvanas évekre körvonalazódtak azok a szempontok is, melyek a kora középkori történetírás módszertani megújításához vezethetnek.

Az 1982-es zwettli szimpózium kötetei² a bennük megfogalmazott tények, tézisek és hipotézisek közreadásával világosan deklarálják az új módszertan megteremtésének szándékát.

A gentilis szerveződésű népcsoportok polietnikus jellege, persze;

¹ Vö. mindenekelőtt WENSKUS, R.: *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*. Köln–Graz, 1961.

² WOLFRAM, H. – POHL, W.: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 27. bis 30. Oktober 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich. 1. Wien, 1990; FRIESINGER, H. – DAIM, F.: *Typen der Ethnogenese unter besonderer Berücksichtigung der Bayern*. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 27. bis 30. Oktober 1986, Stift Zwettl, Niederösterreich. 2. Wien, 1990.

korábban is ismert volt. Azt pl., hogy a langobard sereg gepidákból, bolgárokból, szarmatákból, szászokból s egyéb pannóniai etnikai elemekből állt, régóta tudjuk. Azt is, hogy avar néven említene a források pl. kutrigur hunokat, bolgárokat, gepidákat, rómaiakat és szlávokat. Az is ismert volt már korábban is, hogy a polietnikus bázison szerveződő népcsoportoknál a hovatartozások nem zárták ki egymást automatikusan. Az egyén egy időben lehetett gepida és langobard vagy avar, gentilis neve jelölhetett egy jelentékeny törzsszövetséget, majd hirtelen leértékelődhetett egy kis jelentéktelen regionális vagy lokális csoportnévvé.

Ezeknek a folyamatoknak, a nagytörzsek, törzsszövetségek, népcsoportok kialakulásának csak a legutóbbi időben kezdődött meg a tudományos igényű modellezése.

Az előbbieken röviden említett és mindannyiunk számára ismert gondolatok fölillantásával jelezni szerettem volna, hogy a magyar törzsnevekre vonatkozó kutatások és mindenekelőtt a törzsnevek történeti értékelése területén is új módszertani megfontolások kimunkálása szükségeltetik. Ez csakis történészek és nyelvészek közös munkája lehet. Ebben a rövid előadásban én most mindössze arra vállalkozom, hogy megkísérlem összefoglalni a törzsneveinkre vonatkozó eltérő nézeteket. Jelezni kívántam azonban, hogy a nyelvészet által eddig nyújtott, s remélhetőleg az adatok pontosításával az elkövetkezőkben majdan nyújtható eredmények történeti értékelése elkerülhetetlenné teszi az új módszertani alapok kidolgozását.

A magyar törzsnevek kutatásához a nyelvésznek két alapvető forrás áll rendelkezésére. Az egyik a több mint 250 év óta ismert – Bíborbanszületett Konstantín bizánci császár *De administrando imperio* című munkájában³ fennmaradt – törzsnévi lista, a másik pedig a történelmi Magyarország területén fellelhető törzsnévi eredetű helynévi anyag.

³ A 10. század közepén keletkezett forrás magyar nyelvű kiadása: MORAVCSIK GYULA: *Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása*. Budapest, 1950. Kritikai kiadása: MORAVCSIK, GY. – JENKINS, R. J. H.: *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Dumbarton Oaks Texts.

A magyar törzsnevek kutatása – s ezt régóta, Nagy Géza tevékenységének köszönhetően⁴ tudjuk – csakis e két forrás egyidejű használatával képzelhető el. A helynévi anyag ismerete nélkül Konstantín császár többféle olvasati lehetőséget megengedő adatai félrevezethetik a kutatót. Nem célom itt annak a felsorolása, hogy milyen – gyakran mulatságos – megfejtési kísérletek születtek olyan kutatók tollából, akik figyelmen kívül hagyták a helynévi anyag vallomását, s téves kiindulópontot felvéve kíséreltek meg etimologizálni törzsneveket. A korai, dilettáns etimológiák összefoglaló áttekintése egyébként megtalálható Németh Gyula *A honfoglaló magyarság kialakulása* című művében.⁵ Itt csak egy példát említenék erre a nem túl távoli múltból. A kitűnő német altajista Karl Heinz Menges a magyar *Keszi* törzsnevet *Qasīn*-nak, a *Kért* pedig *Qarīn*-nak olvasta Konstantín törzsnévlistáján. Így adott 'Karám' és 'Öreg' megfejtései eleve elhibázottak voltak.⁶

Az első tudományos igényű törzsnév-magyarázatokkal Németh Gyula jelentkezett 1930-as munkájában. Németh Gyula megfejtési kísérletének elvitathatatlan érdeme abban van, hogy megpróbálta rendszerbe foglalni törzsneveink magyarázatát. Átrostálva a korábbi próbálkozásokat, megtartotta és kiegészítette a korábbi magyarázatok néme-lyikét, s új etimológiai javaslatot terjesztett be azokban az esetekben, ahol nem talált elfogadhatót a korábbi irodalomban. Németh 1930-as rendszerében az „átvett” etimológiák között tarthatjuk számon a Nyék s a Tarján⁷ törzsnevek etimológiáját, s némi megszorítással ide sorolhatjuk a Megyer törzsnevet, melynek megfejtésekor Németh Reguly korábbi ötletére építetett. Németh Gyula 1930-ban közzétett etimo-

---

⁴ NAGY GÉZA: A magyar nemzetségek. 1–2. *Turul*, 28 (1910) 18–32., 52–65.

⁵ NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest, 1930. 227–230.

⁶ MENGES, K.-H.: Etymological Notes on Some Păcänäg Names. *Byzantion*, 18 (1944–45). 256–80.

⁷ A Tarján törzsnév a legkorábban megfjtett törzsnevünk. A Németh Gyula által kidolgozott etimológia ötletét már megtaláljuk Salamon Ferenc cikkében (722). Lásd SALAMON FERENC: A magyar haditörténethez a vezérek korában. *Századok*, 1876, 1–17., 686–733., 765–851.

lógiai szerint a magyar törzsnevek a Nyék és a Megyer törzsnév első elemének kivételével török eredetűek.

A finnugor etimológiájú Nyék jelentése az elavult magyar nyék közszó alapján nagy biztonsággal meghatározhatóan 'sövény; bekerített védőhely' volt. A török eredetű törzsnevek eredeti jelentései Németh 1930-as véleménye szerint a következők voltak: 'Lázadj, Lázadó' (*Kabar*) – 'Mañc- Ember' (*Megyer*) – 'Hótorlasz' (*Kürt*) – 'Fáradhatatlan' (*Gyarmat*) – 'Alkirály' (*Tarján*) – 'Miniszter' (*Jenő*) – 'Óriás' (*Kér*) – 'Töredék' (*Keszi*).

Németh megfejtései s az etimológiák által kínált törzsnévi jelentésekbe beleérzett vagy belemagyarázott törzsszövetségi strukturáltság képe 1930 után szervesen beépültek a magyar történetírásba. Talán annál is mélyebben, mint Németh szeretne volna. Későbbi munkáiban, ahol érinti egy némely korábbi magyarázatát, Németh is óvatosabban fogalmazott⁸, majd a jogos kritikai megjegyzések és saját nézeteinek átgondolása után Németh egy kései cikkében visszavonja korábbi származtatási kísérletei közül a *Megyerét*, *Gyarmatét* és *Kérét*.

Németh megfejtésein kívül néhány törzsnévünknek ismert egyéb származtatási kísérlete is. Ezeket itt idő hiányában nem tudom összefoglalni. A teljesség igénye nélkül említem *Kér* törzsnévünk egyeztetését az elavult magyar *kér* 'kéreg' szóval és egy másik etimológiai javaslat szerint *kér* igénkkel. A *Kürt* törzsnév egyeztetései közül ismertebb az a próbálkozás, mely a törzsnevet a magyar *kürt* közszóval hozta összefüggésbe. Moór Elemér *Keszi* törzsnévünket a nyelvjárási *kesze*, *keszi* 'keszeg' jelentésű közszavunkkal kívánta egyeztetni. A sort folytathatnám. Felment ez alól az, hogy a Németh Gyuláén kívüli etimológiai

⁸ Vö. pl. Magyar törzsnevek a baskíroknál. *Nyelvtudományi Közlemények*, 68 (1966) 35–50., melyben már néhány nehézséget emleget korábbi származtatásaival kapcsolatban. Németh idézett cikke megjelent németül és oroszul is: Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren. *Acta Linguistica Hungarica*, 16 (1966) 1–21.; Vengerskie plemennye nazvanija u baškir. In: *Arheologija i Etnografija Baškirii*. 4. Ufa, 1971. 249–262.

kísérleteket is összefoglaltan bemutattam egy 1988-ban írt, de csak 1994-ben megjelent dolgozatomban.⁹

Eredményeimet több cikkben is közzétettem¹⁰, majd egy később nyomtatásban is megjelent Oslóban tartott 1989-es előadásban igyekeztem levonni az új megfjtések történeti tanulságait.¹¹ A törzsnevek kutatása vezetett el a magyarság *szavárd*¹² és *Ungar*¹³ nevének vizsgálatához is. Ez utóbbiakat csak azért említem ehelyütt, mert úgy látom, hogy ezek az elnevezések ugyanabba a szemantikai csoportba tartoznak, mint törzsneveink, s így közvetetten talán erősíthetik a törzsnév-magyarázatok hitelét.

1988-as vizsgálódásom alkalmával négy törzsnév új etimológiájára tettem javaslatot. Magyarázatom szerint *Kürt*, *Gyarmat*, *Jenő* és *Kér* törzsneveink eredeti jelentései 'Mellecske', 'Hát-Möge', 'Oldalka' és 'Utolsó' lehettek. E négy új etimológia mellett – Pais Dezső helyes meglátását továbbfejlesztve – módosítottam Németh Gyula Keszi törzsnévünkkel kapcsolatos etimológiáját.

Következtetéseim két nagyon lényeges ponton egybecsengtek Né-

⁹ Török eredetű törzsneveink. *Nyelvtudományi Közlemények*, 92 (1991), [1994] 3–40.

¹⁰ A 9. jegyzetben említett cikkem mellett lásd még: Megszólaló törzsnevek. *Élet és Tudomány*, 1988/51. 1608–1609.; Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. *Keletkutatás*, 1989/tavaszi. 3–17., 121–122.; *Ungarische Stammesnamen türkischen Ursprungs*. *Ural-Altaische Jahrbücher* (Wiesbaden) Neue Folge 9 (1990) 31–37.; lásd még a *Korai magyar történeti lexikon* (9–14. század). Főszerk. Kristó Gyula. Budapest, 1994 megfelelő címszavait.

¹¹ *Historische Zeugnisse der ungarischen Stammesnamen*. In: Altaica Osloensia. Proceedings from the 32nd Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Oslo, June 12–16., 1989. Ed. by Bernt Brendemoen. Oslo, 1990. 23–38.

¹² A szavárd magyarok rejtélye. *Élet és Tudomány*, 1989/25. 771–773.; *Die chasarische Benennung der Ungarn*. In: Festgabe an Josef Matuz. Osmanistik–Turkologie Diplomatie. Hrsg. Christa Fragner und Klaus Schwarz mit einem Vorwort von Bert G. Fragner. Berlin, 1992. 7–11.

¹³ A türk hadi műszavak egyik jelentéstani csoportja. *Keletkutatás*, 1992/ősz. 20–26.

meth Gyula eredményeivel. Úgy láttam én is, hogy sikerült egy rendszert találnom törzsneveink között, s úgy láttam, hogy törzsneveink döntő többsége török eredetű.

Egy fontosabb eltérés is mutatkozott Németh magyarázatai, s az én vizsgálódásom eredményei között. Úgy láttam ugyanis, hogy a megfejtéseim alapján felrajzolható rendszer jóval világosabb a Németh Gyuláénál, és segítségével rekonstruálni lehet a magyar törzsszövetség kialakulásának egyes fázisait.

Végezetül úgy gondolom, hogy sikerült újat mondani a rendszer segítségével a Kürtgyarmat összevont törzs kialakulásáról és igazolva láttam Konstantín tudósításának hitelét a *Levedi* → *Álmos* ill. *Árpád*-féle dinasztiaiváltásról, melynek során az egykori vezértörzs, a *Megyer* funkcióját a *Tarján* vette át.

1988-as megfejtéseimet nincs okom módosítani. Hat év távlatából is úgy gondolom, hogy akkori megfejtéseim helyesek.

Mindössze két ide vonatkozó dolgot látok másként azóta. Az egyik az, hogy a tudomány konzervatív, s nem könnyen fogad magába új nézeteket. Ez nem is baj, persze, sőt szükséges jó ez a konzervativizmus, ha regényes elképzelések szűrőjeként funkcionál. A másik dolog, amit azóta másként látok, s ez a lényeges most, hogy az akkor nem tárgyalt *Kabar*, *Nyék* és *Megyer* törzsnevek szintén illeszkedhetnek az 1988-ban feltárt törzsnévi rendszerbe.

1988-ban mindössze a *Nyék* törzsnév esetében vetettem föl, hogy 'Sövény' jelentésű törzsnevünk származhat a törökből is, de etimológiai ötletemet akkor nem dolgoztam ki, s világos török példáimat mint pl. a kirgiz *džék* 'bekerített ágyás, árokpárt, szegély, perem', baskír *şgyäk* id. stb. nem sorakoztattam fel.

A *Kabar* törzsnév tárgyalását is későbbre halasztottam. Azt gondoltam, hogy nevüktől, mint frissen csatlakozott törzsetől, nem is várhatjuk el, hogy illeszkedjen a rendszerbe. Ma már látom, hogy a *kabarok* neve nagy valószínűséggel 'Orr' jelentésű volt, így a katonai beosztásra visszavezethető törzsnevek rendszerébe pontosan beleillik ennek az élre helyezett alakulatnak a neve.

A *Megyer* törzsnév származtatására 1988-ban nem volt semmilyen

javaslatom. Ma már azonban van, s a három – korábban nem tárgyalt – törzsnév, a *Kabar*, *Nyék* és *Megyer* közül ez utóbbiról szólnék röviden az előadás második részében.

A *Megyer* törzsnévre vonatkozó kutatások eddig két lényeges ponton csengtek egybe. Az egyik az, hogy a kutatók összekapcsolták a *Megyer* törzsnevet a magyar népnévvel, a másik pedig az, hogy a törzsnév és a vele összefüggő népnév etimológiáját a finnugorban keresték.

Az elsőként említett közös pontot illetően aligha merülhet föl kétség. Főként azután nem, hogy Róna-Tas Andrásnak akadémiai székfoglalójában megnyugtató módon sikerült tisztáznia egy régóta megoldásra váró kérdést, a magas hangrendű törzsnév és a mélyhangrendű népnév egymáshoz való viszonyát.¹⁴ Róna-Tas a *magyar–Megyer* hangrendi eltérését az eltérő ősmagyar és ótörök hangsúlyviszonyokkal magyarázza. Okfejtésének van egy másik, nem kevésbé lényeges hozadéka is. Róna-Tas András végkövetkeztetése ugyanis így hangzik: „Török nyelvi környezetben egy *madzser* hangsorból a véghangsúly hatására szabályosan *medzser* lett. Vezértörzsünk neve tehát finnugor eredetű, de annak a szoros török–magyar együttélés idején kialakult »törökös« változata, így illeszkedve bele a többi török eredetű törzsnevünk rendszerébe.”

A *Megyer* törzsnév ill. magyar népnév eredetét faggató kutatások másik közös kiindulópontja a finnugor eredeztetés gondolata volt. Így vélte ezt többek között Németh Gyula, így gondolták a TESz. és az MSzFE szerkesztői, s legutóbb Róna-Tas András és Gulya János is. Ezek a nézetek nem egyeznek ugyan egymással, de ezen az alapvető ponton nincs közöttük eltérés. Röviden foglaljuk össze a vonatkozó véleményeket.

Németh Gyulának két nézete ismert. Régebbi, 1930-as álláspontja Reguly¹⁵ 1841-es gondolatát követi. Eszerint a *Megyer* törzsnév első

¹⁴ RÓNA-TAS ANDRÁS: *A honfoglalás kori magyarság*. Akadémiai székfoglaló. 1991. június 10. Értekezések, emlékezések. Szerk. Tolnai Márton. Budapest [1993].

¹⁵ Lásd HUNFALVY PÁL: *A' vogul föld és nép*. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta... Pest, 1864. 47.

eleme, a *Megy-* tő a finnugorból származik és megegyezik a vogul *māñši*, *mañši* szóval, mely a vogulban a vogulok és osztjakok közös neve. Németh úgy gondolta, hogy a törzsnév második eleme a török *er* 'férfi' szó birtokos személyraggal ellátott *eri* alakja.¹⁶

Németh másik magyarázata Setälä ötletének adaptációja. Ezt a második magyarázatot Németh 1975-ben tette közzé.¹⁷ E második magyarázat szerint a *Megyer* törzsnév végső fokon totemikus eredetű lenne, s a vogul *mansin* 'fajdkakas' szóval lenne egyeztetendő. Némethnek e második magyarázata, csak szerkesztői jegyzetként került be 1930-as munkájának 1991-es második kiadásába, mivel a kéziratos hagyatékban csak a korábbi nézetéhez való visszatérést regisztrálhattam.¹⁸

A TESz. (2:817) és az MSzFE (2:415–417) szerint a *magyar* népnév, s a vele összefüggő *Megyer* törzsnév az ugor *mañész frátrianév és a finnugor eredetű *er(i)* 'férfi, ember' közszó összetételre vezethető vissza.

Róna-Tas András új magyarázatot ad. A rajna-vesztfáliai akadémián tartott 1984-as előadásában¹⁹, majd a már előbb említett akadémiai székfoglalójában²⁰ rámutat, hogy a fenti magyarázat névtanilag problematikus. Meggyőző okfejtéssel mutat rá arra, hogy a 'manszi ember' jelentésű önelnevezés aligha valószínűsíthető. Úgy látja, hogy a *magyar* népnév egy két népnévből álló összetételre vezethető vissza, s ennek az összetételnek eredeti hangalakja *mancs er* lehetett.

Új gondolatok merültek föl Gulya János professzor úr legújabb megközelítésében is. Egy 1994. március 25-én keltezett személyes

¹⁶ Lásd 5. jegyzet 247–249.

¹⁷ NÉMETH, J.: *Türkische und ungarische Ethnonyme*. Ural-Altaische Jahrbücher (Wiesbaden) 47 (1975) 154–160.

¹⁸ NÉMETH GYULA: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Második, bővített és átdolgozott kiadás. Közzéteszi Berta Árpád. Budapest, 1991. 195–198.

¹⁹ RÓNA-TAS, A.: *Ethnogenese und Staatsgründung. Die türkische Komponente in der Ethnogenese des Ungarntums*. In: *Ethnogenese und Staatsgründung. Studien zur Ethnogenese*. Bd. 2. 1988. 107–142. Lásd itt a tanulmányban 131., 43. jegyzet.

²⁰ Lásd 14. jegyzet 19–21.

levélben Gulya János arra mutat rá, hogy véleménye szerint a *Megyer* törzsnév végső soron a finnugor (ugor) eredetű *mańc-er* név kazár alakja lehet a magyarban.

Azt gondolom, hogy a *magyar* ~ *Megyer* finnugor származtatása nem azért tűnt mindenki számára kézenfekvőnek, mert a magyarság finnugor nyelven beszél, hanem mindenekelőtt azért, mert a népnév szókezdő *m-* hangja miatt a még elvben – történeti okok és a többi törzsnév tanúsága alapján – szóba jöhető török eredeztetés lehetetlennek látszott. Az *m-* szókezdő hangként – és ez a turkológiai alapismeretek közé tartozik – török eredetű szavakban ismeretlen. A finnugor nyelvű magyarságnak, persze, éppúgy lehetett idegen eredetű önelnevezése, mint van pl. a bolgároknak, tatároknak, törököknek vagy éppen az oroszoknak.

Vizsgáljuk meg alaposabban a *magyar* ~ *Megyer* elnevezést. A népnév és törzsnév hangalakjának viszonyát legutóbb – mint említettem – Róna-Tas András tisztázta. Az eredeti forma vegyeshangrendű volt. Vegyeshangrendűsége miatt azt is tudjuk róla, hogy szóösszetétel volt. A *magyar* ~ *Megyer* közvetlen előzményének tartható *madzser* egy korábbi *mancser* vagy *mandzser* alakra vezethető vissza.

Az a kérdés, hogy tényleg csak finnugor etimológiát lehet-e biztosítani egy *mancser* vagy *mandzser* hangsornak? Ha így tesszük fel a kérdést, csak tagadó választ adhatunk. A szókezdő *m-* – s ez szintén a turkológiai alapismeretek közé tartozik – szerepelhet eredeti török szavakban is, ha a szóban van egy nazális mássalhangzó. Ilyen esetekben ugyanis az *m-* visszamehet egy korábbi *b-* hangra, mely minden további nélkül állhat eredeti török szavakban szókezdő helyzetben.

Mindez azt jelenti, hogy ha a *mancser* vagy *mandzser* forma esetleg török lenne, akkor eredeti hangalakja *bancser* vagy *bandzser* kellett, hogy legyen.

Mielőtt javaslatot tennék egy török etimológiára, két megjegyzést szeretnék előre bocsátani. Szeretném világosan megmondani, hogy mint a korábbi törzsnévi etimológiák beterjesztésénél sem volt, most sem az a célom, hogy a korábbiakhoz képest mindenképpen újat mondjak. Az volt a célom, hogy egy rendszert találjak, egy olyan világos rendszert,

mint amilyent Németh Gyula talált a besenyő törzsnevek megfejtésekor. Lehet, sőt biztos, hogy a besenyő törzsnevek rendszerét alkotó etimológiák között vannak olyan megfejtései Németh Gyulának, melyek módosulni fognak. (Legutóbb Ligeti mutatott rá, hogy nem minden megfejtés problémamentes.²¹) Az viszont aligha képzelhető el, hogy a Németh által felismert rendszer, miszerint a kéttagú besenyő törzsnevek egy-egy lőszínnévből és méltóságnévből állnak, alapvetően módosulni fog.

A másik dolog, melyet előre szeretnék bocsájtani, az, hogy az itt kikövetkeztett *bancser* vagy *bandzser* népnév nem ismeretlen a történeti forrásokban. A 915–923 között író *Ṭabarī*nál, s a *Ṭabarī* által használt középperzsa forrásokban²² szerepel egy BNDŽR alakban említett nép. Ez a nép *Ṭabarī* szerint a 6. században három másik „türk” nép társaságában élt a Kaukázusban. Marquart²³ óta ezt a BNDŽR nevű népet (a BNDŽR olvasata lehet BaNDŽaR, BāNDŽāR, BaNČaR, BāNČār stb.) a bolgárok *Burdžan* nevével azonosították. Az azonosítás alapja az, hogy a középperzsában (a pehleviben) a *wāw*, *nūn* és *rā* jelölésére ugyanaz az írásjel szolgált. Azt gondolom, hogy ennek a BNJR alaknak a bevonása a magyar ~ Megyer eredetének vizsgálatába aligha lehetséges. Az -n- jelenléte egy 6. századi adatban valószínűtlenül késeinek tűnik egy a magyar népvétet jelölő adatban. Mégis úgy gondolom, hogy ez a kérdés megér egy további vizsgálatot. Még hozzá rendkívül gondos vizsgálatot, mert ha az említett adat mégis idetartozna – s erre némi esélyt adhatnak a magyar *hangya* ~ *húgy*-féle alakváltozatok –, akkor ez a BNDŽR lenne a magyarok legrégibb említése. Még hozzá pontosan egy olyan területen, a Kaukázusban, s a forrás szerint olyan népek

²¹ LIGETI LAJOS: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, 1986. 507–511.

²² Vö. ezekkel kapcsolatban újabban LUDWIG, DIETER: *Struktur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophischen Fakultät der Westfälischen Wilhelms-Universität zu Münster. [Berlin], 1982. 32 kk.

²³ MARQUART, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig, 1903. 490–491.

társaságában, mint a kazár és az alán, ahol és akik társaságában, ha nem hiszünk a magyarság – egyébként semmivel sem igazolt – baskíriai őshazájában, várhatjuk a magyarság felbukkanását.

Térjünk vissza az esetleges török etimológiára. Javaslatom szerint a török szóösszetétel *ban džer* lehetett, s jelentése 'fő hely', 'központi hely' volt. Az összetétel első tagjával nemrégiben foglalkozott Róna-Tas András a Keletkutatás Halasi Kun Tibor emlékezetének szentelt számában.²⁴ Róna-Tas cikke a csuvas *mǎnǎ*, *mǎn* 'nagy, széles, kövér, alapvető, eredeti, fő, öreg, idősebb; sűrű, mély (hangról)' szó etimológiáját tárgyalja. Kimutatja, hogy a csuvas szót egy *mon* hangalakra lehet visszavezetni, s ez ősi – végső fokon kínai eredetű – jövevényszó a csuvas előzményében. Róna-Tas cikke tárgyalja a török nyelvekben jóval ismertebb *ban* > *man* 'nagy, fő' hangalakot is, mely ugyanarra a kínai eredetű (talán tochar közvetítésű) szóra vezethető vissza, mint a csuvas előzményébe került *mon* hangalak. Az ótörök *ban* szó régi jelentése 'tízezer' volt²⁵, 'nagy, fő' jelentése belső török jelentésváltozás eredménye lehet. A török *ban* szó *man* alakja – mint arra Róna-Tas András cikke felhívja a figyelmet – kimutatható Kāšgarinál két földrajzi névben *Man Qışlaq* és *Man Känd*²⁶, de ugyanezt a *man* elemet találjuk Kijev mongol kori *Man Kermen* nevében is, mely a szláv 'Velikij Gorod' fordítása lehet, s kipcsak elnevezésként kerülhetett a Mongolok Titkos Történetébe.

A *ban džer* összetétel második eleme régi, ismert török szó. Keleti

²⁴ RÓNA-TAS ANDRÁS: „Csuvas 'nagy, öreg'. Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra. *Keletkutatás*, 1992/ősz. 121–126.

²⁵ Vö. CLAUSON, GERARD SIR.: *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press, 1972. 346a.

²⁶ Vö. DANKOFF, R. – KELLY, J. (eds.): *Mahmūd al-Kāšgarī Compendium of the Turkic Dialects (Dīwān Luġāt at-Turk)*. Sources of Oriental Languages and Literatures. 7. Edited by Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. Turkish Sources 7. Printed at the Harvard University Printing Office, 1982–1985. 1–3. Lásd 1:348 és 2:229: *mǎn qışlaq* 'Name of a place in the country of the Oguz'; 2:229: *mǎn känd* 'Name of a city which was near Kāšgar; it is now in ruins'.

ótörök hangalakja *yer*, nyugati ótörök formája *džer* lehetett. Jelentése 'föld, hely, pozíció, terület, ország' volt.²⁷

A 'fő hely', 'központi hely' jelentésű *Bandžer* > *Mendžer* török név az ősmagyarban *Medžer* hangalakúvá vált. Ez a törzsnév – törzsneveink első rétegébe tartozhat – úgy mint, a *Nyék*, a *Kürt* és a *Gyarmat*.

Itt előadott etimológiai javaslatomat jelenleg csak munkahipotézisnek tekintem. Ha az etimológiát részletes kidolgozás után is védhetőnek érzem, rövidesen tárgyalni fogom egy dolgozatban. Mint minden törzsneveinkkel összefüggő új etimológiai javaslat, ez is számos etimologizáláson kívüli – mindenekelőtt történeti – kérdést vet fel. Ezeket is gondosan mérlegelni kell még. A legfőbb nehézségeket egyébként ezen a területen látom.

Végezetül lássuk, azt a törzsnévi rendszert, mely törzsi elnevezéseink mögött a konstantinoszi törzsnévlista tanúsága alapján meghúzódhat:

- 'Orr' (*Kabar*) – a frissen csatlakozott „élen” járó védőtörzs;
- 'Sövény' (*Nyék*) – védőtörzs, mely egy korábbi struktúrában a törzsszövetség határait védte;
- 'Fő hely' (*Megyer*) – a dinasztiaaváltás előtt Vezértörzs;
- 'Mell–Hát–Möge' (*Kürtgyarmat*) – a Megyer törzs egykori elő- és hátvéd törzsei, melyek a dinasztiaaváltás utáni új Vezértörzs védelmére lettek összevonva;
- 'Tarxan' (*Tarján*) – az új Vezértörzs;
- 'Oldalka' (*Jenő*) – az új Vezértörzs oldalvédőtörzse;
- 'Hátsó; Utolsó' (*Kér*) – az új Vezértörzs hátvédőtörzse;
- 'Töredék' (*Keszi*) – egy egykori nagyobb törzs maradványa.

²⁷ Vö. 25. jegyzet 954ab.

MAKK FERENC

*Etelközi magyarok francia
forrásban*

 A jellegzetes nomád harcmodort követő, hátrafelé nyilazó magyar lovas az aquileai dóm freskóján

A MAGYAR kalandozásokkal kapcsolatban számos kérdés vetődik fel a hazai és a külföldi történetírásban. Az első probléma mindjárt magával az elnevezéssel függ össze. A 'kalandozás' szó (amelyet egyébként a külföld nem ismer) a reformkor szülötte. Ekkoriban az elődök X. századi katonai portyáit kalandos vállalkozásoknak, amolyan hétvégi fegyveres kirándulásoknak tekintették, holott a valóságban ezek a katonai akciók – miként azt ma látjuk – Európa fejlett vidékeit sújtó zsákmányszerző hadjáratok voltak.

Azután sajátságos az is, hogy nálunk a kalandozás szó, ill. a kalandozások kora kifejezés csak a magyar történelemmel kapcsolatban használatos, más népek históriájára vonatkozóan nem fordul elő. Pedig a kalandozó hadjáratok nem magyar specialitások. Őseinkhez hasonlóan más népek is kalandoztak, azaz más népek is (pl. germánok, szlávok, hunok, avarok, arabok, normannok, besenyők) vezettek különböző régiók ellen zsákmányoló hadjáratokat, amelyek éppen olyan dúlással, pusztítással jártak, mint a magyarok fegyveres portyái. Nem véletlen tehát, hogy mialatt Észak-Itália templomaiban gyakran hangzott el a fohász: „a magyarok nyilaitól ments meg, Urunk, minket”, azon idő alatt Észak-Franciaország normannoktól fenyegetett lakói leggyakrabban azt kérték Istenüktől, hogy: „a normannok haragjától ments meg, Urunk, minket”.

Míg korábban azt vallották, hogy elődeink kalandozó vállalkozásai csak a honfoglalás után indultak meg, ma már jól ismert az, hogy a magyarok legalább a 830-as évektől kezdődően részt vettek zsákmány- és fogolyszerző katonai hadjáratokon, amelyek teljesen csak 970-ben szűntek meg.

Az írott forrásokban számon tartott első kalandozások egyikéhez, a 862-es hadjáratához fűződik jelen írásunk.

A szakemberek előtt jól ismert az, hogy a török 'onogur' szóból származó 'Ungri' népnév, amely a középkorban kiváltképpen használatos volt a magyarok megjelölésére, már 862. évi események kapcsán olvasható a franciaországi Szent Bertin kolostor latin nyelvű évkönyvében. Az évkönyv (Annales Bertiniani) 862 és 882 közti részét az a Hinkmar írta, aki 845-től 882-es haláláig reimsi érsekként a Nyugati Frank Birodalom (Franciaország) legmagasabb vezető köreihez tartozott. A nemzetközi szakirodalom kiváló történeti műnek tekinti Hinkmar munkáját, amely a tárgyalt korszakra nézve „a legértékesebb kútfőnek” számít. Azaz elsőrendű történeti forrásról van szó. Értékét az is növeli, hogy íróműhelyében az érsek a friss ismeretek birtokában – lehetőség szerint – naponként diktálta a scriptoroknak műve újabb és újabb részleteit.

Írásunk tárgya azon kérdés vizsgálata, hogy vajon a Szent Bertin Évkönyvben található Ungri (Vngri) elnevezés a magyarokat jelöli vagy pedig nem. Másként megfogalmazva: a francia évkönyv forrása-e a korai (IX. századi) magyar történelemnek avagy nem, miután más magyar vonatkozású adata nincs, csak az Ungri népnév.

A Szent Bertin Évkönyv a 862-es évnél – egyebek mellett – a következőket írja: „Dani magnam regni eius [sc. Ludovici regis Germaniæ; kiegészítés: M. F.] partem cede et igni uastantes praedantur. Sed et hostes antea illis populis inexperti qui Vngri uocantur regnum eius depopulantur.”

Az idézett részlet első mondata természetesen a dánokra utal. A második mondatot, éppen az 'Vngri' (= Ungri) miatt, a magyar és a külföldi kutatók túlnyomó többsége Pray György 1761-es állásfoglalása óta a *magyarokra* vonatkoztatja, és a szöveget úgy értelmezi, hogy 862-ben, amidőn a dánok támadták és pusztították Német Lajos országa (= birodalma, királysága) nagy részét, az ottani népek számára korábban ismeretlen ellenségek, akiket magyaroknak hívnak, ugyancsak pusztították a király országát, Németországot. E szakemberek szerint tehát a részlet második mondatában szereplő Ungri (Vngri) népnév a *magyarokat* jelöli, s ez a 862-es adat az első eset arra, midőn az Ungri népnév írott, kortárs latin forrásban a magyarok megnevezésére szolgál.

A Szent Bertin kolostor évkönyvének idézett passzusát azonban az elmúlt száz évben három nagy kritikai támadás is érte. 1898-ban Mátyás Flórián, 1987-ben Ungváry Jenő, 1998-ban pedig Róna-Tas András részesítette e szövegrészt komoly, érdemi kritikában. Mindhárom szerző bírálatának lényege az, hogy az Ungri népnév tartalmazó mondat 862-re nézve *nem* tekinthető a magyar história forrásának! Mátyás Flórián a bizonyosság szintjén, Róna-Tas pedig a feltételezés szintjén úgy látja, hogy a kérdéses mondat utólagos (X. századi) hiteltelen interpolatio (azaz kései betoldás), míg Ungváry Jenő szerint a mondat ugyan eredeti szöveg, tehát nem interpolatio, viszont nem a magyarokra vonatkozik, mivel az Ungri ethnonym ezen a helyen nem a magyarok, hanem egy másik nép (mégpedig egy, a Keleti Frank Birodalomban, vagyis a Német Birodalomban élő pannóniai nép) megjelölésére szolgál.

Tanulmányunkban – terjedelmi korlátok miatt – csak Ungváry Jenő nézetének bírálatára, azaz cáfolatára szorítkozunk, mivel úgy véljük: ha be tudjuk bizonyítani azt, hogy a kérdéses mondat Hinkmartól, a kortárs szerzőtől származó eredeti szöveg, tehát nem utólagos interpolatio, s benne az Ungri népnév 862-re vonatkozóan a magyarok elnevezésére szolgált, akkor ezáltal Mátyás Flórián és Róna-Tas András felfogását is cáfolni fogjuk. 1997-es dátummal jelent meg a Magyar Nyelvben Ungváry Jenő tanulmánya, amely kifejezetten a Szent Bertin Évkönyv kérdéses mondatával foglalkozik. Ungváry azt a kérdést vizsgálta, hogy a *qui Vngri uocantur* mellékmondat a *hostes... inexperti* (ismeretlen ellenségek) avagy az *illis populis* (azon népek) kifejezésre vonatkozik-e. S valóban, a szöveg értelmezése szempontjából ténylegesen ez az alapvető kérdés! A kétféle értelmezés ugyanis lényegesen eltér egymástól, és lényegesen befolyásolja az Ungri népnév jelentését. Miután Ungváry vizsgálatából kiderült, hogy *nyelvtanilag-grammatikailag* a relatív mondat mindegyik említett kifejezéssel kapcsolatba hozható, s így a kérdés nyelvtanilag nem dönthető el, ezért *tartalmi elemzés* révén kísérelte meg a probléma eldöntését. Tartalmi elemzése szerint a dánok pusztításairól tájékoztató mondattal *párhuzamba* állítható az ismeretlen ellenség dúlásairól szóló mondat. S mivel

Ungváry értelmezésében a dánok esetében minden korabeli olvasó számára világos volt, hogy a dánok észak felől támadták a Német Királyságot, ezért úgy véli: nyilvánvalóan az ismeretlen ellenség esetében is a második mondatban az évkönyvíró szintén megadta azt: hol, mely területen támadta és dúlta fel az ismeretlen ellenség a Német Királyság földjét. Ungváry éppen ezért úgy fogalmaz, hogy a kérdéses területet, azaz a támadás helyét az évkönyvíró *éppen* az Ungri népnévvel, és ezen keresztül az Ungri nevű nép által lakott – a Keleti Frank (= Német) Birodalomhoz tartozó – pannóniai területtel hozta az olvasó tudomására. Szerinte csupán ily módon tekinthető a mondat értékes információnak, egyébként nem. Vagyis Ungváry okfejtésében a *qui Ungri vocantur* mellékmondat az *illis populis* kifejezésre vonatkozik, s annak az Ungri nevű pannóniai népnek a megnevezésére szolgál, amelynek földjét – a Német Birodalom részét képező – Pannóniában az Ungri nép számára ismeretlen ellenség feldúlta. E pannóniai nép létezése mellett tanúskodik Ungváry szerint egy 860-as, német uralkodói oklevél Wangari (= Ungri?) adata is, amely a mai Burgenland vidékére utal.

Ungváry tehát az Ungri népnevet nem a magyarokra, hanem pontos, közelebbi etnikai azonosítás nélkül egy – a birodalomban élő – pannóniai népre vonatkoztatta, és emiatt természetesen a mondat tartalmát sem hozta kapcsolatba a magyarsággal. Ezáltal pedig felfogása szerint a Szent Bertin Évkönyv megszűnt a magyar história forrása lenni. Ezt világosan kifejezi a szövegrésznek általa adott fordítása is: „A dánok az ő [=Lajos király; kiegészítés: M. F.] országa nagy részét öldökléssel és tűzzel pusztítva zsákmányolják. De olyan ellenség is dúlja az ő országát, amelyik ezelőtt azon népek számára, akiket ungroknak neveznek, ismeretlen volt”.

Mi azonban úgy véljük, hogy Ungváry szövegértelmezése teljesen téves. Először is elhibázott és erőltetett az a párhuzam, amit ő a két mondat (ti. a dánok támadása és az ismeretlen ellenség támadása) között felállított. Szerintünk ugyanis tényleges párhuzam a két mondat között éppen abban van, hogy Hinkmar egyik esetben sem közölte a támadás pontos földrajzi helyét, irányát. Nem közölte ezt az érsek egyszerűen azért, mert nyilvánvalóan ő maga sem tudta. Ennélfogva

Ungváry következtetése is téves és erőltetett. Hiszen a messzi távolból ténylegesen honnan tudhatta volna Hinkmar reimsi érsek azt, hogy egy – az Ungváry által feltételezett – birodalmi nép (ti. az ún. pannóniai Ungri nép) számára ki volt 862-ben ismert ellenség, ill. ki volt ismeretlen ellenség. Ezt nyilván csak a feltételezett Ungri nép tudhatta, de Hinkmar nem!

A továbbiakban Hinkmar nyelvhasználata (usus scribendi) vizsgálata révén filológiai érvekkel azt fogjuk bizonyítani, hogy a *qui Ungri vocantur* mellékmondat a *hostes inexpertus* (= ismeretlen ellenségek) kifejezésre vonatkozik (s nem az *illis populis* kifejezéssel áll közvetlen kapcsolatban). Először is: véleményünk szerint az *illis populis* esetében a *brachylogium* (rövidítéses mondatszerkesztés) egyik megjelenési formájáról lehet beszélni, amely – mint nyelvi-stilisztikai fogás – különben az évkönyv szövegében másutt is megtalálható, tehát jellemző Hinkmar érsek egyéni írói stílusára. Konkrétan ez azt jelenti, hogy a szerző – miután mind az *illis populis* kifejezés előtti mondatban, mind pedig az utána következő szövegrészben is – használja a *regnum* főnevet, emiatt a *rövidség kedvéért* az *illis populis* mellett eltekintett a *regnum* megfelelő alakjának (*regni*; sing. Gen.) újabb kiírásától, de az valójában oda értendő. Azaz értelmileg arról van tehát szó, hogy a keleti frank területekre zúduló ellenség általában véve a megtámadott német birodalom (*regnum*) népei számára volt ismeretlen, amely népeket összefoglalóan soha senki sem nevezett Ungrinak, eszerint viszont a *qui Ungri vocantur* nem az *illis populisra* vonatkozik, hanem a *hostes inexpertus* kifejezésre, és így az Ungri név az addig ismeretlen támadó nép jelölésére szolgált.

Másodszor: megerősíti e következtetést a *populus* szó használata is. Megállapítható ugyanis, hogy Hinkmar érsek a *nép* jelentésű *populus* főnév használatában egyértelműen és következetesen járt el. A reimsi főpap a népnevek (pl. Bulgari, Frisii) mellett a *populus* szót egyes számban használja. Három esetben azonban a *populus* szó többes számban, ill. többes számú értelemben fordul elő, mégpedig két esetben akkor, amikor vagy a Nyugati Frank vagy a Keleti Frank Birodalom több népéről beszél a szerző, ami érthető, hiszen etnikailag mindkét frank

állam heterogén összetételű, soknemzetségű ország volt. Minthogy elemzett mondatunkban birodalmi eseményekkel kapcsolatban a *populus* ugyancsak többes számban olvasható (s a többes számra az egész szövegben ez a harmadik példa), nyilvánvaló: ebben a harmadik esetben is a többes szám miatt a *populus* főnév a Keleti Frank Birodalom *több* (ill. valamennyi) népére vonatkozik. Viszont a feltételezett pannóniai Ungri nép – ha a valóságban létezett is –, csak egy volt a keleti frank állam sok népe közül. Egyetlen birodalmi nép neve pedig nem utalhat a német királyság *több* (valamennyi) népére! Ebből pedig értelemszerűen megint csak az következik, hogy a szövegben az Ungri népnév nem egy feltételezett birodalmi etnikumot jelöl, hanem az ismeretlen ellenség megnevezése volt.

Harmadszor: a relatív mondatok esetében is következetesen járt el Hinkmar a többértelműség elkerülése és az egyértelműség biztosítása érdekében. Ebből fakad az, hogy a vonatkozó névmás (pl. qui 3) következetesen és rendre a közvetlenül előtte (ill. a hozzá közelebb) levő szóra utal, azzal áll szoros kapcsolatban. A pronomen relatívum következetes használata alapján világos, hogy a qui Ungri vocantur mellékmondat a hozzá közelebb álló inexpertī (= ‘ismeretlenek’ értelmű) szóra, s nem a távolabb levő populis (= ‘népek’ jelentésű) szóra vonatkozik. Ebből pedig ismét csak az következik, hogy az Ungri népnév a birodalom népei számára a támadó és addig ismeretlen ellenség megnevezésére szolgált.

Hangsúlyoznunk kell: magától értetődően ismeretlen ellenségnek a birodalmi népek számára a birodalomban vagy annak közvetlen közelében élő nép nyilván nem tekinthető, hiszen a birodalomban vagy annak szomszédságában élő népeket jól ismerték. Ismeretlen ellenségként csak a Keleti Frank Királyságtól földrajzilag távolabbi nép jöhet számításba, amely azonban katonai akciói révén képes volt elérni távoli lakhelyéről a német területeket. E történelmi-földrajzi feltételeknek pedig az ekkor (862-ben) már Etelközben élő magyarság teljes mértékben megfelelt, ráadásul az ‘Ungri’ népnév a szlávok révén par excellence használatos volt e korban a magyarok jelölésére.

Mindaz azt jelenti, hogy a Szent Bertin Évkönyv kiállta a kritikák

próbáját. Azaz a 862-es évnél szereplő Ungri ethnonym – a következő nyelvhasználat tanúságai alapján Hinkmar érsek eredeti lejegyzésében – az etelközi hazájukból német területek ellen kalandozó hadjáratot vezető magyarságot jelölte. Azaz e forrásban az Ungri ethnonym az etelközi magyarok neve volt, s nem egy pannóniai onogur (Wangari; Ungri?) etnikum elnevezésére szolgált. Ily módon szerintünk is – a hagyományos felfogásnak megfelelően – a francia évkönyv változatlanul a korai magyar történelem hiteles, értékes s egyben a legrégebbi keletkezésű forrásának minősül.

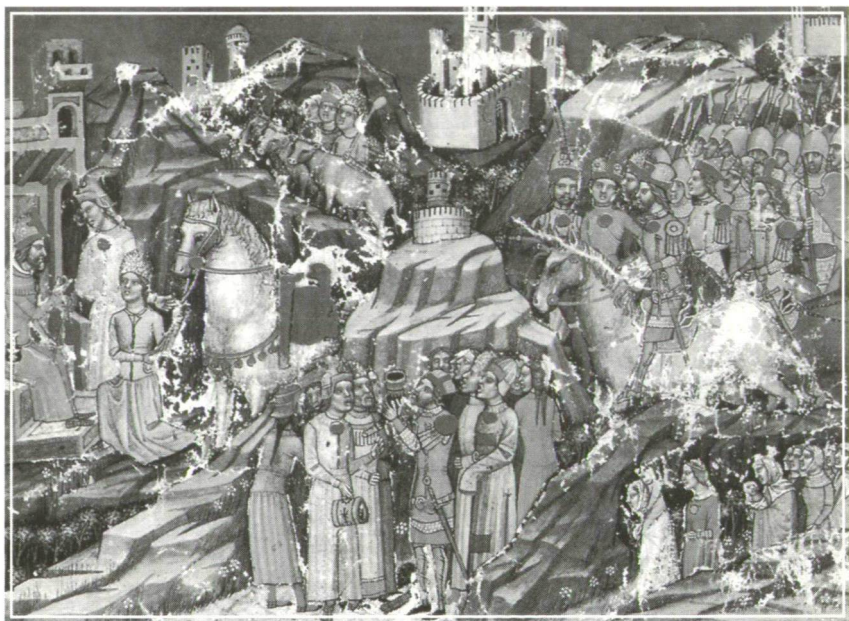
IRODALOM

- DEVISSE, J.: *Hincmar. Archevêque de Reims (845–882)*. I–III. Genève, 1976.
- GRAT, F. – VIELLIARD, J. – CLEMENCET, S.: *Annales de Saint Bertin*. Paris, 1974.
- KIRÁLY P.: A VIII–IX. századi Ungarus, Hungar, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek. *Magyar Nyelv*, (83) 1987. 162–180., 314–331.
- KRISTÓ, GY.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged, 1996.
- MAKK F.: Egy őstörténeti kézikönyv margójára. *Aetas*, 1997/2–3. sz. 161–188.
- MAKK F.: A magyarok Ungri nevéről. *Szolnoki Tudományos Közlemények*, I. Szolnok, 1998. 94–101.
- MÁTYÁS F.: Chronológiai bírálat egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban. *Akadémiai Értesítő* (1898) 382–387.
- RÓNA-TAS A.: Folytassuk a vitát! *Aetas*, 1998/2–3. sz. 216–226.
- RÓNA-TAS A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest, 1996.
- SCHRÖRS, H.: *Hinkmar, Erzbischof von Reims*. Freiburg, 1884.
- UNGVÁRY J.: „...qui Ungri uocantur.” *Magyar Nyelv*, (93) 1997. 441–446.
- WAITZ, G.: *Annales Bertiniani. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. Hannoveræ et Lipsiæ, 1883.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ

A honfoglalás szakaszai

✠ A magyarok bejövedele Pannóniába. A Képes Krónika erősen megkopott miniatúráján – a középkori történelemábrázolás hagyományához híven – egész esemény-sort örökítettek meg: középen Árpád megkóstolja a Duna vizét; baloldalt Szvatoptluk herceg fogadja trónon ülve a fehér lovat ajándékozó Kusid magyar követet; a jobb oldalon Árpád hat kapitánnyal és páncélos harcosokkal érkezik a Kárpát-medencébe

AKÖZTUDATBAN a honfoglalás 895-höz (esetleg 896-hoz) kötődő esemény, amikor Árpád vezetésével a magyar hadak a Kárpát-medencét birtokba vették. Lényegében e szemlélet tükröződött az 1896-ben megrendezett millenniumi ünnepségekben, illetve várhatólag ez a felfogás uralja majd az 1996-os millicentenáriumi rendezvényeket is.

A történettudomány érthető módon árnyaltabban foglal állást a magyarok Kárpát-medencei letelepedését illetően. Mivel a honfoglalás korát illetően roppant kevés hiteles információval rendelkezünk, számos kérdésben viták bontakoztak ki. Ilyen polémia például, hogy hány szakaszra tagolódik a honfoglalás. Már a múlt század vége felé kialakult az a nézet, amely sokáig egyeduralkodónak számított, s mindmáig jelen van a történeti kutatásban. Eszerint két szakasz állapítható meg: „a magyarok benyomulása etelközi lakhelyeikről mai hazánk területére, és itt állandó megtelepedésök, vagyis a honfoglalás kezdete. A második: a mai Magyarország egész területének megszállása, vagyis a honfoglalás befejezése.”¹ Különböző nézetek közül Pauler Gyula álláspontja vált uralkodóvá. Eszerint a besenyők 895-ben a bolgárok ellen harcoló magyarokra támadtak, s továbbköltözésre kényszerítették őket. 896-ban a magyarok a Kárpát-medence keleti felét szállták meg, majd néhány év szünet után, itáliai kalandozásukat követően Pannóniát (Dunántúlt) is megszállták.² Hóman Bálint szerint a besenyő támadás része volt egy 893-tól számítható népvándorlási hullámnak. Hóman a

---

¹ A Millenárium az Akadémiában. A Történelmi Bizottság jelentése. Századok, 17 (1883) 188.

² PAULER GYULA: *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest, 1900. 34, 40–41, 149–153., 61–62. jegyzetek.

honfoglalás 895-ös megkezdésén túlmenően 898-ban, 900-ban és 902-ben is számolt foglalásokkal.³ Hóman után Györffy György dolgozta ki a jelenleg is domináló feltevést. Eszerint a népvándorlás miatt hazájukat vesztett besenyők már 893-ban a magyarokra támadtak, másodszor pedig 895-ben rohanták meg Etelközt. A magyarok 894-ben bizánci szövetségben Bulgáriába és morva felkérésre Pannónia ellen kalandoztak. Szvatopluk morva fejedelem halála után a Pannóniát dúló sereg nem tért vissza Etelközbe, hanem a Felső-Tisza vidékére vonult, s itt várta be Árpád 894 őszen vagy 895 elején Verecke felől bevonuló honfoglaló seregét. A Kárpát-medence tervszerű birtokbavételét megzavarta a besenyő–bolgár szövetség támadása az Etelközben maradók ellen, s a hét törzs népe az erdélyi hágókon keresztül menekült az új hazába. Néhány éves erőgyűjtés után 900-ban a Dunántúlt is birtokba vették a honfoglalók. Györffy összegzése szerint „a magyarok 894–900 között nagyjából három szakaszban vették birtokba Pannóniát. 894–895 között a Felső-Tisza-vidéket és Erdélyt, 895 és 900 között a Dunától keletre terjedő részt és 900-ban a Dunától a Fischa és Kiskárpátok vonaláig.”⁴ Kristó Gyula szerint „a magyar honfoglalás (...) 892–893 táján kezdődő és 900-ban befejeződő, közel egy évtizedig elhúzódó folyamat volt”. Az első szakaszt 892-re tette, amikor Arnulf keleti frank uralkodó szövetségében a morvák ellen harcolva a Kurszán vezette katonai segédnépek betelepedtek vagy laza fennhatóságuk alá vonták a Kárpát-medence keleti felét, de ez nem járt Etelköz feladásával. A honfoglalás második szakaszában, 895–896-ban a bolgár–besenyő koalíció nyomására a magyar törzsek benyomultak a Kárpát-medence keleti

³ HÓMAN BÁLINT: *A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése*. In: *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve*, I. 7. Budapest, 1923. 33–34., 38.; uő in: Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*. I. Budapest, é. n. (1928) 90–91., 119–122.; hasonlóan 895, 900, 902 és 907-es fázisokat különített el legújabbán MAKK FERENC: *Magyar külpolitika (896–1196)*. /Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2. köt./ Szeged, 1993. 7–8.

⁴ GYÖRFFY GYÖRGY: *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk. Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András. Budapest, 1977. 123–140.

felébe. A honfoglalás harmadik szakaszát a 900-as év jelentette, amikor megszállták a Dunántúlt.⁵ Utalnunk kell Váczy Péter merész hipotézisére, aki nemcsak azt tagadta, hogy 892-ben vagy 894-ben telepedtek le magyarok a Kárpát-medencében, hanem a hagyományosan elfogadott 895–896-os honfoglalást is megkérdőjelezte. Szerinte a 899–900-as itáliai kalandozás idején rohanták meg a besenyők Etelközt, így a Kárpát-medence elfoglalása egyszeri eseményként 900 őszére tehető.⁶ Összegezve a főbb álláspontokat, a honfoglalást egy, két illetve három (négy) fázisra tagolta a kutatás. Az utóbbi álláspont tekinthető jelenleg elfogadottnak, s ehhez kapcsolódóan hosszabb folyamatnak tekintik a Kárpát-medence megszállását.

A továbbiakban azt vizsgáljuk, hogy melyik álláspont valószínűsíthető a források alapján, mely érvek szólnak a Kárpát-medence szakaszos meghódítása mellett és melyek szólnak ellene. Le kell szögeznünk azt, hogy a honfoglalást több fázisra bontó történeti kutatás nem gondolt olyan szakaszos hódítási sémára, amelyet például az oszmán birodalom hódításaival kapcsolatban több kutató is feltételezett.⁷ A szakaszos honfoglalás tehát mindössze azt jelenti, hogy az új haza elfoglalása keletről nyugatra haladva több, egymástól bizonyos időintervallummal elválasztott fázisban történt. Nehezen érthető, hogy miért elégedtek meg a magyarok 895–896-ban a Kárpát-medence keleti felé-

---

⁵ KRISTÓ GYULA: *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Budapest, 1980. 151–217.; hasonlóan lásd még SZEGFÜ LÁSZLÓ, in: *Szeged története*. 1. A kezdetektől 1686-ig. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. 226–228.; összefoglalóan a honfoglalás szakaszaira vonatkozó jelen elképzelésre lásd *honfoglalás* címszó (TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ írta), in: *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula, szerk. Engel Pál – Makk Ferenc. Budapest, 1994. 266.

⁶ VÁCZY PÉTER: *A magyar honfoglalásról*. In: uő: *A magyar történelem korai századaiból*. Budapest, 1994. 17–21.

⁷ Az oszmánok szakaszos hódítási stratégiájára lásd INALCIK, H.: *Ottoman Methods of Conquest*. *Studia Islamica*, 1954. 103, 107.; RÁZSÓ GYULA: *A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393–1437)*. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1973. 410.; SZAKÁLY FERENC: *Vesztőhely az út porában*. Budapest, é. n. (1986) 114–115.

nek megszállásával. Különösen akkor tűnik érthetetlennek ez a több szakaszra tagolódó terjeszkedés, ha figyelembe vesszük, hogy a Kárpát-medencében a magyarok nem ütközhettek egységes ellenállásba. A terület a keleti frankok (Dunántúl), a morvák (a Felvidék s talán a Duna-Tisza köze északi részei) és a bolgárok (Erdély s a Dunától keletre levő terület déli részei) fennhatósága alá tartozott perifériaként. A történeti kutatás a csekély, 900 őszéig igazán nem is kimutatható ellenállás és a szakaszos hódítás közti ellentmondást, a magyarok 895–896 és 900 közötti feltételezett „pihenését” többféle módon igyekezett indokolni. Az egyik, hogy a magyarok „rendezték soraikat”, idő kellett ahhoz, hogy „a bolgárok és a besenyők által okozott legmélyebb sebek begyógyuljanak”.⁸ A másik szerint „a magyar fejedelmek, hátukban a besenyőkkel és oldalukban a bolgárokkal, óvakodtak ellenségeik számát gyarapítani; nem támadták meg újból Pannóniát, de fenntartották a jó viszonyt” a morvakkal is.⁹ Tehát az etelközi, besenyőktől és bolgároktól elszenvedett vereségek kiheverésével illetve a kedvezőtlen külpolitikai viszonyokkal magyarázták a magyarok óvatos politikáját.

A modellek vizsgálata előtt előre kell bocsátanunk axiómaként, hogy a honfoglalást a besenyők Etelköz elleni támadása idézte elő. VII. (Bíborbanszületett) Konstantinos bizánci császár, 10. század közepén összeállított műve, a *De Administrando Imperio* (a továbbiakban: DAI) több helyén (37, 38, 40. fejezetek) is foglalkozott a magyarokat régi hazájukból elűző besenyő támadással.¹⁰ Ennél is lényegesebb, hogy a kortárs Regino 906-ban befejezett krónikájában, ugyan tévesen a 889-es évnél, de megemlíttette, hogy a magyarokat a velük szomszédos besenyők űzték el, s kényszerítették új haza keresésére.¹¹ A történeti

⁸ Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 205.

⁹ Györffy György: a 4. jegyzetben i. m. 132.

¹⁰ Lásd MORAVCSIK GYULA: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest, 1984 (A továbbiakban: ÁMTBF). 40–41, 43–45, 47.; *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. S. a. r. GYÖRFFY GYÖRGY. Budapest, 1986³. (A továbbiakban: MEH) 117–121.

¹¹ GOMBOS, A. F.: *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. III. Budapestini, 1938. 2038–2039.; MEH 205–206.

kutatásban szinte általánosan elfogadott az a nézet, hogy az eltérő módon megítélt, de mindenképpen súlyos vereséggel járó besenyő támadás váltotta ki a magyar honfoglalást.¹² Alig néhány kutató vonta kétségbe a besenyők szerepét a honfoglalásban.¹³

Az etelközi magyar–besenyő háború időpontját illetően elsősorban két forrásra hagyatkozhatunk. Az egyik a DAI 37. fejezete, amely elbeszéli azt, hogy 50 vagy 55 éve az úzok és a kazárok elűzték a besenyőket hazájukból, akik viszont a magyarokat kényszerítették távozásra. A történeti irodalom a DAI 948–952-re tett keletkezési idejéhez viszonyította a helyesebbnek vélt 55-ös számot, s így 893–897 közötti évszámhoz jutott. Nézetünk szerint azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül az előbb említett 50-es számot sem, így viszont 898–902-es évszámot kapunk. Összességében úgy véljük, hogy mindkét szám figyelembe vételével a 893–902-es intervallumot adhatjuk meg a DAI 37. fejezete alapján.¹⁴ A DAI 40. fejezete alapján arra következtethetünk, hogy a besenyők támadása a magyarok bizánci szövetségben folyó bolgáriai kalandozását követően történt. Ekkor a magyarok hadjáratot vezettek valahova, a besenyők pedig a Bizánccal békét kötő Simeon bolgár uralkodó felkérésére támadtak az Etelközben maradt magyarokra.¹⁵ A vonatkozó információkat mérlegelték a kutatók, s mivel a magyarok bolgáriai akcióját vagy 894-re vagy a Fuldai Évkönyv-

---

¹² Vö. pl. MACARTNEY, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge, 1930. 181–187.; BARTHA ANTAL: *A magyar honalapítás*. Budapest, 1987. 90.; Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 183–191.; Györffy György: a 4. jegyzetben i. m. 124–125, 127, 129.

¹³ PADÁNYI VIKTOR: *Dentumagyarica*. h. n. 1956. 372–376, 411–420.; LÁSZLÓ GYULA: A „kettős honfoglalás”. Budapest, 1978. 188–191.; NAGY GYULA: *Az ellopott magyar őstörténet. Kísérlet a magyar eredet kérdésének megoldására*. Budapest–Zürich, 1994. 87–88.

¹⁴ Összefoglalóan e kérdésre lásd CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS: *De administrando imperio*. Vol. II. Commentary. Ed. by R. J. H. Jenkins. University of London, 1962. 144.; TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: Az etelközi magyar–besenyő háború. *Századok*, 122 (1988) 548–549.

¹⁵ Lásd ÁMTBF 47.; MEH 120–121.

vek alapján 895–896-ra tették, a besenyők etelközi támadását 895–896-ra helyezték.¹⁶ A datálásnál kevésbé vették figyelembe a magyarok rejtélyes kalandozását, amelyet vagy Árpád 894–895-re tett hadra kelésével, vagy a 894–896-ra tett bolgáriai portyázással azonosítottak, illetőleg felmerült az a gyanú is, hogy talán a 899–900-as itáliai akcióról lehet szó.¹⁷ A DAI 40. fejezete alapján 894–896 közötti időpontra gondolhatunk az Etelközt ért besenyő támadást illetően, ha elfogadjuk azt, hogy a bolgáriai magyar kalandozást megbosszulandó Simeon azonnal szövetséget kötött a besenyőkkel, s azok éppen akkortájt (etelközi kalandozásuk előtt vagy éppen azalatt) vesztették el az úzokkal szemben Volga és Urál közti hazájukat. Ha viszont nem kötjük a besenyő támadást szorosan a bolgár–magyar háborúhoz, hanem inkább a magyar sereg távollétéhez, kalandozásához kapcsoljuk, egy későbbi, 900 körüli időpontot sem zárhatunk ki.

A történeti kutatás feltételezett egy népvándorlási hullámot is, amelyet a 893 tavaszán portyát indító khoraszáni emír idézett volna elő.¹⁸ A kortárs Tabari szerint a türköket győzte le az emír, míg Maszúdi úgy vélte, hogy ezek a türkök karlukok voltak.¹⁹ Maszúdi azt is megemlítette, hogy egy másik művében foglalkozott azzal, hogy „mi volt az oka annak, hogy a türkök e négy fajtája (ti. a magyarokat és besenyőket négy névvel illeti – T. S. L.) Keletről elköltözött, miféle háborúk és portyázások voltak közöttük, valamint a Guzziya (úzok – T. S. L.), a Harluhiya (karlukok – T. S. L.) és a Kimakiya (kimekek – T. S. L.)

¹⁶ A vonatkozó szakirodalomra lásd Tóth Sándor László: a 14. jegyzetben i. m. 552. 52. jegyzet.

¹⁷ Árpád 894–895-re tett honfoglaló hadjáratára gondolt pl. Györffy György: a 4. jegyzetben i. m. 129.; a bolgár kalandozásra lásd Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 187–188.; az itáliai hadjáratra lásd Váczy Péter: a 6. jegyzetben i. m. 17., 20.

¹⁸ Lásd pl. Hóman Bálint: Magyar történet. I. 90.; GYÖRFFY GYÖRGY: A besenyők európai honfoglalásának kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 14 (1971) 283.; ZIMONYI ISTVÁN: The Origins of the Volga Bulgars. *Studia Uralo-Altaica*, 32. Szeged, 1990. 169–175.; Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 171.

¹⁹ *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1995. 57., 60.

között a Gurgán-tó (Aral-tó – T. S. L.) mentén”.²⁰ Sajnos, Maszúdi elveszett műve hiányában a fenti utalásból csak annyit tudunk meg, hogy e népek között valamikor háborúk voltak az Aral-tó vidékén, s ezek vezettek a besenyők és a magyarok elköltözéséhez. Lehetséges, de egyértelműen nem bizonyítható, hogy Iszmail emír 893-as karlukok elleni portyája vezetett e népmozgásokhoz, amelyek 893–902 közé tehetők a DAI 37. fejezete kronológiája alapján.

A honfoglalási modellek közül először a három fázisra tagoló elméletet vesszük vizsgálat alá. Megkérdőjelezhető egy 892-re vagy 894-re tett első fázis, „elő-honfoglalás”. Egyrészt 892-ben még bizonyosan nem kényszerítették a besenyők a magyarokat a nagy kiterjedésű Etlköz elhagyására, így nem volt a magyaroknak okuk arra, hogy a Kárpát-medence keleti felére kiterjesszék fennhatóságukat. Másrészt ha a magyarok 892–893 folyamán már megvetették volna lábukat a Kárpát-medencében, 895–896-ban egyszerűen csak be kellett volna vonulniuk és letelepedniük a már birtokolt területen. E hipotézis gyengéje az, hogy a 16. századi Aventinus tudósításán alapul, akinek tudósításából arra következtethetnénk, hogy 892–893-ban történt a Kárpát-medence keleti felének elfoglalása, ezután hat évig a magyarok pihentek (így 895–896-ban is!), és 900-ban a Dunántúlt megszállták.²¹ Nyilvánvaló azonban, hogy a bolgár–magyar háború után bekövetkezett etelközi besenyő támadás előtt nem számolhatunk a Kárpát-medencébe való betelepedéssel. Hasonlóképpen problematikus a Pannóniában 894-ben kalandozó csapatok Felső-Tisza vidéki honfoglalása. Igaz, hogy Györffy feltevése szerint 893-ban a besenyők megtámadták a magyarokat, mégsem kapcsolta össze a kalandozók letelepedését az első magyar–besenyő háborúval. Így az eltervezett, s 894 végén, 895 elején Árpád vezetésével meginduló honfoglalást megelőzte ugyan a Felső-Tisza vidéken való feltételezett letelepedés, de a hipotézis értel-

---

²⁰ Uo. 58.

²¹ Aventinus tudósítására lásd MEH 263–269.; hitelesnek fogadta el, s 892-ben foglalásra következtetett Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 156–160., 166–169.

mében csak Szvatopluk haláláról értesülve, a pannóniai kalandozás közben döntöttek erről. A koncepció gyenge pontjára már Kristó Gyula rámutatott: „a Kárpát-medence 894. évi birtokba vételének nincs megbízható forrásbázisa”,²² egyetlen forrás alapján sem következtethetünk erre.

A fentiek alapján úgy véljük, hogy a honfoglalás legfeljebb két szakaszra tagolódhatott. A legkorábban 895-re tehető és Árpádot népével együtt elűző besenyő támadás előtt a magyarok nem szállhatták meg a Kárpát-medence keleti felét. Némileg problematikusnak tartjuk az elfogadott 895–896-os időpontot is, ti. a DAI már idézett 37. és 40. fejezetei nemcsak hagyományosan értelmezhető híradásait leszámítva egészen a Fuldai Évkönyvek 900-as bejegyzéséig, amely Pannóniát magyar birtokban lévőnek tüntetik fel²³, nincs igazán nyoma a magyar honfoglalásnak. A történeti irodalom a magyarok Kárpát-medencei jelenléte bizonyítékeként értelmezte a Fuldai Évkönyvek 896. évi bejegyzését. A bolgáriai magyar–bolgár harcok és a végső magyar vereség megemlézése után azt olvashatjuk, hogy „végül, miután ezeken a vidékeken több ütközetet vívtak egymással, a császár erre az időre Pannónia védelmét a Mocsárvárral együtt Brazlavra, a hercegére bízta”.²⁴ E tudósítás alapján nem következtethetünk arra, hogy a harcok a Kárpát-medencei bolgárok és a magyarok közt folytak volna.²⁵ Mivel a bolgáriai harcok is 895-re tehetőek, Arnulf biztonsági intézkedése is az előző évre keltezhető, amikor Itáliába távozott, hogy császárrá koronáztassa magát.²⁶ A keleti frank uralkodó óvintézkedése e távolléttel magyarázható, s legalább annyira szólhatott a morváknak, mint a térségben aktivitást

²² Györffy feltevésére lásd pl. a 4. jegyzetben i. m. 129.; bírálatára lásd Kristó Gyula: az 5. jegyzetben i. m. 169–170.; lásd. még Váczy Péter: a 6. jegyzetben i. m. 19.

²³ *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. Annales Fuldenses*. Rec. KURZE, F. Hannoveræ, 1891. (A továbbiakban SRG AF) 135.; MEH 213.

²⁴ SRG AF 130.; MEH 212.

²⁵ A magyarok jelenlétére következtetett ebből pl. Györffy György: a 4. jegyzetben i. m. 131.; elvetette ezt Váczy Péter: a 6. jegyzetben i. m. 19.

²⁶ Arnulf távozásának okára lásd Györffy György: a 4. jegyzetben i. m. 132.

mutató és Pannóniát 894-ben egyszer már dúló magyaroknak. Feltűnő, hogy a magyarok a Fuldai Évkönyvek szerint 898-ban kezdődő morva belviszályba, valamint a 894 őszi békekötés után ekkor kiújuló bajor–morva ellenségeskedésbe sem kapcsolódtak bele, amit pedig Kárpát-medencei jelenlétük esetén okkal lehetne elvárni.²⁷ 899–900-as itáliai kalandozásuk alapján egyaránt lehet azt feltételezni, hogy már ott voltak a Kárpát-medence keleti felében, illetve azt, hogy csak ezután érkeztek meg oda. A 900 utáni akciók (így Morávia 902-es megdöntésében való magyar részvétel és 907-ben a bajor támadás visszaverése Brezalauspurcnál) véleményünk szerint inkább a már megszerzett szállásterület biztosítását szolgálták, s ezért nem számolunk velük a honfoglalás szakaszait illetően.

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a magyar honfoglalás menetének két variánsát tudjuk elképzelni: a két, illetve egy fázisra tagolódó hódítást. Az első esetben az Árpád vezette magyarok legkorábban 895–896 táján a besenyők elől a Kárpát-medence keleti felébe menekültek. A besenyő vereség veszteségei és lélektani sokkja miatt a magyarok néhány évig kerülték az összeütközést a szomszéd államokkal, s csak az itáliai kalandozás sikere és Arnulf halála miatt vállalkoztak 900-ban a Dunántúl megszállására. A másik lehetséges variáns szerintünk az, hogy a magyarokat az Itáliában kalandozó sereg távolléte alatt érte a besenyők támadása, s 900-ban nemcsak Pannóniát, hanem az egész Kárpát-medencét megszállták.

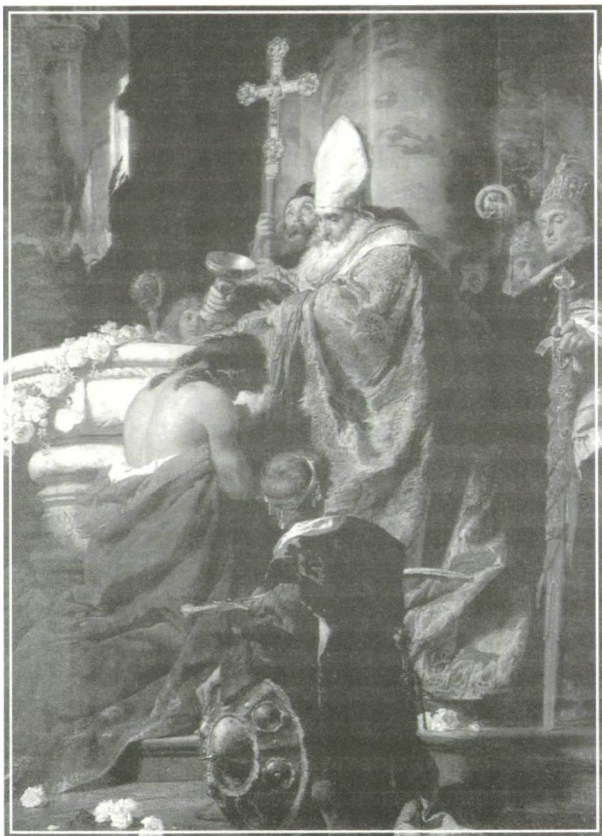
²⁷ A 898-tól kezdődő morva belviszályra és a bajor–morva harcokra lásd SRG AF 131–132.; MEH 212–213.

KRISTÓ GYULA

*A magyar állam kezdeteiről –
egyes szám első személyben*

☒ *Vajk megkeresztelése a XIX. századi historizmus eszményeinek megfelelő ábrázolásban. Benczúr Gyula olajfestménye, 1875*

ATUDÓSOK legtöbbször objektív formában, érzelmeik mellőzésével rideg tényeket, feszes okfejtés eredményeképpen szikár következtetéseket szoktak témájukkal kapcsolatban megfogalmazni.

Úgy gondolom, nem lehet ez másként a magyar állam kezdeteinek bemutatásakor sem. De miután magam ezt különböző szakmai fórumokon már megtettem, a jelen alkalommal a téma bemutatásának más módját választom, azt az utat vázolom fel, amelyet magam e téma vizsgálata során bejártam. Természetesen nem én leszek az előadás főszereplője, hanem a korai magyar állam, de leendő történelemtanárok előtt nem haszon nélküli arról szólni, hogy nem hordozzuk magunkban világra eszmélésünk percétől kezdve az igazságot, sem zsebünkben a bölcsek kövét. Az igazság elérésének folyamata véget nem érő futás (olykor vesszőfutás), ahol az igazság délibábként viselkedik, sokszor hisszük, hogy már a kezünkben van, s hamar kiderül, hogy csupán érzékeink játszanak velünk.

Amikor történelmi pályámat elkezdtem, az 1960-as évek elején, a magyar állam kialakulásáról két elmélet élt, s lényegében tetszhalottnak volt tekinthető egy harmadik, az, amely frank–német mintával számolt. A porondon levő két teória közül egyik úgy szólt, hogy a magyarok államuk megalkotásakor szláv példát követtek, a másik pedig azt hangoztatta, hogy a magyar állam az orchoni (azaz belső-ázsiai) türk államszervezet utolsó hajtása. Az előbbi kimunkálása a magyar marxista történetírás vezető képviselőinek nevéhez fűződött, így ez marxista alapvetésnek bizonyult, amit csak erősített az a körülmény, hogy Magyarország ezekben az évtizedekben erősen igazodott ahhoz a Szovjetunióhoz (egy újkori szláv államhoz), amelyre, mint a testet öltött, társadalmi valósággá vált marxizmus mintaaországára tekintetek. A másik (a türk) elmélet ennél fogva elmarasztaltatott, mint

amelyik elhajlik a marxizmustól. Mint kezdő kutató nem láttam szükségét és nem is gondoltam arra, hogy új elmélettel álljak elő, így hát az akkori kínálatból próbáltam választani. Mivel magam is marxista történetkutatóként indultam pályámon, eleve nagyobb bizodalmam volt a szláv mintát feltételező felfogás iránt. Ezt erősítette az a körülmény, hogy első, e tárgykörben írott munkámban – A XI. századi hercegség története Magyarországon – olyan ellenbizonyítékokra bukkantam, amelyek gyengítették a türk mintát feltételező elmélet erejét. E felfogás ugyanis a maga igaza döntő bizonyosságát abban látta, hogy a nomád idők trónörökösi intézménye, amely a katonai segédnépek feletti uralomban öltött testet, a magyarok esetében lényegében változatlanul nőtt át a 11. századba, s az I. Andrástól Kálmánig fennállt királyi hercegség nem más, mint egy elavult, etnikai bázisát veszített intézmény felélesztése. Vizsgálatom során kiderült: nem egyszerűen arról van szó, hogy az elmélet kidolgozója nem tudta bizonyítani a két intézmény (az ősi és a 11. századi) közti folytonosságot, de az ősinek még létét sem sikerült valószínűsítene (ráadásul az erre irányuló „bizonyítási” eljárások módszertanilag sem tűntek megalapozottnak). Mivel viszont számos olyan európai (köztük több szláv) nép esetében, amelynek nem volt nomád kora, a magyarországi 11. századi hercegség tökéletes megfelelőjét ki tudtam mutatni, ez a körülmény tovább erősítette bennem azt a feltevést, hogy a 11. századi intézmény nem tekinthető egy nem létező (türk indíttatású) előzmény folytatásának, hanem nagyon is európai típusú képződmény. Ezzel számomra viszonylag korán, már az 1960-as évek végén eldőlt, hogy a 11. századi magyar állam gyökereit nem kereshetem belső-ázsiai türk előképekben.

Ez megerősített abban a hitemben, hogy a magyar állam az európai modellt követő szláv minta szerint keletkezett. Egy sor olyan szempont illetve „adat” szólt emellett, amely szinte a bizonyosság fokára emelte vélekedésemet, mindenekelőtt nyelvészeti vonatkozások. Az állam szakszavainak jelentős része a magyar nyelvben szláv eredetű. Ilyen a *király*, a *nádor*, a *megye*, a *poroszló*, ilyennek tartotta akkoriban mindenki az *ispán* szót stb. Kézenfekvő volt arra gondolni, hogy a magyarok

onnan vették át az államot is, ahonnan az állami élettel kapcsolatos terminológiát. Erősítette ezt a gyanút, hogy az alávetettek, a szolgálónép megjelölésére szolgáló szavaink jelentős része ugyancsak a szláv-ból való. Ilyen a *szolga*, *udvarnok*, *daróc*, *molnár*, *takács*, *kovács*, *csatár*, *tárnok*, *gerencsér*, *igric* stb. Lehetetlen volt fel nem figyelni arra, hogy a korai királyi és várispánsági székhelyek jelentős része – Esztergom, Veszprém, Zemplén, Visegrád, Nógrád, Csongrád stb. – szláv eredetű nevet visel. Ha a minta valóban szláv volt, akkor a következő lépésként azt a szláv államot vagy állami keretben élő szláv népeiséget kellett volna megnevezni, amely a mintát szolgáltatta a magyarok számára. 1976-ban példát adó szláv állam létében, illetve felbukkanásában már nem hittem, de még úgy véltem, hogy a Közép-Tisza vidéki autochton szláv-avar népeiség feltételezése magyarázatul szolgálhat a szláv terminológiájú magyar állam megszületéséhez. E feltevés továbbgondolása azonban végképpen szétzúzta saját szláv teóriámat. Ha ugyanis a magyar állam 1000 körül alakult ki (ebben akkor nem kételkedtem), továbbá ha valóban szláv alapon létesült, akkor a mintaként szolgáló szláv államnak 1000 körül még léteznie kellett (volna).

De nem létezett. Ha viszont a magyar állam valóban szláv alapú, s az utolsó kárpát-medencei szláv állam is megszűnt a magyar honfoglalás táján, tehát a 10. század elején, akkor két eset van. Vagy a magyar állam is kialakult a 10. század elején, vagy a szláv fogantatás után a kihordás kerekén egy évszázadig tartott. Kiderült, hogy nem segít az állami keretben élő szláv népeiség feltételezése sem, hiszen ez esetben is magyarok előtti, kárpát-medencei államot kellett volna felmutatni. Ezek a töprengések megérlelték bennem az elhatározást, hogy nem követhettem tovább ingoványba vesző útjukon a magyar marxista történetírás művelőit.

1978–1979-ben kialakított álláspontomban – amely az 1980-ban napvilágot látott *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig* című könyvemben tükröződik – már teljesen leszámoltam a szláv eredet hitével. Ekkor vetettem fel első ízben, hogy amennyiben idegen mintát keresünk, akkor csak egyetlen lehetőséggel számolhatunk: keleti frank

illetve német (bajor) mintával, minthogy a 10. század végén ténylegesen létezett egy keleti frank gyökerű, de immár németté alakuló állam. Ezen az úton azonban ekkor még nem indultam el. Viszont itt mondtam ki először, hogy a magyar állam feltételezett előképeinek sorából nemcsak a türk mintát kell törölnünk, hanem a szláv (és ekkoriban egy régész által a kettős honfoglalás érdekében szorgalmazott avar) mintát is. Miután szerfeletti óvatosságot tanúsítottam ekkor az idegen példák-
kal kapcsolatban, figyelmem a belső lehetőségek keresése felé fordult. E téren 1980 táján az a nézet volt uralkodó, miszerint a magyar állam fontos területi szerve, a vármegye belső előzményből, a nemzetségből ered. Miután kimutattam egy efféle feltevés teljesen indokolatlan voltát, arra az eredményre jutottam, hogy a magyar állam közvetlen előzményei a törzsi államok voltak, olyan képződmények, amelyek törzsi keretben léteztek, de immár az államiság számos (de nem mindegyik) ismervét hordozták. E felfogásom szerint a 11. századi magyar állam nem más, mint egyetlen törzsi állam, az Árpádok törzsi állama kiterjesztése – évtizedes harcok eredményeképpen – a Kárpát-medence egészére.

A dolog azonban nem hagyott nyugodni, és Levedi-könyvem után azonnal elkezdtem az anyaggyűjtést a vármegyék eredetéhez. E munkám *A vármegyék kialakulása Magyarországon* címmel 1988-ban jelent meg. Itt mutattam rá arra, hogy bár *megye* szavunk szláv eredetű, de a szlávból nem közigazgatási egység, hanem határ jelentésben vettük át, és az állammal kapcsolatba hozható értelmét a magyaroknál kapta. Ezzel világosan kiderült: az eddig perdöntőnek tekintett *megye*-szó nem szólhat a megyei szervezet szláv eredete mellett. Ugyancsak súlyos jelentéstani és egyéb problémák mutatkoztak a magyar *ispán* szó szláv származtatásával kapcsolatban. Ismét bebizonyosodott, hogy a szavak története nem helyettesítheti az intézmények történetét. Ami pedig az intézménytörténetet illeti, kiderült, hogy a törzsi államokban nem létezett kisebb területi egységekre osztás, azaz közigazgatás. Az első, ide vonható adatok a 11. század elejéről kezdve maradtak ránk, az írnokok frank–latin terminológiával írták le az újonnan létrejött kép-

zödményt. Ebből arra a következtetésre jutottam, hogy bizonyos az István és Gizella 996 körüli házassága révén az Árpádok nagyra nőtt törzsi államába eljutott német (bajor) papok és katonák hozták el ide a területi szervezés vármegyei modelljét. István azonban mindössze a mintát kapta tőlük, vagyis csupán az indíttatást a vérségi alapú társadalomszervezés közigazgatással történő felváltására, mert hiszen az István korabeli német birodalmi *comitatus* (grófság) átültetéséhez István törzsi államában nem voltak meg a feltételek. Ugyancsak ekkor figyeltem fel általános érvénnyel arra – az egyes részleteket külön-külön már régóta ismertem –, hogy nemcsak a vármegye esetében, hanem egyéb más területeken is hasonló a helyzet: a minta mindenütt német, a tartalom mindenütt magyar. István első okleveleit német császári írások írták, de amit az oklevelekbe befoglaltak, magyar problematikát tükrözött. István törvénye nyíltan német mintákat követett nemcsak léteben, hanem számos fejezet esetén a német mintákkal szó szerint egyező megszövegezésben is, de sajátos magyar ügyeket tükrözött. István pénzeit német minták szerint verték, ám azok magyarországi bel-, illetve főleg külkereskedelmi célokat szolgáltak. 1990 tájára világossá vált számomra: a 11. magyar állam létrejöttében, felépülésében nem nélkülözte az idegen mintát, s ez a német volt. Az esetek jelentős részében azonban nem konkrét német intézmények keltek életre Magyarországon, hanem a német kezdeményezések hagyták rajta lenyomatukat a megszülető magyar államon. A magyar állam a német készítéseknek saját szűrőjén átbocsátva éngedett.

Így jutottam el az 1990-es évek első felében újra ahhoz a kérdéshez, amely már az 1960-as években foglalkoztatott: miként nőtt át, illetve egyáltalán átnőtt-e a nomád idők hagyatéka a 11. századi magyar államba. Ehhez előbb vissza kellett állítanom jogaiba a magyar nomadizmust. Az elmúlt évtizedekben ugyanis alig akadt olyan történetkutató, aki komolyan számolt volna a 10. századi magyarság nomád voltaival. Az adatok összegyűjtése és értelmezése azzal az eredménnyel járt, hogy a forráslehetőségek biztosította valószínűséggel beszélni lehet a 10. századi magyarok nomád életmódjáról. Ezt követően von-

tam le ennek az életmódtörténeti vizsgálódásnak a politikatörténeti következtetéseit 1995-ben megjelent, *A magyar állam megszületése* című munkámban. Megismerkedve a nomád világ kutatásának nemzetközi eredményeivel, immár nem okozott komolyabb gondot annak megállapítása, hogy a magyar történelem alapvető cezúrája a 10. század végén húzódik. Ezt megelőzően a magyar politikai szerkezetre az egyre halványuló keleti hatások nyomták rá bélyegüket, István és Gizella házasságától kezdődően viszont fokozatosan a német (bajor) hatások váltak dominánssá. Rámutattam arra, hogy az István által létrehozott magyar államot megelőzte egy másik állam, amelyet joggal illethetünk a magyar nomádállam minősítéssel. Ez kazár hatásra (sőt kazár kezdeményezésre) két törzsszövetség, a Hétmagyar és a Háromkavar egybekapcsolásával a Hétmagyar vezetésével a 850-es évek második felében létrejött (szakrális) kettős fejedelemség volt. A magyar nomádállammal a magyarság nomád birodalomhoz (*el*) jutott, maga pedig a török uralmi rendszerekben szokásos terminológia szerint „birodalommal és kagánnal rendelkező nép” lett. A magyar nomádállam rövidesen függetlenedett a Kazár Kaganátustól, majd fénykorát a 9–10. század fordulója táján élte. Ekkor szigorúan egy fő uralma alatt álló politikai képződmény volt.

Néhány évtized múltán azonban – a honfoglalással kiszakadván a végtelen steppe világából – az efféle birodalmakra törvényszerűen jellemző módon a magyar nomádállam bomlásnak indult. Az igazi hatalom a törzsfők kezére került, az *el* a törzsek szintjére szorult vissza. Így született meg a bomlás eredményeképpen a nomádállami utat járó törzsi állam. Ez valószínűleg tovább bomlott, atomizálódott volna, ha a történelem ehhez időt adott volna. A Szent István-i magyar állam csak formai értelemben, területileg nőtt ki az egyik nomád törzsi államból (az Árpádok, konkrétan Géza törzsi államából), a tartalmat tekintve annak teljes tagadásaként kelt életre. Ez a magyarázata annak, hogy a 11. században a hajdani nomádállami berendezkedésnek semmiféle nyomát nem látjuk a magyaroknál sem terminológiában, sem az állam felépítését illetően. A váltás radikális volt, és minden régit elsöprő erejű. A hatékony német (bajor) segítség elegendő volt ahhoz, hogy

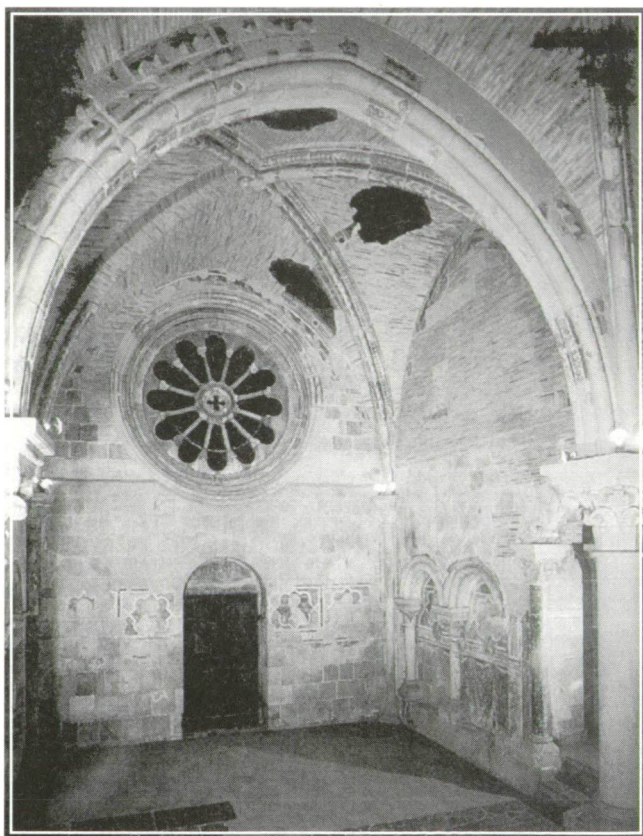
eltakarítsa a színről a nomádállami múlt minden nyomát, de nem veszélyeztette a magyar állam magyar jellegét. Ám amíg a nomádállami hagyományok gyorsan eltűntek a süllyesztőben, addig a nomád és pogány hagyományok még sok időn át szívósan továbbéltek.

Hogy az az eredmény, amelyre hosszú utat megtéve, olykor vargabetűket leírva jutottam, mennyire képezi a valóságot vagy annak csak egy, bármekkora szeletét is, arról későbbi kutatók és további vizsgálódások hivatottak dönten.

SZEGFŰ LÁSZLÓ

*Gondolatok a Kárpát-medence
IX–XI. századi kereszténységéről*

☒ *A magyar kereszténység meghatározó állomása: Esztergom. Képünkön a Kárpát-medencei román stílus egyik legjelesebb emléke, a királyi vár palotakápolnája látható*

NANNONIÁBAN a korábban virágzó hitéletnek az avar hódítás véget vetett. A két érseki székhely feldúlása (Sirmium elfoglalása 582-ben és Lauriacum elpusztítása 737-ben) után a hierarchikus szervezeti rendszer teljesen felbomlott. Sőt a bolgárok Duna-menti honfoglalását (681) követően a kereszténység az egész klasszikus Illyricumban veszni látszott.¹

Tetézte e baljós állapotot, hogy Róma és Bizánc ellentéte a VIII. század közepére erősen kiéleződött. A szentek képeinek tisztelete körül kibontakozó vallási és politikai csatározásban a császárság támogatta, a pápaság pedig mélyen elítélte a képrombolók álláspontját. A pápa döntésére válaszul a baszileiosz 732-ben elkobozta a Szentszék szicíliai és dél-itáliai birtokait, Szicíliát, Kaláabriát és az illír prefektúrát, amely eddig joghatóságát illetően Rómához tartozott, a konstantinápolyi pátriárka alá rendelte.²

A válságot tovább mélyítette, hogy Aistulf longobard király, miután elfoglalta a Ravennai Exarchatust, Róma ellen vonult, a pápa pedig – mint már korábban is – a frankoktól kért segítséget. A bizánci császár által 754-ben Hiereiába összehívott ikonoklaszta zsinat határozatai és azok drasztikus végrehajtása³ a nyugati területeken óriási ellenérzést váltott ki. Amikor tehát Pippin legyőzte Aistulfot, visszautasította a bizánci igényeket, és – a pápával kötött korábbi megállapodásának értelmében – az elfoglalt városokat nagy adománylevélben a Szentszéknek engedte át, megteremtve ezzel az egyházi állam alapjait; megbíztja, Fulrad apát, pedig a meghódított városok kulcsait Szent Péter

---

¹ Gyárfás: i. m. 17–18.

² Gálos: i. m. 140–146.; Török: i. m. 208.

³ Foss–Magdalino: i. m. 83.

sírhára helyezve „örök időkre” a római egyház birtokába adta azokat.⁴ Ez az együttműködés úgy is deklarálódott, hogy a pápa a frank királyt kitüntette a Róma patríciusa méltósággal, amelyet a megelőző másfél évszázadban éppen a ravennai exarcha viselt.⁵

Ez a megoldás erősen sértette Bizáncot, nem véletlen tehát, hogy – jóllehet a pápaság minden alkalmat igyekezett megragadni (pl. II. nikaiai egyetemes zsinaton is 787-ben) státusának helyreállítására – az elkövetkező évszázadban Illyricum ügyére nem sikerült megnyugtató megoldást találnia. Nem, már csak azért sem, mert az időközben új erőre kapott császárság korábban elvesztett területeinek visszafoglalására vagy a katonailag már fel nem számolható szomszédok (pl. a bolgárok) megnyerésére törekedett, s ehhez a leghatásosabb ideológiának a christianisatiót illetve a rechristianisatiót tekintette.⁶

Amikor 843-ban a Theodora császárné által összehívott zsinaton végleg felszámolták a képrombolást, ellentétben a várakozásokkal, ekkor sem oldották meg az illír kérdést. Ez újabb viszályok forrásává vált. A pápaság és Bizánc között dúló hatalmi harcban az apostoli alapítású római püspökségnek az egyház univerzalizmusát kifejező volta, doktrinális kérdésekben való tévedhetetlenségének tétele és a pentarchia elvével megtámogatott primátusa is megingott.⁷

Bizáncban a merevségével sok problémát okozó Ignatiosz pátriárkát letették, és helyébe a nagy műveltségű testőrparancsnokot, Photioszt „per saltum” emelték, ami belső összetűzésekhez vezetett. Az új pátriárka pozíciójának pápai megerősítését kérte. Az ügy kivizsgálására I. Miklós legátusokat küldött, ugyanakkor jelezte jogigényét az egykori pápai felügyeletű területekre, elsősorban a thesszaloniki püspökségre, amely a pápa nevében helynöki feladatokat is ellátott „a régi és az új Epirusban meg Illyricumban, Macedoniában, Thessaliában, Achaiában,

⁴ Szántó: i. m. 1:280., 296.; 3:288–289.

⁵ Gálos: i. m. 166–170.

⁶ Magyar: i. m. 841, 840.

⁷ Magyar: i. m. 840.

Dacia Ripensisben és Dacia Mediterraneában, Moesiában, Dardaniában és Prævalisban.”⁸

A Hagia Sophiában megtartott zsinaton (861) a pápai legátusok elismerték Photiosz pátriárkaságát, de nem tudták elérni, hogy a vitatott területeket Róma patriarchátusa alá helyezték vissza. Erre a pápa, felülbírálván legátusai döntését, 863-ban a lateráni zsinaton letette Photioszt, visszahelyezte Ignatioszt, és kinyilvánította beleszólási jogát a bizánci patriarchátusi szék betöltésének kérdésébe, amire persze a válasz csak a teljes elutasítás lehetett.⁹

Bizánc pozíciói tovább erősödtek, ugyanis az északi morva fejedelemségben a 830-as évek óta térítgető frank papok¹⁰ erőszakos politikai befolyását megelégedő Rasztiszláv, a déli Moravia urával, Szvatoplukkal egyetértésben¹¹ – miután Rómából hiába kérte az önálló morva egyház létrehozását –, 862-ben követeket küldött III. Michael császárhoz és térítőket kért tőle. Konstantin és Metód – akiket a baszileiosz és Photiosz pátriárka e feladatra kijelölt – 863-ban érkeztek meg Moráviába, s óriási lendülettel fogtak a szláv írásbeliség megteremtéséhez, a Biblia és a liturgikus könyvek fordításához és az egyházszervező tevékenységhez.

Ugyancsak jelentős sikereket ért el Bizánc Bulgáriában. Igaz, Borisz kán a frankokkal kiegyezett, s ennek eredményeképpen német papok kezdték meg térítő munkájukat birodalmában, amit a pápaság az Illyricum visszaszerzését célzó saját balkáni térnyeréseként üdvözölt (a pápa a szlávok szándékait meg nem értve gratulált Német Lajosnak a bolgár térítéshez). Ám Bizánc katonai sikerei mégis arra készítették Boriszt, hogy 865-ben bizánci rítus szerint vegye fel a keresztiséget, szertefoszlata a római reményeket, s azt is bizonyítva, hogy a frank egyház nem képes a pápaság érdekeinek biztosítására e távoli területen. Ugyanakkor Photiosz a sikerek bővületében a bolgár kánnak a

---

⁸ FCD 1:182.

⁹ Szántó: i. m. 1:300–302.

¹⁰ MEH 200.

¹¹ Pannoniai legendák 90.

keresztény hitéletet célzó kérdéseire dogmatikai és didaktikai kioktatással felelt, a fő problémát pedig, az autonóm bolgár egyház felállításának ügyét hallgatással mellőzte.¹²

Borisz, akit ez a válasz nem győzött meg, problémáival ismét a pápához fordult. A pápa levelében – a *Responsa Nicolai ad consulta Bulgarorum*ban – rendkívül körültekintően reagált a felmerült kérdésekre, felsorolta azokat a püspökségeket, amelyekre a pentarchia elve vonatkozik, persze el nem mulasztva annak említését, hogy közülük Bizánc nem apostoli alapítású, mert az I. nikaiai zsinat még nem tesz említést róla, hatalmát és rangját tehát csak a császároknak köszönheti. Ugyanakkor elmarasztalta a bizánci liturgiát is, egyedül a latin rítust nyilvánítva üdvöztetőnek.¹³ E dokumentumot Formosus portói püspök, pápai legátus és kísérete vitte Boriszhoz, ezzel a pápai *jurisdictio* helyreállítását is deklarálva. A kán erre elküldte országából a bizánci papságot, de visszaküldte a Hermannrich vezette frank missziót is. A siker tehát látszólag teljes volt, ám a legfontosabb bolgár igényre, az autonóm egyház kiépítésére a pápa sem adott egyértelmű választ. Sőt amikor a kán azt javasolta kompromisszumként, hogy magát Formosust tegyék meg bolgár pátriárkának, Róma ezt mereven elutasította.¹⁴

Photiosz a pápai törekvésre ellenlépésként körlevelet intézett a keleti pátriárkákhöz, amelyben a nyugati egyház újításait támadja a böjt, a papi nőtlenség és a presbiteri bérmlás terén, az apostoli hitvallás megváltoztatását pedig a „*Filioque*” közbeiktatásával egyenesen eretnekségnek mondja. A 867-ben egybehívott konstantinápolyi zsinat ezért I. Miklós letételét javasolta, és eretnekké nyilvánítva őt az egyházból kiközösítette.¹⁵

Éppen ez idő tájt a pápa a frank papság vádaskodására – akikkel mellesleg neki is meggyült korábban a baja kánonjogi kérdésekben¹⁶ –

¹² Magyar: i. m. 851–852.

¹³ Török: i. m. 168.; Szántó: i. m. 1:288.

¹⁴ Magyar: i. m. 856.

¹⁵ Szántó: i. m. 1:302.

¹⁶ Szántó: i. m. 1:288.; Török: i. m. 169.

Rómába idézte Konstantint és Metódot.¹⁷ Útban a Szentszékhez egy velencei hitvitán a triglosszita nézetek ellenében a testvérek megvédik a népnyelvi liturgiát.¹⁸ De I. Miklós már nem érte meg, hogy találkozzék velük, 867. november 13-án elhunyt.

A pápautód, II. Hadrián, ünnepélyesen fogadta őket, minden nyelvi és liturgikus kérdésben osztotta nézeteiket, és támogatásáról biztosította törekvéseiket. A szláv elismert liturgikus nyelvvé nyilvánítása bizonyosságául négy római bazilikában is elvégeztette szláv nyelven a liturgiát. Konstantin és Metód, bár Photiosz barátai voltak, nem vállaltak közösséget vele, hanem mindenben alávetették magukat a pápaság akaratának. Bizonyos, hogy ez a lépés nem az aktuális bizánci változások ismeretéből fakadt, ugyanis a testvérek magukkal vitték ajándéku­l Kelemen római pápa és vértanú földi maradványait, ezzel mintegy elismerték Róma primátusát is.¹⁹

Szent Kelemen – aki Origenész szerint Péter apostol tanítványa volt²⁰ – a harmadik pápa: népszerűsége miatt hamis vádak alapján kényszermunkára ítélték, és Kherszonba, a Fekete-tenger partjára száműzték egy márványbányába. Számkivetése helyén is lelkesen térítve 75 egyházat alapított, ezért nyakába horgonyt akasztva a tenger egy mély pontján a vízbe veszejtették hóhérai. Tanítványai égi kinyilatkoztatást kaptak, hogy a szent mártír földi maradványait onnan el ne vigyék.²¹ E tiltás mutatja, hogy legendája keletkezésének idejére – a IV. századra – már általánossá vált a szentek tisztelete, és jelentősen megnövekedett az ereklyék iránti kereslet.²² Kazáriában 860 körül követségben járva Konstantin – aki ekkor magyarokkal is találkozott²³ – fellelte a szent pápa földi maradványait, s magával hozva végül, 867-ben Rómába vitte: ott a nevére szentelt templomban helyezték el.²⁴

¹⁷ Pannoniai legendák 91.

¹⁸ Pannoniai legendák 66–72.

¹⁹ Pannoniai legendák 72–73.

²⁰ Migne: i. m. 12:86.

²¹ Vanyó: i. m. 1984. 21–25.

²² Brown: i. m. 1993.

²³ Pannoniai legendák 33–34.

²⁴ Pannoniai legendák 32–33, 76–78.

Az új bizánci császár, I. Baszileiosz, száműzte Photioszt, visszahe-lyezte a pátriárkai székbe Ignatioszt, felvette a kapcsolatot Rómával, és kérte, hogy a *communio* érdekében hirdessenek új egyetemes zsinatot.²⁵ A Hagia Sophiában ült össze 869 októberében a zsinat, amelyen II. Hadrián személyes képviselői elnököltek. A résztvevők megsemmisítették a 867. évi Photiosz-féle zsinat határozatait, aláírták a „*liber satisfactionis*”-t, de a pápa balkáni jogigényének elismertetésére, nem került sor. Sőt, a pápai tétovázással elégedetlen Borisz kán a zsinat elé terjesztette kívánságát az autonóm bolgár egyházzal kapcsolatosan, amit a bizánciak alaposan kiaknáztak. A rafináltan megszervezett, ún. „pótzsinaton” (870. március) a pápa ellen hergelt keleti főpapok elvetették a római törekvéseket, az új bolgár egyházat Bizánc alá rendelték. Ignatiosz pátriárka most már nem habozva különleges jogokkal felruházott érseket szentelt Bulgária élére tíz püspökkel.²⁶ Borisz véglegesen Bizánchoz csatlakozott, Formosust és társait elbocsátotta: Illyricum Róma számára elveszett.²⁷ Erre a megfellebezhetetlen végzésre a pápának csak egy reakciója lehetett: a császári alapítású Bizánc ellenében és a sikeres rivalizálás érdekében az exponált területen feléleszteni egy „apostoli alapítású” egyházat, amely egyedül Szent Péter székének tartozik engedelmességgel.

Ekkor kerül ismét a köztudatba egy név, Szent Andronicus neve, akiről szláv nyelvű életrata a következőket mondja: „A szent apostol, Andronicus, a hetven kiválasztott tanítvány körébe tartozik; Krisztushoz korábban csatlakozott, mint Szent Pál apostol, akinek történetesen rokona volt, ahogyan erről Pál apostol tanúbizonyságot tesz a Római-akhoz írott levélben mondván: »Köszöntések csókkal rokonaimat és fogolytársaimat, Andronicust és Juniát, akiket az apostolok körében nagyra becsülnek, s akik Krisztusban előbb hittek, mint én.«²⁸

Szent Andronicus Pannonia püspöke volt; de nem valamely város

²⁵ Foss–Magdalino: i. m. 85.

²⁶ Magyar: i. m. 839–861.

²⁷ Szántó: i. m. 1:302–303.

²⁸ Rm 16,7.

vagy ország igehirdetője és tanítója volt ő, hanem az egész világot tanította; különféle országokba utazott, mindenütt Krisztus nevét hirdetve és az ördög cselszövéseit legyőzve. Minden igehirdető munkájában társa volt a megdicsőült Junia.

Andronicus Juniával Krisztus dicsőségéért halt meg, azért, hogy sokakat elvezessen az igaz Isten megismeréséhez. Való igaz, hogy Andronicus Juniával hirdetve az ígét számos bálványszentélyt lerombolt, és ezek helyébe keresztény templomokat emelt kiűzve mindenütt a tisztátalan lelkeket az emberekből és a betegeket, nyavalyásokat gyógyítva. Amikor azonban Szent Andronicus és Junia minden ember közös sorsában osztozva halálukhoz közeledtek, akkor az Úr apostoli koronával és a mártírium elnyerésével tüntette ki őket, mivel sokat szenvedtek a pogányoktól. Tiszteletreméltó tetemeik sok más egyéb szent vértanú testével együtt a barbakánnál (Jevgenyijben?) letek nyugalomra. Ezekről a tetemekről különleges isteni kinyilatkoztatás alapján szereztek tudomást a keresztények, ahogyan erről részletesen is szó van a február 22-i dátum alatt lévő elbeszélésben.”²⁹

Ezekből az adatokból vajon valószínűsíthető-e valami is?

Lukács evangéliuma szerint a 12 apostol meghívása után Jézus további 70 (bizonyos redakciókban 72) tanítványt választott, akiket maga előtt küldött, hogy érkeztét hírül vigyék.³⁰ Ezeket név szerint nem ismerjük, csak a keresztény hagyományból következtethetünk személyükre.

Szent Pál ezt írja saját küldetéséről: „bejártam az egész vidéket Jeruzsálemtől Illíriáig, és hirdettem Krisztus evangéliumát”.³¹ Ugyanebben a levélben szólt – mint idéztük – rokonairól és fogolytársairól: Andronicusról és Juniáról. Mivel e kettős nem szerepel az apostolok között, a hagyomány – értelemszerűen – a 70 tanítvány körébe sorolta őket. Az Apostolok cselekedetei részletes beszámolót ad Pál macedóni-

---

²⁹ Zs. 9:543–545.

³⁰ Lc 6,12–16, 10,1–20.

³¹ Rm 15,19.

ai térítőútjáról³², de a mű befejezetlen, így többek között az apostol illírisi cselekedeteiről sem ír.³³ A Római levél keletkezésekor (58 körül) az említettek még Rómában tartózkodtak, de nem lehetetlen, hogy a Nero-féle keresztényüldözés idején (64-ben) Illíriába menekültek. Pál élettörténetét is nagyjából eddig tudjuk követni, elképzelhető tehát, hogy mártírhaláláig (67-ben) ismét megfordult Illyricumban, s az itt megszervezett egyház élére Andronicus személyében vezetőt is állított³⁴, akit talán hite és neve is (jelentése: „a győzelem embere”, „harcos”) erre predesztinált.³⁵

Andronicus tehát egy lehetett – a hagyomány szerint – Krisztus hetven tanítványából, aki a római birodalomban járva pogányokat térített, „az igaz hitet és az élet ígét hirdette a test élvezetei ellenében”. Benjámin törzséből származhatott, mert Pál cognatusának mondja. Pállal együtt raboskodott, majd Rómába került, de még az apostol életében Pannoniában (minden bizonnyal Sirmiumban) püspökké emelték.³⁶

A rómaiak a meghódított észak- és nyugat-balkáni területeket Illyricum néven önálló provinciává szervezték, majd két részre tagolták, Illyricum superiusra és Illyricum inferiusra.³⁷ A 69. év eseményeiről írva Tacitus egyértelművé teszi, hogy Illyricum nagyobb területi egység, amelybe beleértik Dalmáciát, Mœsiát és Pannoniát is³⁸, Szokratész egyházatya is úgy tudja, hogy Sirmium illyricumi város.³⁹

Origenész egyházatya – aki talán először gondolta következetesen végig, hogy az apostoloknak az evangéliumot az egész emberiség számára kellett hirdetniük⁴⁰, és megkísérelte nyomon követni, miképp

³² Act 16, 9–40; 18, 55; 19, 21–22; 20, 1–3.

³³ Pözl: i. m. 36–37, 60–62.

³⁴ AA. SS. 17:4; Gáspár: i. m. 17.

³⁵ Babits: i. m. 19; Elexander's: i. m. 565.

³⁶ AA. SS. 17:1,4; a cognatus más értelmezése: Origenész, Migne: i. m. 14:1281.

³⁷ Zacharia 53.; Pavan 1994. 365.

³⁸ Hist. 1:76.; 1:2.

³⁹ Bán 1984: i. m. 327.

⁴⁰ Mt 28,19.

terjesztették ki igehirdetésüket „a földkerekség egészére” – elmondja, hogy Pál feladata volt Jeruzsálemtől Illyricumig az ige hirdetése; Macedónia és Illyricum vidékein, melyeken ő előtte soha nem prédikáltak Krisztusról, nem hagyott ki egyetlen helyet sem, ahol téríthetett, és mindenütt jeleket és csodákat művelt a Szentlélek erejéből.⁴¹ Amikor Pál fogságáról ír, kitér fogolytársaira, így Andronicusra és Juniára is, akikről ő is megállapítja, hogy Krisztus 70 tanítványa közé tartoztak.⁴² (Nem lehet közömbös számunkra, hogy a „concaptivos” szó magyarázatára felhozott bibliai párhuzam a Nabuchodonosor által tüzes kemencébe vettetett három zsidó fiú – Ananias, Azarias és Misael, akiknek himnuszát majd Szent Gellért elemzi behatóan – története Dániel könyvéből.⁴³

Egyháztörténetében Euszebiosz is gyakran felemlíti, hogy Pál Jeruzsálemből Illyricumba utazott, Krisztus evangéliumát hirdette, s egyházakat alapított.⁴⁴ Joannész Khrüszosztomosz részletesen taglalja Pál és Barnabás balkáni térítését, de az illyricumi tevékenységét sem itt, sem másutt nem részletezi.⁴⁵ Amikor Pálnak Andronicusra tett utalásáról azt mondta, hogy „ez jelentős korona (*ho mégisztosz sztéphanosz*), hatalmas kinyilatkoztatás”⁴⁶ valószínűleg alapot adott arra, hogy őt mártíriummal koronázzanak, azaz vértanúnak tekintsek.

Sirmium Illyricum fővárosának számított, az üldözések idején számos keresztényt (70-nél többet) végeztek itt ki⁴⁷, tehát igen valószínű, hogy Krisztus helyi híveit már a korai időben püspök irányította. Szinte az utolsónak kivégzettek között említik Szent Irenaeus helyi püspököt is (304. április 6-án).⁴⁸ Érthető, hogy az egyház legalizálását követően hamarosan érsek illetve metropolita kerül a császárokat is

---

⁴¹ Migne: i. m. 12.91, 14.1271, 13.1269.

⁴² Migne: i. m.13.1269.

⁴³ Migne: i. m. 14.1280.

⁴⁴ Bán 1983: i. m. 81, 95–96, 272.

⁴⁵ Migne: i. m. 60.245–252, 295–320, 60.398, 656.

⁴⁶ Migne: i. m. 60.669.

⁴⁷ Pavan 1992: i. m. 20–23.

⁴⁸ Vanyó: i. m. 217–220.

gyakran vendégül látó város élére.⁴⁹ A keresztény tanítások elterjedt ismeretét bizonyítja az is, hogy komoly táptalaja volt itt a hitvitáknak és az ariánus eretnekségnek.⁵⁰

Ekkor már Andronicus emlékét körüllegte a fama sanctitatis, földi martadványait Honorius és Arcadius császársága idején (395–408 között) lelték fel, és vitték be Konstantinápolyba. (Életrata szerint maga a szent nyilatkoztatta ki egy jámbor szerzetesnek – Nikolaosz Kalligraphosznak – azt a helyet, ahol a szent mártírok nyugodtak.⁵¹ Kultusza ettől az időtől a bizánci érdekszférában töretlen. A különféle görög és keleti menologionokban és synaxarionokban Andronicus neve a tanítványok sorában legtöbbször a 17–21. helyek valamelyikén szerepel⁵², s csak ritkán – ekkor rendszerint Juniától követve – a 31–43. helyek egyikén.⁵³

Bizonyos feltételezések szerint Szent Andronicus kultuszát a szláv-ság körében Konstantin és Metód honosította meg. Tény, számos korai szláv egyházi kalendárium említi május 17-én Andronicus apostol ünnepét, gyakran azt is megjegyezve, hogy egy a 70 tanítványból⁵⁴, de előfordul mártírtársaival együtt említve július 30-án⁵⁵, és többen mások feljegyezték inventiójának napját, február 22-ét is.⁵⁶ A római egyház viszont szentjei jegyzékeiben és actáiban nem említi.

Az a Szent Pál iránti kiemelt tisztelet, amelyről a Cirill-legenda tanúskodik, érzékelteti, hogy a kiváló férfiak nagyon is tisztában voltak missziós küldetésük jelentőségével.

„A pápa – olvassuk a legendában – átvévén a szláv könyveket,

⁴⁹ Gyárfás: i. m. 20–23.

⁵⁰ Alföldi: i. m. 40–45.

⁵¹ Zs. 6:401–402, 11:662–666.

⁵² Schermann: i. m. 166, 302, 312.

⁵³ Uo. 309, 319.

⁵⁴ AA. SS. 59:130, 332, 343, 346, 362. stb. – életrata azt is tudni véli, hogy pannóniai püspök volt; a kiadója pedig megjegyzi, hogy egyházi székhelye Sirmium lehetett. Vö. Zs. 9:543–544.

⁵⁵ AA. SS. 59:190. – legendájukat lásd Zs. 11:663–667.

⁵⁶ AA. SS. 59:78, 342, 344, 353. – lásd még: Zs. 6:401–402.

megszentelte, majd elhelyezte őket Szűz Mária templomában (Santa Maria ad Prasepe vagy Santa Maria Maggiore), melyet Phatnénak neveznek, és elénekelték felettük a szent liturgiát.

Majd a pápa meghagyta Formosus és Gauderich püspököknek, hogy szenteljék fel a szláv tanítványokat.

Miután felszenteltettek, tüstént énekelni kezdték a szláv nyelvű liturgiát Szent Péter apostol templomában, másnap pedig Szent Petronella templomában, harmadnap a Szent András-templomban és végül a nemzetek apostolának templomában, a Szent Pál-templomban énekeltek. Egész éjszakán át énekeltek, szláv nyelven magasztalva az Urat, s reggel Arsenius püspöknek, a hét püspök egyikének és Anasthasius Bibliothecariusnak segédletével még egyszer elénekelték a liturgiát Pál apostol szent sírja fölött.”⁵⁷

Mint köztudott, Konstantin súlyos betegen szerzetbe lépett Rómában, felvette a Cirill nevet, majd hamarosan meghalt. A püspökké szentelt Metód tanítványaival visszatért működési területére.

Mivel a szlávok nagy apostolai jól ismerték, s valószínűleg ismertették is az avar hódítás előtti pannóniai egyházi állapotokat és az alapító szent legendáját, a Rómából visszatérő Metód csalódást keltett. Bár a legendákban itt némi időrendi zavar mutatkozik, feltehető, hogy már eleve azzal a kérelemmel indították útjukra a morva vezérek a testvéreket, hogy – hivatkozva az előzményekre – autonóm egyházat és érsekséget nyerjenek⁵⁸, – ami végül nem történt meg. Ez lehetett az oka, hogy bár „Kocel nagy tisztelettel fogadta őt, majd húsz tiszteletreméltó férfiúval ismét elküldte a pápához, hogy felszentelje pannóniai püspökké és behelyezze Szent Andronicus apostolnak, a hetvenek egyikének székébe”.⁵⁹ Ennek a széknek a betöltése pedig egy „apostoli” alapítású egyház újjászervezését jelentette Sirmium székhellyel, joghatóságát pedig kiterjesztve a morvák országaira és minden szlávok lakta területre.⁶⁰

---

⁵⁷ Pannoniai legendák 73.

⁵⁸ Pannoniai legendák 98.

⁵⁹ Pannoniai legendák 95.

⁶⁰ Pannoniai legendák 93, 98, 101–102.

Várható volt, hogy amikor a pannóniai egyház újjászervezése ismét napirendre kerül, a terület fennhatóságáért kemény rivalizálás tör ki az egykori érsekségek jogutódai között. A fent említett pápai szándék, amely végeredményben a balkáni hegemonia visszaszerzését és a bolgároknak a római kereszténységhez való visszatérítését is célozta, a német papság konok ellenállásával találkozott, akik nem átalították még Metódot is elfogni s börtönbe vetni, a pápához pedig fellebbezést írtak ellene⁶¹, és végül csak a pápai kiátkozás szigorú beígérését követően voltak hajlandók kényszeredetten szabadlábra helyezni. A Damoklész-kard, a vallási és egyházi ürügyekkel indokolt támadás és leigázás veszélye ott lebegett továbbra is Szvatopluk feje felett, aki először beleegyezett Metód terveibe, majd gyakorlatának korlátozásába, de halála után tanítványait a szláv liturgiával együtt száműzte országából. Mielőtt azonban a szirmiumi pannon érsekséget hivatalosan is felszámolhatták volna, megjelentek a Kárpát-medencében a pogány magyarok, elfoglalták és alávetették Metód egykori egyházmegyéjének szinte teljes területét, s ezzel a hivatalos egyházi működést és hitéletet közel egy évszázadra lehetetlenné tették.⁶²

A pápaság továbbra sem mondott le hajdani balkáni érdekszférájáról – így pl. számunkra is fontos előkép, hogy a horvát királynak, Tomislavnak (910–928) X. János pápa koronát küldött –, ám a pannóniai egyházzal kapcsolatos koncepciók csak a magyarok megtérítésének lehetőségével éledtek újjá.

A *renovatio imperii Romanorum* programja tételelesen ugyan csak III. Ottó uralma idején fogalmazódik meg, de maga a törekvés nyilvánvalóan jelentkezik az Ottók uralmának kezdetétől.

Már I. Ottó Nagy Károly örökösének tartva magát Aachenben lépett trónra, a nejeének jegyajándékkul adta Magdeburgot, ahol óriási építkezésbe kezdett, „második Rómának” nevezte. A magasabb méltóságokba rokonságát ültette, majd – miután ez családi lázongásokhoz vezetett, nem riadva vissza még a templomok menedékjogát is sértő

⁶¹ MHK 301–313.

⁶² Vö. még: Schütz: i. m. 417–419.

testvérgyilkosságtól sem – az egyházi előjárókra támaszkodott, hatalmas birtokadományokhoz juttatta őket, s cserébe elvárta tőlük a feltétlen politikai és katonai támogatást még egyházi döntések esetén is.

A császári méltóság megszerzése érdekében kinyújtotta kezét az itáliai koronáért, előbb fegyverre kelt, majd elvette Lothar özvegyét. Rómába a *via triumphalis*on vonult be, elvárta, hogy az előkelők lábcsókra járuljanak elé. Propagandagépezete tökéletesen működött. Már 955-ben, a magyarok feletti győzelme után, a Lech-mezőn katonáival Imperator Augustusként ünnepeltette magát⁶³, és rendeletet adott egy reichenauai ötvösműhelynek császári koronája elkészítésére. Hroswita szerzetesnő e címmel szedte versebe dicsőségét: *Gesta Oddonis Casaris Augusti*. Liudprand cremonai püspök később tettei igazolására dokumentumot szerkesztett (*Historia Ottonis*). Pápát tett le és pápát állított. A csúcs pedig kétségtelenül 962. február 2-a, amikor császárrá koronáztatta magát. Véres háborút indított, hogy fiának a bizánci császári családból szerezzen feleséget, s így ismertesse el ott is rangját. Az egykori imperium helyreállítását célzó jogigényként az infidelitas szokványos büntetésével végeztette ki az ellene lázadókat (pl. Thankmar híveit, a kalandozó magyar vezéreket, a római katonai körzetek parancsnokait stb.), azaz felkötötte őket. Szentül meg volt győződve, hogy Daniel 7. könyvének jövendölése reá vonatkozik, ő hivatott az antik birodalomnak a feltámasztására, amelyben Isten egyháza világuralmat nyer. (Erre a jövendölésre rímelt a talán néhány évtizeddel korábban keletkezett monda a tíz erős pannóniai királyról, majd a közülük kiváló egyről, amely egy kései írásból⁶⁴ kikövetkeztethető.)

A korábbi társcsászár (967) II. Ottó bizánci feleséggel az oldalán (972) lépett apja örökébe (973), és már az Imperator Augustus Romanorum címet viselte, anyja pedig intézkedéseit Imperatrix Augustaként írta alá. II. Ottó kifejezetten sikertelen hadvezér, de vereségei után is gyakran úgy dicsőítik, mintha diadalt aratott volna.

---

⁶³ Gombos: i. m. 2664.

⁶⁴ DEO 22.

Érthető tehát, hogy III. Ottóba piciny gyermekkorától császárné nagynyja és bizánci császárléány anyja (*Theophanu divina gratia Imperatrix*) belenevelik az egységes keresztény imperium megteremtésének kötelezettségét. Ezt sugallja neki barátja, Szent Adalbert is, s fogalmazza programmá nevelője, Gerbert d'Aurillac. E cél érdekében járta Itáliát, rokonát, Brúnót pápává emelte (V. Gergely), majd a fellépő ellenpápát, XVI. Jánost (azaz Philogathoszt, aki saját keresztapja, anyjának pedig szeretője volt) még Szent Nílus átkait is kiváltó kegyetlenséggel likvidáltatta. Kérlelhetetlen dühében felakasztatta 12 hívével együtt az ellene lázadó Crescentiust, akinek így megözvegyített felesége ágyában tudott csak feloldódni. Amikor V. Gergelyt megmérgezték, azonnal kinevezte Gerbertet pápává, aki ekkor a II. Szilveszter nevet vette fel. Szent Adalbert halálhírének vétele után a kereszténység egyetemes eszméjétől áthatva lóhalálában nyargalt Gnieznóba, de útja végül a lengyel egyház kiválását eredményezte a német egyházi szervezetből. Fényűző palotát építtetett az Aventinuson, késő antik méltóságokat kreált udvarában, és II. Baszileiosz császár leányát, Zoét kérte feleségül.

Űzte, hajtotta a teljesítménykényszer, sikereit is kudarcnak érezte a nagy terv árnyékában. Kiszámíthatatlansága, hóbortnak tűnő lépései miatt egyre sűrűsödött körülötte a levegő, lassan nemcsak az itáliaiak, de saját népe is ellene fordult. Ebben a helyzetben a tanácsalanná vált, exaltált ifjú az 1000. év egy éjszakáján feltörette Nagy Károly sírját, maga szállt le egy fáklyával a sírboltba, s a mumifikálódott elődről levéve arany keresztjét és nyakláncát, magához véve egyik fogát – mintegy keresztény (és pogány) megerősítést remélve így a néhai császártól – tért vissza onnan. De már ez sem segített: híveitől magára hagyva beleroppant terhébe. (1002. január 23.)⁶⁵

Nagyon valószínű tehát, hogy ebben a hatalmi törekvésben, a pannóniai egyházzal kapcsolatosan is a Nagy Károly-kori állapot volt az irányadó, amikor a Duna–Dráva–Rába köze a salzburgi érsekség jogha-

⁶⁵ Fischer-Fabian: i. m. 24. skk...

tósága alá tartozott, a Rábától nyugatra a passai püspököt uralták, míg a Drávától délre az aquileiai pátriárka fennhatósága érvényesült.⁶⁶

Amikor I. Ottó Regensburgban felkötötte a kalandozó magyar vezéreket, ezzel kinyilvánította igényét Pannoniára is, azaz az egykori „terra Avarorum et Hunorum”-ra, amelyen ekkor már bizonyosan az egész magyar szállásterületet értették. Nem véletlenül fogta el tehát 963-ban Capuánál a pápa által a magyarok kérésére felszentelt egyházfőt, Zacheust, aki még a következő esztendőben sem volt képes működési területére utazni, hanem a páviai zsinaton időzött. A Szentszék elképzeléseivel szemben a birodalmi egyház tervét részesítette előnyben, azaz minden eszközzel támogatta rokonának, a rendkívül ambiciózus és szerfelett nagyravágyó Piligrim passai püspöknek grandiózus elképzelését a ára is kiterjedő joghatóságú antik lauricum (lorchi) érsekség újjászervezését illetően. A Szentszék azonban sem ezt a szándékot, sem a salzburgi egyház fennhatóságának „Pannoniára” történő kiterjesztését nem támogatta.

Piligrim leveleinek ismeretében kérdések tömege merülhet fel mind a magyarságnak a korabeli kereszténységhez fűződő kapcsolatait, mind a terület korábbi egyházi fennhatóságának emlékét illetően. Lehet, hogy a magyarság vallási türelme rendkívüli volt: nem avatkozott be a hivatalos egyházszervezet nélküli őslakosság hitéletébe? Az sem véletlen, hogy a keresztény hitélet magyar szókincse szláv és török eredetű vagy azokból eredeztethető tükörfordítások? Elképzelhető, hogy amikor Piligrim püspök a magyarok megtérő népéről (*a neophita Ungarorum gente*) szólva a szlávok más tartományainak (*alie Sclavorum provincia*) a hitre való hajlandóságáról regél⁶⁷, ez utóbbiakon nem kifejezetten szláv ajkú népeket, hanem csak egyszerűen szolgarendűeket (vö. der Sklave) ért? Megélhették-e Metód híveinek leszármazottai a magyar egyházszervezet kiépülését? Maradt-e egyáltalán valamiféle emléke itt Szent Pál illíriai térítésének, Andronicus püspökségének, Metód pannóniai egyházának?

---

⁶⁶ Hermann: i. m. 103.

⁶⁷ Enchiridion 57–58.

A rendkívül szegényes források legalább is nem zárják ki annak feltételezését, hogy sok mindenről tudhattak akkoriban a Kárpát-medencében. Elgondolkodtató az, hogy miközben István neje révén látszólag a német-római császár elkötelezettje, feltehetőleg germán térítők tömege munkál – ha hitelt adunk Piligrim jelentésének – a magyarok megtérítésén, amikor a császár rokonai és barátai ülnek a pápai széken, akiknek a birodalmi eszmét kellene támogatni, a magyar fejedelem – mint hajdan Tomislav – a Szentszéktől kér és nyer koronát. Egyházi szervezetének élére érseket állítanak Esztergom székhellyel, azon a Duna-balparti területen, ahol korábban Metódnak suffraganeus püspöksége volt (ez Nyitra vidéke; megjegyzendő, hogy Sirmium nincs magyar kézen), és – ha Hartviknak hinni lehet⁶⁸ – az apostoli jelző az ország királyának és egyházának kijár, ami ha közvetve is, de a laurium ellenében a sirmiumi pannon egyház újjászervezését favorizálja, azét az egyházét, amelynek legendás megteremtője Andronicus apostoli férfiú volt.

Szent István törvénykönyvében elmondja, vannak olyan személyek, „akik meggondolatlanul azt állítják, hogy nincs szükség egyházi vagyonra”.⁶⁹ Jóllehet e szövegrészről szóról szóra a 847. évi mainzi zsinat határozataiból másolták⁷⁰, talán nem argumentum ad crinem pertractum feltevésünk, hogy ezt az átvételt vélekedésével kiválthatta a helyi eredetű papság is, ugyanis köztudott, hogy Konstantin és Metód sem a kazár kagántól, sem a szlávok fejedelmeitől nem fogadtak el semmiféle értéket és ajándékot, hanem csupán a (keresztény) foglyok szabadon bocsátását kérték.⁷¹

Tudjuk azt is, hogy a kiváló teológus, Szent Gellért külön tanulmányt szentelt a Szentháromság értelmezésének (*De divino patimonio*),⁷² amely elveszett vagy lappang. Fennmaradt művében is érinti e témát,

⁶⁸ SRH 2:412–414.

⁶⁹ Závodszy: i. m. 142.

⁷⁰ Závodszy: i. m. 15–16.

⁷¹ Pannoniai legendák 55–56, 66.

⁷² Vö. Deliberario 142v–143 r.

de nagyon körültekintően és tapintatosan taglalva a kérdést. Bár ismeri és vallja a Szentlélek eredetével kapcsolatos „Filioque” álláspontot,⁷³ mégis tanításában Szent Ambrosiusra hagyatkozik⁷⁴, s nem az e témában exponáltabb Szent Ágostonra, akit mindemellett tisztel és olykor idéz is. Mint ismert, a „Filioque” befoglalása az Apostoli Symbolumba német nyelvterületen alakult ki és honosodott meg, Gellért e lépését tehát vehetnénk valamiféle németellenesség jelentkezésének is. De éppen, mert e szókapcsolat adáz vitákat eredményezett és eredményezhetett, aligha ezért óvatoskodik. Valószínűbb, hogy a hazai pápással akarta a konfrontációt kerülni. Megszívlelendő ugyanis, amit a hazánkban is jelentkező balkáni eretnekség térnyeréséről mond: „Egyeseknek ugyanis, ha jól értelmezem, az a szándékuk, miszerint Metód híveinek (*suffragantes Methodianistæ*) segítségével az egyház ereje és tekintélye minálunk az eretnekek kénye-kedve szerint végül teljesen meggyengüljön.”⁷⁵ Tehát nem Metód hívei az eretnekek, de valamilyen közvetett módon (liturgia? nyelv?) közük lehet a bogumilok magyarországi térnyeréséhez. Gellért tehát tudott Metód működésének nyomairól, de vajon tudott-e a korábbi térítésről? Azt hiszem, igen.

Megerősíti e feltételezést maga Gellért, aki szintén idézi a Rómaiakhoz írott levél vonatkozó részét⁷⁶, de nála a vulgáta *„usque ad Illyricum”* helyzetmegjelölés helyett *„usque in Illyricum”* szerepel⁷⁷, ami bizonyos nyomatékosítólag hat arra nézvést, hogy szerinte Pál az egész Illyricumban hirdette az igét.

A hagyomány megőrizte annak emlékét, hogy Gellért kiváló hitsházónak volt, sőt egyes életírói azt is tudni vélték, hogy szentbeszédgyűjteményeket állított össze.⁷⁸ Egy homília-gyűjtemény, amelyben neki tulajdonított beszéd is van, megőrizte az esztendő jeles napjaira írott prédikációinak bevezető mondatait. Íme:

⁷³ Deliberatio 159v.

⁷⁴ Deliberatio 160v.

⁷⁵ Deliberatio 46v.

⁷⁶ Rm 15, 17–24.

⁷⁷ Deliberatio 82r.

⁷⁸ Batthyán: i. m. VII–XI.

„Tudja meg mindenki, aki e könyvben olvasgat: elkerülhetetlen szükség okából fogtam hozzá, hogy az egyházatyák nyomán az isteni teológia misztériumait megvizsgáljam és elmélkedjem felettük, majd írásba foglalva, Krisztus kegyelmével fussam át azokat. Ezenkívül a könyvek csaknem teljes hiányában engem – akit Pannoniának a bese-nyők határaival érintkező végvidékeire, pogányok közé, akiknek a vértanúk ideje előtt soha Isten dicsőséges igéjét nem hirdették, ugyanezen tartomány legkeresztényibb királya, István, püspökké nevezett ki – szent és együgyű férfiak szólítottak fel, hogy az apostoli levelekben és az evangéliumokban való épülés, és az új egyház előrehaladásának okából írjak, hogy az ünnepnapokat ne töltsék az isteni ige nyeresége és fényeskedése nélkül. Így felszólíttatván kettős okból, tudniillik az engedelmesség és a hitvallás okából, annak ajándékából és kegyelméből, aki nélkül semmit nem lennénk képesek cselekedni, hozzáfogtam, hogy szilárd étel helyett legalább tejet szophasson táplálójától a legzsebébb népesség.

Kérem tehát, hogy bocsássonak meg nekem, a vakmerőnek, imádkozzanak érettem, a kötelességvállalóért, s zengjenek dicsőítő éneket az Úrnak. Azokat pedig, akik e könyvet olvassák, méltóztassék a Mindenható Isten megoltalmazni minden gonosztól. Amen.”⁷⁹

Egyrészt a megfogalmazásból visszacsengenek Origenész Szent Pálról írott gondolatai⁸⁰, másrészt – ami fontosabb – Gellért tudja, hogy itt nem, de ebből következően a szomszédos területeken „a vértanúk ideje előtt”, azaz az apostolok idejében hirdették „Isten dicsőséges igéjét”. Vagyis tisztában volt azzal, hogy milyen hiedelmek éltek a saját kora görög és szláv egyházaiban Pál apostol illyricumi tértőújtával és Szent Andronicus sirmiumi püspökségével kapcsolatosan. (Véleményünk szerint a „vértanúk ideje előtt” szavakkal szándékosan írja körül az „apostolok korát”, hogy ezzel élét vegye az „apostoli alapítás”-ból az adott időpontban számára a fentiek miatt kínessá válható konzekvenciáknak.)

⁷⁹ Heinzer: i. m. 7.

⁸⁰ Migne: i. m. 14:1271.

Ám, ha ezeket Gellért püspök tudhatta, már pedig tudta, akkor nem lehetett titok mások előtt sem. Ezek a tények pedig annak megfontolására készítetnek, hogy vajon a Szentszék politikájában az éppen uralkodó pápa származása, személyes kapcsolatai voltak-e meghatározóak, avagy nem? Számunkra a fentiek alapján egyértelműnek tűnik a nem. Az sem valószínű, hogy István a birodalmi egyházi törekvéseket szimpátiával szemlélte volna. A magyarországi egyházi szervezet azért nevezhető tehát apostolinak, mert a Szent Pál és Szent Andronicus alapította sirmiumi egyház jogutóda. Amikor tehát az Aba Sámuelettől zsákmányolt királyi felségjelvényeket III. Henrik, aki jól ismerte eredetüket és ebből fakadó szimbolikájukat, (mielőtt a saját hűbéri jelképeit az országra erőszakolta volna) „oda küldte vissza, ahonnan származtak”, azaz Rómába⁸¹, egyben azt is valószínűsítette számunkra, hogy a magyar királyság és egyháza a Szentszéknek a IX–X. században jól kidolgozott hatalmi elképzelései és tervei felelevenítésével kapta meg a függetlensége zálogát is jelentő ideológiai támaszt, hogy kivédhesse mind Bizánc, mind a Német-római Császárság alávetési törekvéseit.

IRODALOM

- AA. SS. = *Acta Sanctorum*. T. 17. Parisiis et Romæ, 1846.; T. 59. Uo. 1843.
ALFÖLDI ANDRÁS: *Magyarország népei és a római birodalom*. Budapest, 1934.
BAÁN ISTVÁN (ed.): *Euszebiosz egyháztörténete*. Budapest, 1983.
BAÁN ISTVÁN: *Szókratész egyháztörténete*. Budapest, 1984.
BABITS ANTAL (szerk.): *Bibliai nevek és fogalmak*. Budapest, 1988.
Batthyan = BATTHYAN, IGNATIUS DE: *Sancti Gerardi episcopi Chanadiensis scripta, et acta*. Albo-Carolinæ, 1790.
BROWN, PETER: *A szentkultusz*. Budapest, 1993.
Deliberatio = *Deliberatio Gerardi Moresenæ æcclesiæ episcopi Sypra hymnum Trium pverorum Ad isingrimum liberalem*. Bayerische Staatsbibliothek, München, Clm 6211.

---

⁸¹ Szegfű: i. m. 205–206.

DEO = BORZÁKNÉ NACSA MÁRIA – SZEGFŰ LÁSZLÓ (ed.): *Egy Délkelet-Európát bemutató földrajzi munka a XIV. század elejéről*. (Descriptio Europa Orientalis) Acta Acad. Pad. Szegediensis, 1987–1988. 13–27.

Enchiridion = MARCZALI HENRIK: *Enchiridion Fontium Historia Hungarorum*. Budapest, 1902.

Elexander's = ELEXANDER, DAVID – ELEXANDER, PAT: *A Biblia kézikönyve*. Novi Sad, 1989.

FCD = FEJÉR, GEORGIUS: *Codex diplomaticus Hungariæ ecclesiasticus ac civilis*. T. 1. Budæ, 1829.

FOSS, CLIVE – MAGDALINO, PAUL: *Róma és Bizánc*. Budapest, 1990.

FISCHER-FABIAN, S.: *A német cézárók*. Budapest, 1985.

Gombos = GOMBOS, A. F. (ed.): *Catalogus fontium historiæ Hungariæ*. Budapest, 1937–1938.

GÁLOS LÁSZLÓ: *Az egyház és a barbár népek*. Budapest, 1938.

GÁSPÁR DOROTTYA: Gondolatok a pannóniai ókereszténységről. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 5(1993). 1–2. sz. 5–21.

GYÁRFÁS I.: *Pannónia őskeresztény emlékei*. Budapest, 1889.

HEINZER, FELIX: *Neues zu Gerhard von Csanád: die Schußschrift einer Homiliensammlung*. Südost-Forschungen, 41(1982). 1. 7.

HERMANN EGYED: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973.

MAGYAR I. L.: A kereszténység felvétele Bulgáriában. *Századok*, 116 (1982). 839–879.

MHK = PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (ed.): *A magyar honfoglalás kútfoi*. Budapest, 1900.

MEH = GYÖRFFY GYÖRGY (szerk.): *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. (2. ed.) Budapest, 1975.

Migne = MIGNE J. P. (ed.): *Patrologiæ cursus completus*. Series Græca. Parisiis, 1857–

PAVAN, MASSIMILIANO: *Romanesimo, cristianesimo immigrazioni nei territori ci. Il veltro*, 36 (1992). no. 5–6. p. 9–17.

PAVAN, M.: La a tra l'Occidente a l'Oriente. In: *La a e l'Impero Romano*. A cura di G. Hajnóczy. Roma, 1994. 365–373.

Pannoniai legendák = KOVÁTS PIROSKA, F. (ed.): *Pannoniai legendák*. Bratislava–Budapest, 1978.

PÖLZL, FRANZ: *Der Weltapostel Paulus*. Münster in Westfalen, 1914.

Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről

SCHERMANN, THEODOR: *Propheten- und Aposttollegenden nebst Jünger katalogen des Dorotheus und Werwandter Texte*. Leipzig, 1907.

SCHÜTZ ANTAL: *Szentek élete az év minden napjára*. Budapest, 1995.

SRH = SZENTPÉTER E. (ed.): *Scriptores rerum Hugaricarum*. I–II. Budapest, 1937–1938.

SZÁNTÓ KONRÁD: *A katolikus egyház története*. I–III. Budapest, 1983–1987.

SZEGFÜ LÁSZLÓ: *A trónviszályok korának uralkodói*. Budapest, 1991.

Tacitus = BORZSÁK ISTVÁN (ed.): *Tacitus összes művei*. Budapest, 1980.

TÖRÖK JÓZSEF: *Az egyház története a korai középkorban (590–1073)*. Budapest, 1984.

VANYÓ LÁSZLÓ (ed.): *Vértanúakták és szenvedéstörténetek*. Budapest, 1984

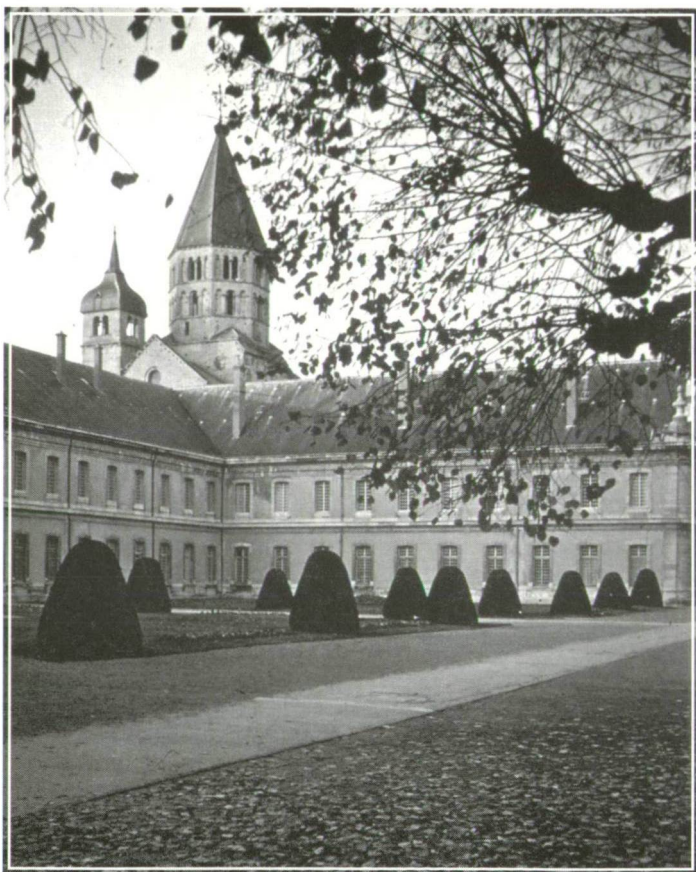
Závodszy = ZÁVODSZKY LEVENTE: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904.

Zs. = *Zsityija Szyjatüh*. 6. köt. Moszkva, 1905.; 9. köt. uo. 1908.; 11. köt. uo. 1910.

MAROSSY ALFONZ OFM

*Cluny szerzetesi élete
Szent Gellért korában*

UILMOS, Aquitánia hercege 909-ben vagy 910-ben¹ a burgundiai Clunyben jelentős birtokot ajánlott fel Berno apát (910–927) és tizenkét szerzetese számára. Az új alapítás nem az akkoriban szokásos szellemet kívánta képviselni, hanem azt megreformálva az eredeti benedeki regulához akartak itt visszatérni. A reform központi gondolata, hogy a monasztérium a világi hatalomtól független legyen, szorosan kapcsolódjon Szent Péter trónjához, a mindenkori pápához. 927-ben, Odo (927–942) apátságának első évében² szentelte fel a templomot (Cluny I.) – melyet Szent Péter és Pál apostolok oltalmába ajánlották – a mâcon-i püspök, azonban mind ez, mind pedig a monostor hamarosan kicsinek bizonyult.³ A véglegesnek szánt építkezést 948-ban kezdték meg az újabb templommal, majd 955-től a monostor kialakításával folytatták. A templom fölszentelésére 981. február 14-én került sor, a rendház pedig Szent Odilo apát⁴ idejében 1040-ben készült el. Ezt az állapotot Cluny II. néven jelzik.

Szent Odilo hosszú apátsága (994–1048) alatt a clunyi monostor folyamatosan gyarapodott. Az apát tekintélyét Európa szerte elismerték. Császárok és királyok fordultak hozzá, különösen diplomáciai

---

¹ Cluny alapításának hagyományos dátuma 910. Guy de Valous 1953-ban 909. szeptember 11-re datálta. A különböző dátumokról és számításokról lásd Conant 34., 57. jegyzet. A *Szentek élete* 2. kötetében (főszerk. DIÓS ISTVÁN, Budapest, 1988, a továbbiakban Diós) Szent Odo apát életrajzában (592) 909. szeptember 2-a szerepel.

² Conant 52. életrajzát lásd Diós, 592–594.

³ A templom alapterülete kb. 10×35 méter volt.

⁴ Életrajzát lásd Diós, 18–19. Halálának napjaként itt 1049. január 1. szerepel, Conant 135. szerint 1048. december 31.

ügyekben kérték közvetítésre. Szent István király is kapcsolatban állt vele. Ismert a levél, melyben Odilo választ küld István királynak, a kért ereklyék ügyében.⁵ Bár az irodalom kiemeli Szent István buzgó ereklYES-tiszteletét, joggal feltételezhetjük, hogy nemcsak saját magának, hanem a Magyarországon épülő templomok javára is kérte az ereklyét. Cluny szerepét tekintve feltételezhető, hogy Szent Gellért is ellátogatott Clunybe, mint bencés szerzetes, s mint István tanácsadója, bár források erről nem állnak rendelkezésünkre.

A következő apátot, Szent Hugót⁶ (1049–1109) fiatalon, 25 éves korában választották meg. Apátsága alatt teljesedett ki a clunyi kongregáció hierarchikus szervezete, melyhez nagyszámú monostor tartozott. Hugó az 1070-es évek végétől mind a kolostort, mind pedig a templomot átépíttette és megnagyobbíttatta.⁷

Cluny liturgikus tere

1040-re elkészült a monasztérium, vagyis Cluny II. A méretek megadásában sokat segít, hogy már Szent Gellért idejében több száz szerzetes élt itt. Az itt látható egységes épületrendszer jól elhatárolható részekre osztható. Külön területe van a monachusoknak, vagyis a pap-pá szentelt szerzeteseknek, akiknek minden napja a liturgia gyakorlára és a kolostor szövetség irányítására koncentrál. Közvetlenül a templomhoz kapcsolódva élnek. Származás tekintetében főleg nemesi családokból kerülnek ki.

Külön területe van a noviciátusnak, saját kerengővel és épületrendszerrel. Saját élettere van a laikus testvéreknek is, hogy ne zavarják

⁵ IJJAS ANTAL: *Szentek élete* 2. Budapest, 1968, 21–22.

⁶ Életrajzát lásd Diós, 241–242.

⁷ Dolgozatomban csak Szent Gellért korával foglalkozom, ezért Cluny III. elemzésére nem térek ki. A hatalmas templom egyébként teljesen csak 1131-re készült el. Hosszú ideig Európa legnagyobb temploma volt: kb. 77×187 méter.

a többieket. Kiemelt szerepük van a rend építkezéseiben, a szerzetesek kiszolgálásában és a szegények ellátásában, minden munkát ők végeznek. Egyszerűbb kézműves, paraszti családokból származnak. Munkájuk miatt részleges felmentést kaptak az officium végzése alól. Figyelemre méltó, hogy a laikus és pap szerzeteseket külön temetőben temették el.

Az ideérkező magas rangú vendégek számára a kerengőhöz kapcsolva alakítottak ki szállásokat. Cluny azonban a zarándokok és szegények számára is mindig nyitva állt. Ispotályt kínáltak a betegeknek, klauzúrán kívül negyven férfi és harminc női szállást tudtak biztosítani három napra. A szegényekkel való törődést mutatja az 1033-ban fellépő éhínség enyhítése, amikor Odilo apát elrendeli kincseik értékesítését.⁸

Jelentős változásokon megy át a templom belső tere és elrendezése Cluny I.-hez képest. Cluny II. 60 méter hosszú és 23 méter széles háromhajós, három apszisos, keresztházas, nyugati előcsarnokos templom. Déli oldalán helyezkednek el a kolostorépületek összefüggő szárnyai. Kelet felé pedig a Mária kápolna. A templom belső tere jól elhatárolt részekre osztja a liturgiában résztvevő vagy azt szemlélő személyeket.

Az előcsarnok, melyet Clunyben galileának neveznek, kialakításában követi az ókeresztény idők térképezését. Itt helyezkednek el a világi hívek, hogy ne is zavarják a templomban végzett liturgiát. Megfelelő alkalmakkor a hosszházba is bejuthatnak. Ekkor még nem alakítottak ki ülőhelyeket, hanem állva esetleg térdelve vettek részt a hívek a liturgián.

A templomhajó a laikus testvérek és egyes alkalmakkor a nép elhelyezésére szolgál. A nyilvános szentmiséket a népoltáron (Szent Kereszt oltáron), a fogadalmi vagy szándék miséket a mellékoltárokon végezték. A hajó egyúttal a Róma városi liturgiára jellemzően stációs misék végzésére is alkalmas volt, melyet a keresztoltáron kezdtek,

---

⁸ HEINRICH, J. B.: *Kolostorok a történelemben*. Ford. Karcsu Antal Arzén. Vác, 1866, 111.

majd körmenetben átvonultak a káptalani főoltárhoz és ott folytatták a felajánlást. A szerzetesek egyéb liturgikus mozgásokra is használták ezen területeket.

A papi kórus a hajóból egészen az apszisig nyúlik. A négyzetben helyezkedtek el a szerzetesek, míg az öregek és betegek tőlük nyugatra.⁹ A kórus körülhatároltsága és elszigeteltsége egyre jobban nő és ezt a formát megőrzi Cluny harmadik templomában is, ahol kb. 2-3 méter magas fal veszi körül, amely U alakban nyitott a szentélyre, s a népoltár felé egy kapuval rendelkezik. A hívek már nem láthatják a szerzeteseket, csak a dicséret hangját hallhatják. Itt helyezkedik a káptalani főoltár is, mely baldachinnal van lefedve. Az apszis kialakítására jellemző, hogy a főoltáron kívül több mellékoltárt is elhelyeztek benne. Ezeknek az oltároknak speciális liturgikus szerepük volt a *missa matutina* végzése során.¹⁰ A főapszis mennyezetén az Ítéző Krisztus ábrázolása volt látható, angyalok és kerubok körében. Az északi oldalon elhelyezett kápolnában őrizték az Oltáriszentséget. Ebben a korban még nem terjedt el a tabernákulum használata.

Bár a templom díszítettségéről nem maradtak fent emlékek, de feltehetően erre is helytállóak Szent Bernát korholó szavai: „Szép festmények, különféle domborművek, mindegyike arannyal díszítve, szép és értékes palástok, tarkán hímzett szép szőnyegek, szép és értékes ablakok, zafírral díszített üvegedények, arannyal hímzett csuklyás köpenyek és miseruhák, drágaköves aranykelyhek, a könyvekben arany-betűk. Mindezeket nem nélkülözhetlen szükséglet igényli, hanem a szemek kívánsága.”¹¹

⁹ Lexikon des Mittelalters. II. München–Zürich, 1983. 2192. (A továbbiakban Mittelalters.)

¹⁰ JUNGSMANN, JOSEF ANDREAS: *Missarum sollemnia*. I. köt. Wien, 1952. 269.

¹¹ Párbeszéd, 278.

Cluny liturgikus gyakorlata

Liturgia alatt értjük az istentisztelet, az Opus Dei gyakorlatát, amely a belső tisztelet külső cselekvésben legtöbbször közösségben megnyilvánuló formája. Célja Isten dicsőítése és imádása mellett a másik ember megszentelése is. A liturgia gyakorlatának nemcsak az imádságok, hanem a liturgikus tér díszítése, kialakítása és az abban végzett mozgások is részei. Azonban ki kell emelni, hogy a külső és belső istentiszteletnek összhangot kell találni minden hívő ember életében.¹² A középkori ember életét teljességgel átszötte a liturgia, a munkát megszentelő imádságban, az új vetés megáldásában erre figyelhetünk fel. Így nem csak a szerzetesek sajátja a liturgiába foglalt élet.¹³ A clunyi szentmisék és imaórák a Róma városi liturgiát követték, de egyben gazdagították gallikán liturgiával is.¹⁴ Clunyben a szerzetesek a reform szellemében a liturgiát és a felebarát szeretetét helyezték középpontba. Feladatuknak tekintették, hogy szüntelenül dicsőítést zengjenek: „Istennek, aki a királyok Királya, s az Úr Krisztusnak, aki a Király”.¹⁵ Ennek a feladatnak a teljesítésére törekedtek, amikor a kétkezi munka, az elmélkedés és a csendes idő háttérbe szorult a liturgia gyakorlatával szemben.

Szent Benedek meghatározza a testvérek számára Regulájában a zsolozsmák rendjét, idejét, a zsoltárok számát és az elhangzó imák sorrendjét.¹⁶ Elkülönít hét nappali imaórát: laudest, primát, terciát, sextát, nonát, vesperást és completoriumot. A zsoltáros szava vezeti Benedeket: „Napjában hétszer mondok dicséretet neked”.¹⁷ Ezenkívül az éjjel nyolcadik órájában is „keljünk föl magasztalásra”¹⁸ – ez a

---

¹² MIHÁLYFI ÁKOS: *A nyilvános istentisztelet*. Budapest, 1933. 4.

¹³ *A Szent Liturgia*. Ford. Barsi Balázs OFM, 51.

¹⁴ Mittelalters, 2191.

¹⁵ Magyar Katolikus Lexikon. II. köt. Budapest, 1996. 258. (Diós István)

¹⁶ Reg. 8-18.

¹⁷ Zsolt. 118, 164.

¹⁸ Reg. 16.

matutinum, amely szorosan összefügg a laudessel, vagyis a reggeli dicsérettel. Ennek kerete adja meg a szerzetes mindennapjait, átszöve és meghatározva imaéletének alapjait. Illő viselkedést is javasol a szerzeteseknek, hogy ne feledkezzenek meg istenfélelemben szolgálni és mindent megtenni, hogy „szívünk megegyezzék a szavunkkal”.¹⁹

Clunyben mintegy a regula kiegészítéseként szokásgyűjteményben, *consuetudines*-ben²⁰ szabályozták a mindennapok gyakorlatát, például a zsolozsma – az Opus Dei – beosztását is. Szent Bernát egyik írásában egy Cluny-beli szerzetes egy ciszterci szerzetessel vitatkozik. A cisztercita így vall életformájukról: *„És amiként a ti rendetek tevékeny, mert a becsületes munkát választotta magának Mártával, akként a miénk szemlélődő, mivel Máriával együtt a szent nyugalmat választotta magának, és mivel Krisztus tanúsága szerint ő választotta a jobbik részt, nem kételkedem abban, hogy a mi rendünk érdemesebb a tiéteknél.”*²¹ A szemlélődő élet sikerre számíthatott abban a korban, amikor az ezredforduló közeledtével, jelenvalónak érezték Krisztus második eljövetelét és ítéletét a világ fölött. Szüksége volt a kor emberének egy olyan háttérre, ami nyugalmat jelentett számára: ő mindent megtett és nyugodtan állhaszon az Úr színe elé. Ilyen háttérrel jelentettek a kolostorok, ahol biztosítva látta az imádságot lelki üdvéért, vagy ha anyagiakkal nem volt képes támogatni a szerzetet, akkor is a zarándoklatokkal eljuthatott a szenthelyekre és imádkozhatott a szentek sírjainál.²²

Benedek regulájában bölcs mérséklettel és előrelátással választja meg az ima és munka – „ora et labora” – összhangját. Hiszen éppen a munka háttérbeszorulása az imával szemben válik a hanyatlás fő tényezőjévé. A clunyi szokások Gellért idejében napi gyakorlatban és fejlődésben voltak, még alig kerültek írásba foglalásra, valóban szokásokról

¹⁹ Reg. 19,3

²⁰ *Consuetudines Cluniacensium antiquiores cum redactionibus derivatis*. Ed. Kassius Hallinger OSB. Siegburg, 1983. /*Corpus Consuetudinum Monastica-rum*. Tomi VII, pars altera./

²¹ Párbeszéd, 277–278.

²² DUBY, GEORGES: *A katedrálisok kora*. Budapest, 1984. 59.

beszélhetünk. A napirend lényeges részeit a tanulmány végén táblázat mutatja be.

Nézzük meg tehát, miként teltek a szerzetesek hétköznapijai a regula és a *consuetudines* alapján. Az éjszakai imaóra, a matutinum elvégzésére az éjszaka közepén 12 és 2 óra között, „az éjnek nyolcadik órájában”²³ keltek fel. A zsoltosma kezdete és rendje teljesen igazodik a regula előírásaihoz.²⁴ Hozzá kapcsolódott rövid szünettel („mely alatt a testvérek kimehetnek természeti szükségletükre”²⁵) a Laudes, vagyis a reggeli dicséret. A *Consuetudines* szerint „október első napjától egészen november első napjáig a matutinum után térjenek vissza a testvérek fekvőhelyükre. Ezután, ha a templom őre látja, hogy virrad, akkor jelezzon kisebb hangjelzéssel és menjenek a testvérek a templomba minden késedelem nélkül. Akkor énekeljék a primát és a hét bűnbánati zsoltárt²⁶ és litániát leborulva.”²⁷

A prima már napközi imaóra, így a zsoltározás rendjében és az elhangzó imákban azonos a tertiával, sextával és nonával. Ezután ismét visszavonulhatnak. „A prima után egyetlen testvérnek sem kell fölvennie saruját, csak akkor, ha hetes a konyhán vagy a pincében... Ha pedig valaki a órának megfelelő misét akar énekelni, egyedül énekelje. A gondnok azonképpen igyekezzék, hogy víz és bor és más, az isteni szolgálathoz szükséges dolgok a sekrestyében elő legyenek készítve.”²⁸ Meg kell jegyezni, hogy a laikus testvérek csak néhány közös imaórán vettek részt, hogy munkájukat is el tudják látni.

A tertia közeledtére rövid hangjelzéssel ébresztették a testvéreket. Késedelem nélkül fel kellett kelniük, a testi szükségletek elvégzése,

---

²³ Reg. 8.

²⁴ Reg. 8–11.

²⁵ Reg. 8. A *Consuetudines* nem is említi külön a Laudest.

²⁶ Zsolt. 6., 2., 37., 50., 101., 129., 142.

²⁷ *Consuetudines Cluniacenses Antiquiores* 3.: De intervallo post matutinum et de prima. Ez az a litánia, melyet az Egyház egyébként a vezeklők visszafogadásakor végzett. Clunyben ez a bűnbánat napi közösségi formája.

²⁸ *Consuetudines Cluniacenses Antiquiores* 5.: De oboedientariis et de missis privatis.

majd kezük és arcuk megmosása után a templomba vonultak, ahol saját imádságaikat, könyörgéseiket végezték. „Hasonlóképpen cselekedjenek a gyermekek is.” Az őr hangjelzésére három közös könyörgést végeztek, majd az oltár elé középre vonultak, meghajoltak és visszatértek a helyükre. Kisebb hangjel következett, ezután énekelték a tertiát majd kezdetét vette a reggeli mise. Ebben a misében (missa matutina) volt szerepe a szentélyben elhelyezett mellékoltároknak.²⁹

Ezt követően a *capitulumot* tartották, vagyis a káptalanterembe vonultak, ahol a regula vagy szabályzat egyes részeit olvasták fel a közösség előtt. Utána őt, előre meghatározott zsoltárt énekeltek, s a sextáig minden szerzetes a saját kötelességét végezte. Ekkor nyílt mód a nap első étkezésére is.³⁰

A sexta után teljes csendnek kellett lenni, amíg a gyermekek be nem vonultak a templomba. Szerdán és szombaton ugyanis ekkor végezték a novíciusok és gyermekek bevonásával a templomi körmeneteket. Elöl keresztel és szentelt vízzel két novícius ment, utána a schola, antifónákat és litániákat énekelve.

Amikor elérkezett a nona ideje, az őr ismét jelzést adott. A templomban könyörgésekkel kezdték, majd egy gyermek fennhangon litániát mondott. Ezt a nagymise követte.³¹ Nona után étkezés következett.³²

Az étkezések alatt olvasmányok hangzottak el. A vecsernyét alkonyatkor a kompletóriumot szürkület beálltával kezdték a regula alapján, ezt követően a testvérek nyugovóra tértek.

A napi Officium végzésére Benedek előírta, hogy egy hét alatt mondják el a 150 zsoltárt (ma négy hétre elosztva végezzük). Clunyban akadtak napok a téli időszakban, amikor 215 zsoltárt mondtak el

²⁹ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 6.: De tertia et missa matutinali.

³⁰ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 7.: De capitulo. Capitulum: Joseph Braun, Liturgisches Handlexikon. Regensburg, 1924. 59.

³¹ Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 11.1.: De processione feriæ quartæ et sextæ.

³² Consuetudines Cluniacenses Antiquiores 10.: De missa maiore, de nona, de refectioe.

egy nap.³³ A szerzetesek mind a 150 zsoltárt kívülről tudták. A zsolozsmát lépcsőzetes stallumokban ülve végezték, a lektorok a karingben középen felolvasták az olvasmányokat, egyes részekhez látványos körmenteket is kötöttek. Clunyben különösen próbálták kiemelni, dramatizálni az eseményeket, amelyeket utóbb Szent Bernát kritizált: „*Körben járó hajlongásaitokat pedig, és a kórus közepén teljesen hajlott háttal végzett vonulásaitokat a mi rendünk, mint babonásokat és illetleneket, elvetette.*”³⁴ A liturgia végzésében pótolhatatlan szerep jutott a gyermekeknek is, akik gyakran énekeltek, és amikor a szerzetesek pihenni tértek, ők folytatták az istendicséretet.

Cluny mindennapjairól szélsőségesen aszketikus kép él az emberekben, mint ezt pl. Szerb Antalnál is megtalálhatjuk.³⁵ A bencés regula szerint a sexta és a nona után lehet étkezni³⁶ Clunyben az intenzívebb *Opus Dei*-t bőségesebb étkezéssel egyensúlyozták. Így érvel a clunyi szerzetes: „*A szent atyák ezen regulái nem felelnek meg a jelenkori szerzetesek gyengeségeinek, mivel ezek teste törékenyebb annál... Mi ugyanis csak két rendes fogást fogyasztunk, és azt amit olykor két-két szerzetes szeretetből ad egymásnak, nem tekintjük külön fogásnak.*”³⁷

A *Consuetudines*ben szabályozzák a mosakodás rendjét is, külön gondot fordítva arra, hogy legyen időben meleg víz a dormitóriumban, és szabályozzák a kór gyógykezelésének, az érvágásnak idejét és módját, melyet csak az apát engedélyével végezhetnek el. Ennek szakszerű leírását szintén megtaláljuk a *Consuetudines*ben.³⁸

³³ Dictionary of the Middle Ages. Vol. 3. New York, 1983. 476.

³⁴ Párbeszéd 282.

³⁵ „Egy olyan aszketikus hullám indul el innen, amelyhez képest a IV. és V. századi remetek aszketizmusa enyhe és barátságos.” SZERB ANTAL: *A világirodalom története*, Budapest, 1941. 206–207.

³⁶ „...két főtt étel elég legyen minden testvérnek, de ha lehet valahonnan szerezni gyümölcsöt vagy friss zöldségfélét, adjanak harmadik fogást is.” Reg. 39.

³⁷ Párbeszéd, 281.

³⁸ *Consuetudines Cluniacenses Antiquiores* 8.: De minutorum et puerorum pulmentis. 9.: De intervallo inter mixtum et missam. 11.: De sanguinis minutione.

MAROSSY ERNŐ

IMAÓRA	IDEJE	BENEDEK SZERINT AZ IMÁDSÁGOK RENDJE	CLUNYI SZOKÁSOK SZERINT KÖZNAP	MEGJEGYZÉS
MATUTINUM Éjszakai imaóra	<i>Téli időben:</i> éjnek nyoladik órájában (24– 2 óra között)	„Nyisd meg Uram ajkamat”, Zsolt. 3; Dics; Zsolt. 94; Him; 6 Zsolt. + Ant; 3 Olv. + Resp.; 6 Zsolt. + All.; Apos- toloktól 1 Olv. könyv nélkül; Vers; Kyrie ³⁹ A fennmaradt időt lelki olvasmányok olvasására használ- ják ⁴⁰	Lelki olvasmá- nyok, majd vonul- janak a Mária ol- tárhoz a reggeli dicséret elvégzé- séhez (Karácsony)	
	<i>Húsvétból no- vember elsejéig:</i> úgy végezzék, hogy rövid szünet után kezdődjék a reggeli dicséret	3 olvasmány helyett 1 az Ószövetségből könyv nélkül. ⁴¹		
LAUDES Reggeli dicséret	<i>Hajnalban</i>	Zsolt. 66.; 2-2 Zsol- tár; Kant.; Olv.; Resp; Himn; Vers; Benedictus; Kyrie, Befejezés + Mi- atyánk ⁴²	Okt. 1 – nov. 1. kö- zött lefekhetnek, saját olvasmányok	Nem maradhat el a végén a Mi- atyánk: „egymás- nak okozott ne- hézségek tövise miatt” ⁴³
PRIMA	<i>Napfelkelte (munka előtt)</i>	Napközi imaórák:	+ 7 bűnbánati zsol- tár, leborulás az oltár előtt, litánia + magán- misék	

³⁹ Reg. 9.

⁴⁰ Reg. 8.

⁴¹ Reg. 10.

⁴² Reg. 16-17.

⁴³ Reg. 13, 5

Cluny szerzetesi élete Szent Gellért korában

IMAÓRA	IDEJE	BENEDEK SZERINT AZ IMÁDSÁGOK RENDJE	CLUNYI SZOKÁSOK SZERINT KÖZNAP	MEGJEGYZÉS
			Ébresztő, mosakodás, templom; 3 könyörgés, leborulás az oltár előtt, középen	
TERTIA	9 óra	„Istenem, hallgass hívásomra”; 3 Zsolt; Olv; Kyrie, Könyörgés ⁴⁴	+ reggeli mise az időszaknak megfelelően	Káptalani olvasmányok és étkezés
SEXTA	dél körül		Teljes csönd, litánia, vagy körmenet ⁴⁵ nagymise, étkezés	
NONA	3 óra		Étkezés, pihenés	
VESPERAS Esti dicséret	alkonyatkor	4 Zsolt+Ant.; Olv; Resp; Himnusz; Vers; Magnificat; Kyrie; Miatyánk, Áldás	Pihenés, érvágás előjárói engedéllyel	
COMPLETORIUM	lefekvés előtt	3 Zsolt; Him; Olv; Vers; Kyrie; Áldás		

⁴⁴ Reg. 17.

⁴⁵ Szerdán és pénteken: Kyrie; Miatyánk, bűnbánati zsoltár; könyörgések a bűnökért; körmenet indul; 1. novicius szentelt vizet, másik keresztet, scola utána, antifónák és litániák énekelve.

Hanyatlás

Mi lehet azoka, hogy eme rendezett és Isten dicsérete köré épített élet mégis hanyatlásnak indult? Hiszen ezt írja Petrus Damiani Clunybe Hugó apátnak: *Paradicsomot láttam, amelyet a Szentírás négy folyama öntöz, és lelki erények árasztják el. Egy kertet láttam, ahol a gyönyörű rózsák és liliomok minden fajtája megtermett, illatszerek és fűszerek édes illata áradt, úgyhogy a Mindenható elmondhatja róla: »Lám, Fiam illata olyan, mint a termékeny föld illata, amit az Úr megáldott«* (Gen. XXVII:27). És mi másnak nevezhetem Cluny monostorát, mint Isten mezejének, ahol a szeretetben élő szerzetesek oly nagy csoportja található, mint égi vetés termése? A földet szent tanácskozás gyomlálja, és égi szózat magjaival van bevetve. A szellemi gabona termését itt gyűjtik be az égi csűrökbe.”⁴⁶

A XIII. századig a folyamatos növekedés megtorpant, és hanyatlásnak indult a clunyi kongregáció. Legszembetűnőbb jele a számbeli csökkenés. Ennek okai több szálon is futnak: A túlzásba vitt liturgia („rutinos liturgia”) nem volt jó hatással a szerzetesi életre. A közösségekben elősegítette a személy passzivitását. A zsolozsma elsődlegessége mellett a szerzetesek nem igénylik az elmélyedést, elmélkedést, a fizikai munkát, s nincs is idejük erre.

Az irányítévesztés riasztó jelzője, hogy a clunyi szerzetesek teológiai tevékenysége csekély, pedig az eredeti benedeki regula jelentős időt hagy a szellemi munkára.⁴⁷ Veszélybe került a szegénység is, mert az apátok egyre előkelőbbek lettek, és a közösség is mind arisztokratikusabbá vált. A függetlenség eredeti eszméje is fokozatosan eltorzult, a mindenkori hatalom befolyása alá került az apátválasztás és a monasztérium belső élete is. A 17. századra jövedelmük $\frac{2}{3}$ -a a francia királyi udvarba vándorolt. Jellemző, hogy 1627-ben Richelieu bíboros lett

⁴⁶ Pl 144, 374 (Ep. VI, 4).

⁴⁷ SÖVEGES DÁVID: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993. 39.

Cluny apátja. 1790. február 13-án a francia forradalom alkotmányozó nemzetgyűlése a már csak 20 szerzetest számláló monasztériumot felosztatja, államosítja, majd eladja egy vállalkozónak, aki kőbányának használta az épületek túlnyomó részét. Ma már csak néhány épület áll a kolostorból, a templomból (Cluny III.) pedig a kereszthajó déli oldala.⁴⁸

IRODALOM

CLAIRVAUX-I BERNÁT: Párbeszéd egy cluny-i és egy cisztercita szerzetes között. In: *Az égi és a földi szépről*. Budapest, 1988. 275–284.

CONANT, KENNETH JOHN: *Cluny. Les églises et la maison du chef d'ordre*. Mâcon, 1968.

Kassius Hallinger OSB (Ed.): *Consuetudines Cluniacenses antiquiores cum redactionibus derivatis*. Siegburg, 1983. /*Corpus Consuetudinum Monasticarum*. Tomi VII, pars altera./

DUBY, GEORGES: *A katedrálisok kora*. Budapest, 1984.

FÉLEGYHÁZY JÓZSEF: *Az egyház a korai középkorban*. Budapest, 1967.

HEINRICH, J. B.: *Kolostorok a történelemben*. Vác, 1866.

IJJAS ANTAL: *Szentek élete*. II. köt. Budapest, 1968.

JUNGSMANN, JOSEF ANDREAS: *Missarum sollemnia*. Wien, 1952.

Magyar Katolikus Lexikon. Budapest, 1996.

MAROSI ERNŐ: *A románkori művészete*. Budapest, 1971.

MIHÁLYFI ÁKOS: *A nyilvános istentisztelet*. Budapest, 1933.

SÖVEGES DÁVID: *Fejezetek a lelkiség történetéből*. Pannonhalma, 1993.

Söveges Dávid (ford.): *Szent Benedek Regulája*. Pannonhalma, 1993.

Szentek élete. II. köt. Budapest, 1988.

---

⁴⁸ Magyar Katolikus Lexikon. II. köt. Budapest, 1996. 257. (Diós István)

BAKAY KORNÉL

*A nemzeti királyeszmé
az Árpád-korban*

✠ 1. (Szent) László magyar király, akit már szentté avatása előtt is kialakult kultúrsa a magyarság körében. A Thuróczy-krónika fametszete

ELSŐ kérdésünk természetesen az: volt-e magyar nemzet (natio, gens, genus, étnosz) egy ezredévvvel ezelőtt? 1945 előtt is számosan voltak (például Deér József), akik mintegy előfutárai lettek a mai ún. szegedi iskola tagjainak, akiknek egyik vezetője, Kristó Gyula szerint a magyarság csak a XIII. században vált nemzetté, s addig – amint ezt a marxista Szűcs Jenő vallotta – még származástudatunk sem volt. Ha ez az állítás igaz volna, akkor nemzeti királyeszméről az Álmos-Árpád-dinasztia négyszáz esztendeje helyett legfeljebb mintegy ötvenéves időszakaszban beszélhetnénk.

Mi tesz egy népességet nemzetté, egy adott területet országgá (*universitas regni, communitas regni, regnum Hungariae, patria*)?

Az Árpád-kori nemzetfogalmat természetesen nem szabad a mai értelmezés szempontjainak alávetni, amikor a Kárpát-medencében élő 15 milliónyi magyar – személyében legalábbis – szabad ember. Régen a társadalom tagjának, a nemzet részének (*gens nostra, nobilissima gens Hungarorum*) csak a jogilag szabad (*liber*) ember számított, a rabszolga, a cseléd (*servus*) nem. Márpedig a népesség számított összlélekszámának közel az egyharmada szolga volt.

Európa népessége a XI. században 46 millió lehetett, 1200 táján 61 millió, 1300 körül 73 millió. Ezen belül az Árpád-kori magyar királyság lélekszámát két-hárommillióra becsülhetjük. A szolgák között nem csak idegen ajkúak voltak, hiszen rabszolgává, jogtalanú tett magyarok is voltak szép számmal, gondoljunk csak Szent István és Szent László törvényeire.

Alapvető ugyan az azonos nyelv, de ez egymagában nem elég. *Lingua et mores* – nyelv és szokások, tehát közös hagyományos szükségessé ahhoz, hogy kialakuljon az összetartozás tudat, amely egyúttal azt is jelenti, hogy különbözünk másoktól, s akarunk is különbözni, akár azon az áron is, hogy nem szeretjük az idegent.

Az Árpádok országában kezdettől megfigyelhető és forrásokkal kimutatható egyrészt a külföldiek súlyos ellenszenvé Magyarország iránt, általános volt a magyar népet alávaló, becstelen, lusta és rühesnek nevezni, másrészt – nyilván ezért is – a magyarok idegengyűlölete (*xenophobia*). Az idegengyűlöletet persze nem úgy kell értelmezni, hogy a nem magyar egyénnel szemben érvényesült volna csak azért, mert nem magyarok, hanem úgy, hogy a szabad magyarok nem tűrték az idegenek uralmát, legyen az világi hatalom vagy egyházi hatalom.

Saját királyaikat a szent, ősi dinasztia tagjaiként tisztelték, akiknek megmaradt a magyarságuk attól, hogy igen sok esetben nem magyar ajkú édesanya hozta világra a királyfiakat.

Az első ismert fejedelemnek, Ügeknek a felesége Emese volt, de minden bizonnyal magyar asszonya volt Álmos és Árpád nagyfejedelemnek is, noha Levedinek kazár hercegnő volt a felesége, akárcsak később Zsolt fejedelemnek. Taksonynak besenyő asszonya volt, amint Géza felesége, Sarolt is besenyő származású lehetett. Géza testvérének, Mihálynak (Tar Szörénd) szláv asszony lehetett, legalább is erre mutatnak a fiainak a keresztnévei: Vászoly (talán Vencel és nem Bazileus-Vazul) és László (Szár talán azonos Koppánnal). István felesége a bajor Gizella, Vászolyé egy Tatóny nembéli magyar lány, Szár Lászlóé az orosz Premiszláva, András királyé az orosz Anasztázia, Béla királyé a lengyel Rikéza, Salamon királyé a német Judit, Szent László királyé a német Adelhaid, I. Géza királyé a bajor Zsófia, majd másodjára talán a bizánci görög Szünadéné, Kálmán királyé először a normann Buzilla, másodszor az orosz Eufémia, II. István királyé egy szicíliai hercegnő, II. Béla királyé a szerb Ilona, II. Géza királyé az orosz Eufrozina, III. István királyé az osztrák Ágnes, IV. István királyé a görög Mária, III. Béla királyé először antióchiai Anna, másodjára a francia Capet Margit, Imre királyé az aragóniai Konstancia, II. András királyé először a meráni Gertrud, másodszor a francia Jolantha, harmadjára Beátrix, IV. Béla királyé a bizánci görög Laszkarisz Mária, V. István királyé a kun Erzsébet, IV. László királyé a nápolyi Izabella és III. András királyé először a lengyel Fennena, másodszor pedig az osztrák Ágnes hercegnő.

Az idegen ajkú magyar királynék általában mindenben hű társaik

voltak királyi férjüknek, ám amikor méltatlanná váltak a magyar királyi hatalomhoz, megbűnhődtek vagy meglakoltak.

Igy járt például I. András király özvegye, Anasztázia, amikor a Magyarország ellen hadat vezető Ottó bajor hercegnek ajándékozta Attila kardját 1063-ban. Fiával, a megkoronázott Salamonnal és menyével, a német Judittal együtt menekülnie kellett az országból. De büntetlen maradt a merániai Gertrúdot meggyilkoló Bánk és veje Simon is 1213-ban, mert igazságosan járt el. Kun Erzsébet anyakirályné is elvesztette a magyarok rokonszenvét azon nyomban, amikor kiderült, hogy az ő tudtával rabolták el V. István királytól a kis (IV.) László királyfit 1272-ben. Eleddig ilyen Magyarországon még sohasem fordult elő! A gyermekrabló tettes a német Gútkeled nembéli Joáchim volt.

Az igazságtalanul zsarnokoskodó idegenek elleni fellépés, bármily súlyos tett kísérte is, büntetlen maradt. Erre jó példa Péter király megölése, amelyet Vata és emberei hajtottak végre 1046-ban, és Vata mégis büntetlen maradt! A Képes Krónikában ugyanis a 113. szakaszban szerepel 1074-ben Vata főúr – mint Géza herceg követe.

A magyar királyság területén tehát élt egy nagy tömegű szabad magyar közrendű népesség és egy vér szerinti magyar nemesség (*sanguinis nobilitas*), valamint idegen eredetű előkelők: a Gútkeledek, a Rátótok, a Hontok, a Kőszegiek, a Héderek, a Hahótok, a Pokok stb.

Az ősi hagyományokra épülő összetartozás („mi” tudat) fenntartói és éltetői a lélekszámban is túlsúlyban lévő magyarok voltak, akiknek százalékos arányát a X–XIII. században 77 százalékra becsülhetjük. A XI. században még semmiképpen sem lehet számolni nagyobb számú betelepülővel (vendég, *hospes*), akiket megilletett a vendégjog (*libertas hospitum*). A magyar királyok is váltig hangoztatták, hogy a „királyok és fejedelmek dicsősége leginkább a népesség sokaságában (*multitudo populorum*) gyökerezik”. Ennek szellemében indult meg a XII. században a nagyobb arányú betelepedés (németek: szepesi szászok, erdélyi szászok, nyugat-magyarországi svábok), majd a XIII. századtól a románok (oláhok). A székelyeket és a besenyőket nem lehet idegen etnikumként kezelni, sőt az avarok utódai is magyar nyelvűeknek számíthatók.

A magyar nyelv használata általános volt, krónikáink többször utalnak arra, hogy a külföldön lévő magyar királyfik csak tolmács útján tudtak az idegenekkel érintkezni.

Bár az egyszerű embereket is áthatotta a magyar mivoltuk tudata – amit bizonyít a nándorfehérvári fogoly magyar lány esete, aki Géza herceg és Salamon király ostroma idején felgyújtotta a várost, s ezzel győzelemre segítette véreit –, mégis hiba volna azt gondolni, hogy a nemzeti eszme fenntartói és táplálói nem a király és az uralkodó osztály tagjai lettek volna. Éppen ezért van komoly jelentősége a nemzeti királyeszmének.

A király az ősi, szent dinasztia tagja, aki messze magasan a nép fölött áll. Aki nem a dinasztia tagja, nem lehet király. A német Vid ispán holtteste előtt mondja László herceg 1074-ben Mogyoródon: „miért akartad a hercegséget, hiszen nem a hercegek nemzetségéből származtál, miért kívántad a koronát, amikor nem a királyok véréből való voltál?”

Szent István a fiának kívánta juttatni a trónt, Imre herceget azonban 1031-ben megölték és a beteg, megtört király rossz döntést hozott. A talán ellene törő Vászolyt megvakíttatta, Szár László fiait pedig száműzte. (Egyébként ez a tény is azt jelzi, nem Vászoly fiai voltak, mert akkor ők sem kerültk volna el a szemkitolást!) Unokaöccsét, az idegen Pétert fogadta fiává, akit Orseolónak mondunk, holott Mátyás Flórián meggyőzően mutatta ki, hogy Orseolo Ottónak nem volt gyermeke. Péter a német Wilhelm fia lehetett, s nyilván ezért is nevezték Német Péternek.

Péter királyt az elmúlt fél évszázad óta felmagasztalják a történészek, s úgy állítják be, mintha a „pogány és barbár” magyarok lettek volna a maradiak, a haladó és nagyon sikeres Péter királlyal szemben. Ezért is tört ki úgymond a palotaforradalom, s tették meg királlyá Aba Sámuel, akit viszont már a német kortársak trónbitorlónak (usurpator) neveztek, holott Aba király az első nemzeti királyunk volt, aki megvédte az országot a német császár hadától. Péter király német dühvel uralkodott, bevezette a magyar királyság szuverenitását. Az elárult Aba király Ménfőnél csatát veszített, s amikor menekülni pró-

bált, az idegen foglyok kerítették kézre, s adták át a németeknek. S Henrik császár, elsőízben Álmos nagyfejedelem óta, kivégeztette a magyar királyt! Holott Ába király nem volt pogány, csakhogy a hitvány és aljas III. Leó pápa átok alá helyezte a Krisztus-követő magyar uralkodót, aki templomokat építtetett, és vissza akart térni az ókeresztények tisztaságához, az erkölcstelen és züllött pápákkal és főpapokkal szemben. Megbecsülte a szabadokat, ha közrendűek voltak is.

1046-ban az idegen uralom, az idegen király ellen tört ki lázadás (*sedition*), és ez nem pogányfelkelés volt! A hazahívott András és Levente herceget a szabad magyarok nagy tömege várta, s a krónikák úgy állítják be, mintha „ördögi sugallattól felajzva” követelték volna a pogány vallás (*religio paganisma*) visszaállítását, holott a pogányság nem vallás! A felkelők meg akarták ölni az idegen papokat, az idegen dézsmafedőket, az idegen lovagokat. A krónikások azt állítják, hogy a démonoknak szentelték magukat, farkocsot kezdtek viselni, és lóhúst ettek. No de ezek a „vétkek” nem bűnök a kereszténységben. Soha semmilyen törvény vagy szabály nem tiltotta a farkocsos hajviseletet vagy a lóhús fogyasztását. S van itt valami nagyon fontos, amire általában nem szoktak felfigyelni. Ez pedig az, hogy a keleti kereszténység nem ismer- te az egyházi tizedet. A tizedfizetés kötelezettsége pedig igen súlyos teher volt. 1185-ből ismerjük a tized országos összegét, 23 200 márka ezüst (4 márka = 1 kg!). S ez az óriási összeg, ha figyelembe vesszük, hogy egy középbirtok teljes évi jövedelme az Árpád-korban 30 márka volt, egy rabszolga ára 3 márka és egy eke alja (aratum = 150 hold) szántóföld értéke is ugyanennyi. Ezért követelték a felkelők, hogy „töröljék el az adót, és vesszen Péter emléke a teutonjaival és a latinjaival együtt mindörökre és még azon is túl!” S bár I. András az ősi dinasztiaiból származott, mégis többször kimutatta erkölcsi gyöngeségét, a nemzeti királyeszmé megsértését. Nyilván ezért is kapta az Árpád-házi királyaink közt egyedül csak ő a katolikus jelzöt. Herceg korában részt vett a német császár seregében, Péter király oldalán az Ába Sámuel elleni hadjáratban. 1042-ben majd olyan törvényt hozott, amely fej- és jószágvesztés mellett tiltja az ősi szkíta pogány (*scytico, ethnico et genitilis*) hitet. Ugyanakkor az Ába király kivégeztetéséért bűnrészes

Péter királyt megvakító és megölő Vatát és népét nem merte megbüntetni. András király nevéhez még egy fontos dolog fűződik: „az országot három részre osztotta, kétharmad rész a királyi felség tulajdonában vagyis hatalmában maradt, a harmadik rész pedig a herceg birtokába ment át. Az országnak ez az első megosztása...” A dukátus intézményét különbözőképpen ítélik meg, nézetem szerint azonban azoknak van igaza, akik szerint itt egy szláv (egy idegen) szokás bevezetéséről van szó, amely ellenkezett a nemzeti királyság érdekeivel. Béla király már nem is élt vele, majd az idegen érdekek védelmezője, Salamon király vezette be ismét, és egy rövid ideig Kálmán király tűrte el. Szent László király uralkodása alatt fel sem merülhetett ilyen országmegosztás. Úgy tanítják, hogy 1061-ben „kitört a második pogánylázadás”, holott ez sem kiemelve volt az. A vitéz Béla király visszatért az ősi népgyűlés szokásához, s ezért elrendelte, „hogy minen faluból két-két ékesszóló öreget (*seniores*) hívjanak a királyi tanácsba”, tehát a királyi tanácsról van szó, ne feledjük. Az összegyűltek pedig ismét követelték az idegenek elleni fellépést, ám Béla király ezt nem engedte meg. Nagyon valószínű, hogy ennek is komoly szerepe volt abban, hogy I. Béla király ellen Dömösön merényletet követtek el. A krónikák ugyancsak annyit jegyeztek fel, hogy Dömösön a király birtokán (*in Demes, regali allodio*) mikor a trón összeomlott, súlyosan megsérült, és gyógyíthatatlan betegségbe esett (*corrue[n]te solio confractus corpore irremediabiliter cepit egrotare*, de pontatlan a fordítás, mert a leszakadt trón törte össze testét); ám feltehetjük a kérdést: hogyan sérthette meg halálosan egy vidéki kúriában álló királyi szék az uralkodót? S miért esett ettől orvosolhatatlan betegségbe? Mivel a magyar szentkorona első említése csak 1165-ből ismert, általános az a vélekedés, hogy a Szent Korona-tan is csak ezutáni lehet, holott – nézetem szerint – ezer esztendőös. Ezt világosan mutatja, ahogyan Géza herceg viszonyult a koronás Salamon királyhoz, majd pedig László magatartása megerősíti ezt.

A nemzeti királyság fontos része a trónöröklési jog és rend. Mindenfajta kísérettel szemben az adatok egyértelműen arról vallanak, hogy nálunk is kezdettől (!) az elsőszülöttség (*primogenitura*) joga érvényesült, azaz az elsőszülött fiú a trónörökös. Ez a rend Álmos

nagyfejedelemtől kimutatható. Kivétel I. Béla és I. László. S ez a törvény annyira erős volt, hogy hiába akarta az egyik leghatalmasabb és legerősebb akarató, legszuverénebb királyunk, Szent László utódjává tenni Álmos herceget, az nem kívánta a koronát: „Boldog László úgy rendelkezett, hogy utána Álmos uralkodjék. Ő pedig... felajánlotta (Kálmánnak) az ország koronáját, mert úgy érezte, hogy az elsőszülöttség jogán őt illeti meg.”

Nos, miért volt kivétel I. Béla és I. László király? Azért, mert a megkoronázott királyok (I. András és Salamon) feladták a nemzeti királyeszmét, a nemzeti függetlenséget. Amíg Salamon király harcolt az idegenek ellen, Géza és László herceg mellette állt. Géza kényszerből lett király (s ettől kezdve magnusnak hívták – vajon miért?) és gyötörte magát: „mert vétkezett, mert a törvényesen megkoronázott királytól elvette az országát”, s azt akarta, hogy visszaadja neki a királyságot. Halála után László herceget „Hungária nemeseinek teljes sokasága ... egyhangúlag és közös akarattal megválasztotta az ország kormányzására (*gubernaculum regni*). Akarata ellenére választották meg királlyá, s ezért sohasem tette a fejére a koronát.”

Szent László a nemzeti királyeszmé legkiválóbb képviselője és megtestesítője, aki tudatosan vallotta és vállalta, hogy a legelső a magyar királyság érdeke, s csak ezt követi a jog. Ezért írta a krónika: „ha Salamon megtért volna, valóban visszaadta volna neki teljes egészében a királyságot.” László király szembefordult a német császárral, de szembefordult a római pápával is. Nem feledte, hogy VII. Gergely hitvány elődje 1044-ben hogyan viselkedett egy magyar királlyal és a magyar néppel.

Tudatosan vállalta az ősi nemzeti hagyományokat. Álláspontom szerint a magyar Szent Koronán is Szent László uralkodásának végéig a Dukász-lemez helyén a szent dinasztia alapítójának, Álmos nagyfejedelemnek a képe tündökölt, amely képet csak Kálmán király cseréltette ki a bizánci Dukász-lemezre az öccsével és társkirályával, Álmossal való összecsapása után.

De van még egy érdekes momentum, amelyre elsőként Beöthy György figyelt fel. S ez az, hogy a XII. század végén készült váradi Szent

László herma később kiegészített corpusán sokáig egy ezüst kürt (*rython*) függött. Miért akasztottak kürtöt Szent László nyakába? Nem lehet elvetni Beöthy György nézetét, hogy az ősi Lehel-kürt hagyományának tudatos felvállalásáról lehet szó. Elvégre Szent István királynak is volt szent *rythonja* (szkíta kultikus edény), amely később Zalavárra került, ahol szent olajat tartottak benne, és nem fúvós hangszerként kezelték. László király a nemzeti királyeszmét teljes egészében képviselte. A legfontosabbnak tartotta a megfelelő erőt, s – mint kiváló hadvezér – ő a magyar birodalom (*archiregnum*) megteremtője, amikor 1091-ben meghódította Dalmáciát és Horvátországot, amely a magyar királyság része maradt 1918-ig. László király tisztában volt országa és népe sajátosságaival, s bár szigorú törvényei beillenek az átlagos európai képbe, megteremtette a hazai, magyar keresztény kultuszt. Először azzal, hogy felkarolta a savariai születésű Szent Márton tiszteletét, majd pedig azzal, hogy 1083-ban magyarországi és magyar szenteket avatott (Gellért, Zoárd/András, Benedek, István király, Imre herceg).

S ennek fényében jobban megérthetjük, miért írta VII. Gergely pápa László király német feleségének, Adelhaidnak: a királyné azon igyekezzék, hogy „a király úr lelkét az Isten félelmére és szeretetére vonzza”, azaz jobban igazodjék Rómához.

S a legfőbb kérdés: miért váratott magára László király szentté avatása csaknem egy évszázadig (elhunyt 1095 júliusában, szentté avatták 1192 júliusában). Erre nincs más magyarázat, mint a pápák tiltakozása a nemzeti királyság legerősebb képviselője ellen. Szent László tisztelete nemcsak abban nyilvánult meg, hogy közel 150 templom védőszentje, s nemcsak abban, hogy 29 templomban készült jelensor hőstettéről a kun vitézzel szemben, hanem abban is, hogy ő volt az egyetlen magyar király, akinek a sírjánál istenítéletekkel (ordaliák) egyenértékű esküt lehetett tenni az embereknek. A templomi falfestmények kivétel nélkül az északi falon vannak, s ez alapot ad arra, hogy a mitikus küzdelemben valóban a Fény és a Sötétség, a Jó és a Rossz ősi küzdelmét lássuk, mégpedig a keleti manicheus keresztényi értelemben, amely szerint a sötétség birodalma nem északon, hanem dél felé

van. A magyar királyság az egyetlen hatalom a középkorban, amely tudatosan és évszázadokon keresztül fenntartotta a kapcsolatait a keleti magyarokkal. Még a zsidók említhetők, kik érdeklődtek sorstársaik után, de csak a magyarok indultak el rokonaik felkeresésére. Az első adat a X. századból való, amikor is a magyar nagyfejedelemség állandó és szoros kapcsolatot tartott fenn a szavárd magyarokkal. Majd a XIII. században indultak el domonkos rendbéli szerzetesek (Ottó, majd Julianus), hogy felkeressék testvéreinket. Julianus barát meg is találta mind a kaukázusi, mind a Volga-vidéki magyarokat. De még Mátyás király is tervei között tartotta, hogy hazahozatja a keleti magyarokat, ebben azonban – amint Bonfini beszámol róla – meggátolta hirtelen és váratlan halála.

A magyar királyság, a magyar birodalom a XVI. századtól elveszítette ősi erejét, és lassan elhalványult az Erdélyben még időnként feltámadó nemzeti királyság is.

PAPP SÁNDOR

A steppe a XIII. században

 Mongol lovasok karddal harcolva üldözik a legyőzött ellenséget. Középkori perzsa miniatúra

AKÖZÉPKORI Európa számára a civilizált világ határa nem sokkal nyúlott túl Magyarország keleti végein. A Don folyón túli terület már Ázsiához tartozott. Az Urál csak később lett a két kontinenst elválasztó határhegy. A középkori ember így még a valóságosnál is távolabb tolta magától az ismeretlen Ázsiát és lakóit. Ezzel összefügg az a tény is, hogy az európainak számító keresztény kultúra határa is lezárult a Kárpátok keleti lejtőin. Az ezután jövő terület vagy vallásilag, vagy életmódjában tűnt idegennek, s mint ilyen, sokszor ellenségesnek is.

Jelen dolgozatom célja egy Európától távoli hatalom, a mongol birodalom kialakulásának és korai történetének áttekintését tűztem ki. Különös tekintettel a törzsi-törzsszövetségi, illetve földrajzi viszonyokra, amely otthont adtak azoknak a nomád életformát űző népeknek, akik a mongolok áldozataként, illetve szövetségeseiként részt vettek az utolsó és legnagyobb nomád államalakulat létrehozásában.

Nem szabad azonban megfeledkezni a steppe peremterületein élő letelepült civilizációkról sem, amelyek a feltörekvő, erősödő birodalom számára biztosították a hódoltatás lehetőségét.

Mindenekelőtt a nomád társadalom legfontosabb jellemzőit említtem meg. „A nomadizmus a legelőterületek szabályos váltakozásán alapuló nagyállattartó pásztorkodás. Magának a görög nomasz (birto-
kos esetben nomadosz) ‘pásztor’ szónak az eredete is a terület felosztására utal” – írja Vásáry István *Arany Horda* című könyvében. A fenti definícióban két dolog fontos: a nagyállattartó pásztorkodás, illetve a legelőterületek szabályos váltogatása. Ez utóbbihoz nem kell sok magyarázatot fűzni annak bizonyítására, hogy a csak vándorló életmódot élő népcsoportra miért nem alkalmazható a nomád jelző. Az a földrajzi környezet, amely a steppén élő népek otthonává vált, a korabeli fejlet-

len technikai eszközökkel más életmódot nem is biztosított volna. Ha áttekintünk Ázsia növényföldrajzi övein, akkor azt tapasztaljuk, hogy az északról dél felé húzódó régiók politikai és társadalmi helyzetét az ott folytatható gazdasági tevékenység határozza meg. Ebből következően, mivel a tajga őserdeiben az emberek elszigetelt csoportokban, primitív társadalmi szerkezetben éltek, itt nagy integráció nem következhetett be.

Nem úgy a délebbre húzódó végtelen pusztaságban. A Mandzsúriától a Kárpátokig nyúló steppe mindenütt alkalmas a nomád életformára. Mégis, a belső-ázsiai terület, a mai Mongólia az a földrajzi környezet, ahol a történelem nagy nomád birodalmainak bölcsője ringott, köztük volt természetesen a témánkul választott mongol birodalom is, melynek kialakulási folyamatát három nagy korszakra bonthatjuk:

1. Az 1100-as évek utolsó harmadától 1207-ig. E szakaszban hódoltatja meg Dzsingisz a Mongólia területén élő, többségében mongol nyelvet beszélő népeket.

2. 1207–1236-ig. A birodalom kiteljesedik. Ázsia jelentős részét bekebelezi a mongol állam, megteremtődik a lehetősége a nyugati támadásnak.

3. 1236–1241-ig. A kelet-európai steppe megszállása, Oroszország fejedelemségeinek és a Volgai Bolgár államnak a megdöntése.

A mongol–tatár állam létrejöttéről elsősorban a XIII. század közepén íródott Mongolok Titkos Történetéből szerezhetünk információt. A fentén kívül Rasiidain XIV. századi perzsa szerző műve az, amely ugyanerre a korra és eseményekre vonatkozik. Az iráni mongol ilkánok levéltárában, könyvtárában találhatta meg a szerző azt a forrásbázist, melynek segítségével alkotását megírta. Dzsingisz életével és viselt dolgaival a szintén perzsa Dzsuvaini foglalkozott *A Világhódító története* című históriájában.

Mielőtt rátérnénk a „Világhódító” családjára és eredetére, nézzük meg, milyen politikai környezet adta a hátteret az új steppei nagyhatalom felemelkedéséhez.

Kína északi részén önálló császár uralkodott, függetlenül a délitől. Északon a kitáj származású Liao-dinasztia virágzott 1125-ig. Ekkor a

mandzsú nyelvű nomád dzsürcsik döntötték meg a hatalmát és állították fel a Kin (Arany)-dinasztiát. Ez a császári család uralkodott aztán egészen a mongol hódításig. A kitaj fejedelmi családból származó Jelü Tasi nyugatra vezette legyőzött népét, amely felvette a kara (fekete) kitaj nevet. Ez a törzsszövetség győzte le 1141-ben a Szamarkand melletti Katavánál a szeldzsukokat. Ennek a csatának a híre elterjedt nyugaton, és a csodaváró légkörben legenda keletkezett a mohamedánokat pusztító János papkirályról, aki mint nesztoriánus uralkodó a Szentföldet fogja a mohamedánok kezéből kiragadni.

A régi Kína északnyugati részén Kanszu, Nan-san tartományok területén és a Kuku-nór tó vidékén a tibetivel rokon nyelvű tangutok éltek. A Tárim-medencében ujgur városállamok jöttek létre, amelyek a karlukok, majd a fentebb említett karakitajok fennhatóságát „élvezték”. Később az önállóvá vált Hvárezm hódította meg a területeiket.

A 1141-es karakitaj hódoltatás elől az 1100-as évek végére Hvárezm hamarosan felszabadult. Iszlám kultúrájára erős volt a perzsa befolyás. Szultánja, Mohamed meghódította a Szir-Darja és az Amu-Darja folyók között, Transoxániát, Afganisztánt. A birodalom felemelkedésének, mint majd látni fogjuk, 1219-ben Dzsingisz hadai vetettek véget. A Közel- és Közép-Keleten arab és perzsa nyelvű iszlám civilizációk virágoztak, a szeldzsukok pedig meghódították Kisáziát.

A kialakuló mongol állam bölcsőjében először a rokon népeket kellett szép szóval, vagy fegyverrel meghódítani. Ezek közül nesztoriánus vallást követtek a kereitek és a najmanok. A Bajkáltól délre éltek a merkitek, tőlük nyugatra az ojrátok. A Kerülen folyó mellett található a tatár nép, mellyel talán a legnehezebb volt elfogadtatni az uralmat. Itt élt még a bordzsin, Dzsingisz törzse, a leendő vezértörzs.

A felsoroltak közül csak a tatároknál állunk meg egy pillanatra. A nép neve a 8. századi orhoni türk rovásfeliratokon is előfordul. Legyőzésük után betagozódtak a mongol hadszervezetbe. Valószínű, hogy a hadjáratok során sok kerül belőlük nyugatra, mert a mongol birodalom elnevezésére inkább a tatár nevet ismerte meg a világ. Ez név nem azonos a nevüket átvett mai tatárokkal, akik nem mongol, hanem kipszak-török nyelven beszélnek.

Most pedig néhány szó a birodalomalkotóról. A hagyomány szerint 1162-ben született. Apja Jiszügej baatur, aki feleségét a merkitektől rabolta. Höelün akkor szült fiút, amikor férje egy tatár rabbal, Temüdzsinnel tért haza. A régi szokás szerint a rab nevét adták a gyermeknek. A név török eredetű, 'kovács'-ot jelent, mely név a foglalkozás szakralitása miatt is nagy tiszteletnek örvendett.

Temüdzsin szövetségese a mongóliai harcokban a kereit Tooril volt, akit később a kínaiak a Vang (herceg) névvel tüntetnek ki. Korábban Jiszügejjel lépett vértestvéri kapcsolatra, így köteleességévé vált „fogadott fia” ügyét támogatni. Később szembehelyezkedett rajta túlnövő védencével, ezért menekülnie kellett.

Temüdzsin másik segítője Dzsamuka volt. Amikor ő is ellenséggé vált, a behódoló törzs kiadta volt barátjának, aki kivégeztette őt. Dzsingisz így a hatalom birtoklásában egyedül maradt s 1206-ban felvette az ismeretlen eredetű Dzsingisz nevet, és nagykan lett. Megjutalmazta hozzá hű embereit, a hadsereg élére 95 ezredest nevezett ki s megszervezte a közigazgatást. Bevezette a najmanok által már használt ujjur ábécés írásbeliséget. Ezután elindult hódítani, melyre minden nomád uralkodó kényszert érez. Ez a kényszer főleg a steppei népek egyoldalú állattartó gazdálkodásával magyarázható. Az Ili és a Csü folyók vidékén, Nyugat-Turkesztánban legyőzte a karlukokat és a fennhatóságuk alatt álló ujjur városokat. Legidősebb fia, Dzsocsi pedig az erdei népek ellen vonult, és meghódította a mongol nyelvű burjátokat, orjátokat és az eltörökösödött kirgizeket. Az 1207-es évvel lezárultak a belső-ázsiai háborúk. Ekkor a nagy ellenfél, Kína ellen vonultak a mongol seregek. A kínaiak ügyes diplomáciai lépésekkel és a ajándéknak nevezett jelentős adókkal ideiglenesen távol tartották maguktól a mongol veszélyt. A tangutok viszont tevénytársaikkal adóztak új uraiknak. Kína békéje nem volt hosszú. 1214-ben a mongolok bevették Dzsungut (Peking), a császár pedig meghódolt. Végérvényesen csak Ögödej kán foglalta el a Mennyei Birodalmat (1232–1234).

A nagykan újabb hadjáratával már az iszlám világ bástyáit döntögette. Az Aral-tótól délre található Közép-Ázsia feltörekvő muszlim birodalma, a már fentebb említett Hvarezm. Uralkodója azzal haragí-

totta magára a „casus belli”-t kereső kagánt, hogy egy mongol követ-séggel kegyetlenül elbánt. A 1219-es invázió elpusztította a civilizált városokat, az öntözőrendszert, és utat nyitott a sivatag térhódításának.

Hvárezm pusztulásának híre eljutott a keresztény Európába is. A mohamedán állam hanyatlása nagy örömmel és reménnyel töltötte el a pápai Kúriát és az uralkodói udvarokat. Felcsillant a remény, hogy az a sokat várt keleti nesztoriánus birodalom megsegíti a vallásukat eret-neknek tartó nyugat kereszteseit. Egy ideig Dávid papkirályról beszél-tek, akinek apja vagy nagyapja a legendás János, majd ahogyan nem jött meg a megváltást jelentő sereg, összemosódott a két név és letűnt – de nem örökre – a remények színes palettájáról nyugatot megsegítő keleti keresztény birodalom álmoképe. Afganisztán 1221-es feldúlása után 1221-től 1125-ig megpihent a „nagy Hódító” a frissen elfoglalt nyugati területeken. Seregei viszont Dzsebe és Szübötej vezetésével Iránon át üldözték a hvarezmi szultánt, aki a Kaszpi-tenger egyik kicsiny szige-tén hunyt el. A mongolok ekkor nem vonultak tovább nyugat felé, hanem északra fordulva, először a történelemben bevonultak Európá-ba. Vizsgáljuk meg, milyen hatalmi tényezőket kellett figyelembe venni a hódító mongoloknak a kelet-európai steppén, illetve környékén.

Északon, az erdős övezetben szlávok és finnugorok éltek. Ezek az utóbbiak folyamatosan tért veszítettek és beleolvadtak a szláv „tenger-be”. Az egységes szláv állam, a Kijevi Rusz, amely a 10. század végén megadta a kegyelemdöfést a kazár birodalomnak, széthullott. Alkotó-elemei pedig állandó háborúikkal lehetőséget adtak a nomádok hódító szándékainak keresztülvitelére.

Az orosz fejedelemségektől délre a pusztán a törökség kipscak ágába tartozó népek legeltettek. Nem alkottak egységes államot, csak laza szövetséget. Elnevezésük a különböző eredetű forrásokban más és más. Az oroszok polovecet mondanak, melynek jelentése ‘fakó’. A mo-hamedán források kipscakot említene, a nyugatiak kumánt, mi ma-gyarok pedig kunt. A kipscak nép a 800-as évek kimek törzsszövetség-ének eleme, az Iszlim–Tobol folyók mentén. Később, az 1030-as évek-ben, megszállják a kazah steppét, amelyet Dest-i kipscaknak neveztek. Innen vándoroltak tovább nyugat felé.

A kun nép és név Kína határvidékéről került be Európába. A kun-kumán név török jelentése szintén 'fakó'. (A orosz kifejezés tehát ennek a fordítása.) A kunok, bár később csatlakoztak a törzsszövetséghez, de a XIII. századra már egy népre vonatkoznak a fenti népnevek.

A harmadik jelentős hatalmi tényező a Volgai Bolgár Állam. A bolgár nép egy valamikor népes török nyelvi ág egyik eleme volt. Ma ezt a sajátos nyelvi csoportot – amelyben a legjellemzőbb, hogy a -z- hang helyett általában -r-t ejtenek – csak a csuvasok képviselik. A bolgárok elődei az onogur, ogur, kutrigur, utrigur népek az V. században költöztek be Európába, a Kaukázus előterébe. Ezt nevezzük Kubán-vidéki bolgár őshazának. Innen költöztek szét a VII. században. Egyik csoportjuk az Al-Dunánál megalapította a mai Bulgária elődjét, míg egy másik csoport a Volga mentén északra haladt és államot alapított. Adót fizettek a kazároknak, de bukásuk után átvették tőlük a kereskedelem irányítását. Piacaikon észak és dél áru cseréltek gazdát. Felvették az iszlám vallást. Területeik határán, valahol a Volga mellett találta meg Julianus barát a keleten maradt töredék magyar népcsoportot 1236-ban.

Az utolsó terület, amelyről a kelet-európai steppe kapcsán beszélni kell, a Krím-félsziget. Antik alapokon épült, különböző itáliai (Vence, Genova) kereskedőtelepek, városok virágoztak itt a mongol támadás előestéjén, de utána is. Gazdasági alapjuk a kor legkelendőbb árucikke, az eleven ember volt. Az iszlám államok jelentő részben ebből a térségből fedezték rabszolgaszükségletüket. Tardy Lajos e kegyetlen kereskedelmet folytató kufárok kimutatásai közt több olyan utalást talált keleti magyarokból rabszolgává lett személyekre. A legkésőbbi adatot, mely egy 1915-ös háborús jelentésben fordul elő, *Tatárországi rabszolgakereskedelem* című könyvében közölte.

Kelet Európa, mint említettem, 1223-ban már megismerkedett a mongolokkal. A kun sereg Kuten (Kötöny) vezetésével, az oroszokkal egyesülve próbált ellenállni, de a Kalka folyó mellett teljes vereséget szenvedtek. A tatárok feldúlták a Krím-félszigetet, majd rátámadtak a volgai Bolgáriára. Julianus a keleti magyaroktól arról értesült, hogy ők a bolgárokkal megverték a hódítókat. (Némely szakirodalom kétségbe vonja a fenti állítást.) Dzsingisz kán még életében felosztotta fiai

között a birodalmat. A négy fiú legkisebbike, Toluj a törzsterületeket kapta meg. Ő volt az „otcsigin”, a tűzhely őrzője. Ödögej, a harmadik fiú, a Balhas-tótól keletre eső térséget, az Iszim és az Irtis folyó vidékét örökölte. Csagatáj, a második fiú, a „dzsaszak”-nak, a mongol szokásjognak az őrzője lett, s az Ili, Csü és a Talast folyók völgyében, Transoxánia és a Kasgár területein uralkodott.

Dzsocsi, a legidősebb pedig olyan területet kapott, amelyet még nem kebeleztek be. (Ezt a tényt többen azzal próbálták magyarázni, hogy a nevezett fiú bizonytalan származása miatt lett ekként megkülönböztetve). Ő kapta a meghódítandó nyugatot.

A mongol nyelvben a részfejedelemség, a részbirodalom neve „ulusz”. A fentiek szerint kialakított állam rendszere az ulusz-rendszer. A meg nem hódított nyugati terület innen kapta a Dzsocsi ulusza nevet. Az oroszok Arany Hordának nevezték, s tőlük átvéve ma is így ismeri a világ a nyugati mongol államalakulatot. Az „örökös” Dzsocsi 1227-ben váratlanul meghalt, Dzsingisz még saját halála előtt kijelölte utódául Batut, aki Dzsocsi fia volt. A világhódító uralkodó az akkor ismert világ nagy részének uraként hunyta le a szemét.

Batu az örökségét addig nem vehette kézhez, míg nyugati hódítást a kuruktáj el nem döntötte, 1236-ban elhárult ez az akadály. Európát megdöbbenettette a nyugat felé menekülők elbeszélése az új keleti támadóról. Oroszország fejedelmei sorra elvesztették államaikat, a kipcsak-kun törzsszövetség egy része Kötöny vezetésével bebocsátást kért IV. Béla király erőnek hitt államába. Ez természetesen felháborította a nomádokat, akik szemében a rabszolga befogadása óriási bűn volt. Megvolt az indíték, hiszen meg kellett torolni az őket esett sérelmet. És elindultak a tatár seregek Magyarország felé.

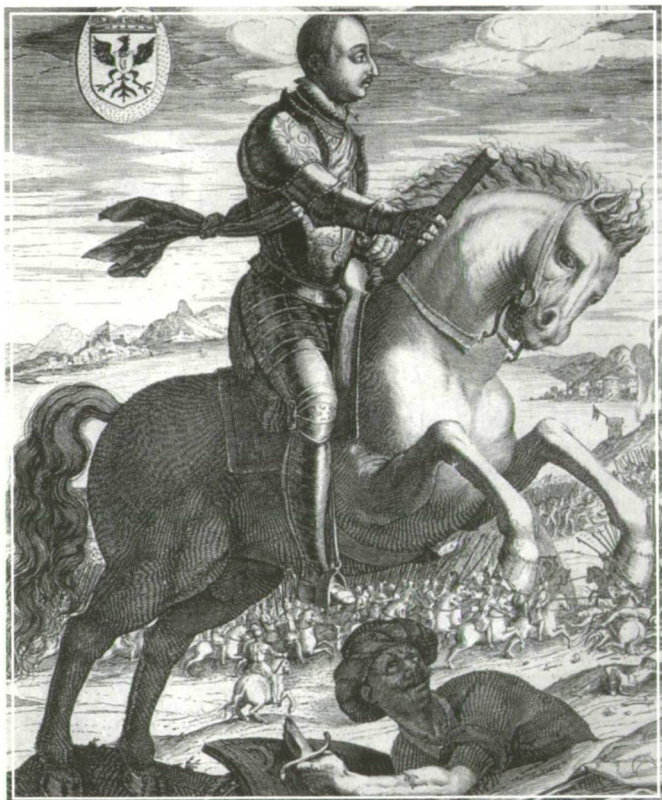
1241-et írtak ekkor.

LELE JÓZSEF

*A vazallusok szövetsége a
tizenöt éves háborúban*

Báthory Zsigmond, a kalandos sorsú erdélyi fejedelem. A tizenöt éves háborúban a hűbérükből lázadó oszmán vazallusállamok összefogásának vezetője. Korabeli rézmetszet

MIRE 1593-ban Szinán nagyvezír támadásával újabb oszmán háború indult Magyarországon, keresztény oldalról már többször kidolgozták egy oszmánellenes összefogás sikeresnek vélt tervét. E terveknek korán részévé vált a gondolat, hogy a szövetségbe be kell vonni Európa oszmán hódoltságban vagy oszmán felügyelet alatt élő, szuverenitásukat részben vagy egészben elveszített országait is. Így mindenekelőtt Erdélyt, Moldvát és Havasalföldet. Ezek szövetségbe tömörítésére a Habsburg-dinasztia pályázott a legnagyobb eséllyel, ám II. Rudolf császár számításait Báthory Zsigmond Erdélye keresztülhúzta. 1594 végén és 1595 elején az Erdélyi Fejedelemség fősege alatt szerveződött meg az oszmán vazallusok összefogása, s ez nemcsak a Habsburg-diplomácia, de a török Porta kudarcát is jelentette. Ez utóbbi ugyanis sokáig sikerrel ügyelt arra, hogy vazallusainak együttműködését a fölöttük gyakorolt hol enyhébb, hol szigorúbb felügyelettel, egymás elleni gyakori kijátszásukkal megakadályozza. Az 1593-ban induló háborúban azonban e politika folytatására már nem maradt ereje. Mi több, maga is akaratlan elősegítőjévé vált szövetségüknek. Amint ugyanis egyre gyakrabban bízta Erdély fejedelmeire az oláh vajdák megregulázását, ezzel egyúttal a vazallusai fölött gyakorolt főhatalomból is részesítette Erdélyt, s a vazallusok között ily módon formálódó sajátos együttműködést már akkor sem tudta megbontani, amikor annak kifejezetten oszmánellenes éle lett.

Báthory Zsigmond 1592 óta jó érzékkel, óvatos körültekintő diplomáciával használta ki a kínálkozó lehetőségeket. Noha a három vazallus közös uralom alá vonására már korábban is akadtak kísérletek, Benda Kálmán megfigyelése szerint ezek „távolabbi célokat nem néző, pillanatnyi ötletek voltak”, s csak Báthory Zsigmond szeme előtt lebegett egy „félkör alakban egyszerre megindítható nagy oszmánellenes

támadás terve”. Úgy tűnik, Báthorynak Havasalföld esetében volt viszonylag egyszerűbb dolga, amennyiben ott „pusztán” az oszmán uralommal kellett megbirkóznia. Moldvában emellett már a lengyel érdekekkel, befolyással is számolhatott.

Az erdélyi fejedelemnek mindenekelőtt mérlegelnie kellett, hogy egy újabb oszmán háborúban a Porta számítani fog vazallusai közreműködésére, valamint azt is tudnia illett, hogy amennyiben törökellenes tervei idő előtt ismertté válnak, az oláh vajdaságok Erdély megfenyítésére is felhasználhatók. Kezére játszott azonban, hogy 1592 óta szinte folyamatos vajdaváltások tették áttekinthetetlenné a vajdaságok viszonyait. E „zavarban” pedig könnyebben érvényesíthette a maga érdekeit, mint konszolidáltabb, nyugodt körülmények között. 1593-tól, a nyílt Habsburg-ellenes háború megindításától kezdve aztán a Porta sem tudta minden figyelmét birodalma északkeleti végeire összpontosítani, ami megint csak Báthory dolgát könnyítette.

Báthory Zsigmond tisztában volt azzal, hogy a török nem fogja tétlenül szemlélni vazallusainak összefogását, megkísérelte hát a Porta éberségét és gyanúját elaltatni. Ez irányú sikerét jelzi, hogy az oszmán hadvezetésnek még 1594 végén sem volt végén sem volt biztos tudomása arról, hogy a vajdaságok immár ellene készülnek. Haszán temesvári beglerbég ecsedi Báthory Istvánnak írt, 1594. szeptember 4-én kelt levele legalábbis azt a gyanút kelti, hogy a Portán vagy nem voltak értesülve a vajdaságok valós helyzetéről, vagy egyszerűen nem vettek tudomást, netán nem vették azt komolyan. Haszán ugyanis miután felkínálta Báthorynak a Kassától Nagyszombatig terjedő vajdaságot, ígéretet tett arra, hogy amennyiben az e területen lévő vármegyéket, városokat nem sikerülne szép szóval a maga hűségére hajlítani, úgy megteheti azt erővel. Ebben az esetben pedig Báthory István számíthat a tatár kán, Erdély és a két oláh vajda, azaz a töretlen hűségűnek vélt oszmán vazallusok támogatására. Nem lehetett véletlen, hogy Báthory Zsigmond igyekezett Mihály vajda révén a Portára juttatni leveleit, s ezzel egyszerre bizonyította a maga és Mihály hűségét, jöllehet 1594 végére már túl voltak az első törökellenes célú megbeszéléseken. Egy ez év november 12-én kelt velencei követjelentés szerint Báthory Zsig-

mond ekkor már biztosan számíthatott Moldva és Havasalföld segítségére törökellenes harcában.

Az erdélyi fejedelem országa földrajzi-stratégiai helyzetét sem csekély leleménnyel hasznosította diplomáciai mesterkedéseiben. 1594 elején még amiatt panaszkodott Rudolf császárnak, hogy Erdély határainál ugrásra készen áll Szinán pasa félelmetes serege, valamint Moldva és Havasalföld hada, illő lenne hát, ha mihamarább segítséget kapna. Ez idő tájt kelt másik levelében ugyanakkor azokat az érdekeket sorjázta Szinán pasa előtt, amelyeket országa szerzett az oláh vajdaságok kapcsán. Eszerint amint a Porta ellenségeire a padisah megbízásából szinte állandóan ügyelt, úgy a „szomszéd országoknak oltalmazására” is mindig volt gondja, ami szintén nem ellenkezett a szultáni akarattal. A szomszédos vajdaságokat tehát hol fenyegető árnyékként, hogy felügyelt és oltalmazott vazallustársként rajzolta föl Báthory, ahogyan azt pillanatnyi érdekei megkívánták. Felügyeleti jogát legutóbb épp akkor gyakorolta, amikor Péter helyére Áront ültette Moldva vajdai székébe.

Az eset az 1592. esztendőre nyúlik vissza. Ez év június 10-én érkezett a szultáni parancs a gyulafehérvári udvarba, amelyben III. Murád szultán tudomására hozta Báthorynak, hogy Áron moldvai vajdát megfosztotta hatalmától, s elvárja Erdély urától, hogy Áront elfogadja és a Portára küldje. Noha Báthory Zsigmond felajánlotta készséges szolgálatát, Áron sorsa hamarosan gyökeres fordulatot vett. Visszanyerte a padisah kegyét, s vele moldvai uralmát. Moldvát azonban időközben új gazda vette birtokba, „egy lator, és hazug, Ördeg Péter nevű”, aki Lengyelországból indulva tört a vajdaságra. Báthory parancsot kapott ugyan a szultántól az Áron „vajda mellett az szükséghez képest való forgolódásra”, lépéseit azonban néhány mozzanat késleltette. Abból, hogy Murád a ruméliai beglerbéget és a kapudzsai basát küldte seregei élén Moldvába, látható volt, mennyire fontos számára az ügy. Ám csapatainak meglehetősen lassú fölvonulásaiból és körülményes előrehaladásából bizonyos óvatosságot lehetett észlelni. Báthory még szeptember végén sem tudta, pontosan mekkora erőkkal jön a török, hol egyesülnek majd seregeik, s miként hangolják össze a had-

műveleteiket. Az erdélyi seregek így lényegében maguk oldották meg a feladatot, amikor Pétert Jászvásár környékén meglepték, s az védekezés helyett megadta magát.

Ha fölidézzük az 1592-es év egyéb, a törököket is érintő eseményeit, úgy kirajzolódik Péter akciójának háttere, és érthetővé válik a Porta komoly aggodalommal vegyes óvatossága, valamint lemérhető Báthory szolgálatának értéke. 1592 ugyanis a lengyelországi események szempontjából sem volt közömbös esztendő a Porta számára. III. Zsigmond lengyel uralkodó ekkor fontolgatta Svédországba való hazatérését, s erre az esetre azt tervezte, hogy Habsburg kézre adja országát. Noha ez Lengyelországban is komoly ellenérzéseket szült, a formálódó lengyel-Habsburg együttműködést már nehezen lehetett megbontani. Az pedig, hogy Áron ellenlábásának, Péternek lengyel pártfogói akadtak, annak a veszélynek az árnyékát vetítette előre, hogy Moldvában nem egyszerűen a szokásos vajdacsere történhet meg, hanem a tartomány fölötti török uralom válhat bizonytalanná. A Porta tehát élesen reagált a dologra, ám láthatóan nyílt háborút nem mert megkockáztatni. Talán ebben rejlik annak magyarázata, miért hagyott teret Báthory buzgóságának. Az erdélyi fejedelem török szolgálatban, de mégsem török fegyverekkel dönthette el a moldvai kérdést a Porta javára. Mindebben persze Báthorynak is megvolt a maga érdekeltsége. Számára nem volt közömbös, melyik hatalom szab irányt keleti szomszédja, Moldva politikájának. A lengyel – és annak leple alatt netán a Habsburg – befolyás erősödése semmiképpen nem kedvezett Erdély urának. A Moldva fölötti török uralom közvetlenül immár mindinkább erdélyi felügyeletként működött, amit gyökeresen más hatalmi osztozkodás esetén már nem lehetett volna átmenteni.

Amikor 1593 szeptemberében Mihály nyerte el a Havasalföld vajdai székét, Báthory Zsigmond többé-kevésbé biztos lehetett abban, hogy iránta megértő emberek kerültek az országával szomszédos vajdaságok élére: Áron és Mihály is hálás lehetett neki, amiért közreműködött vajdai kinevezésükben. Hálájuk azonban odáig már nem terjedt, hogy Báthoryt korlátlan úrnak ismerjék el maguk fölött. Márpedig Erdély fejedelme erre törekedett. Az sem lehet feltétlenül vonzó Mold-

va és Havasalföld számára, hogy ennek az alárendelődésnek egyértelmű törökellenesség lett a célja és tartalma. Báthory hatalmát nem tarthatták megnyugtató biztosítéknak egy ilyen merész lépés megtételéhez. Ebben a kérdésben azonban már nem is dönthettek szabad akaratuk szerint. Báthory ugyanis az erőszakos lépésektől sem riadt vissza. Mihály vajda esetében még megelégedett azzal, hogy feleségét és fiát túszként tartotta magánál, így bírva engedelmességére a vajdát. Áronnál azonban ennél is tovább ment. A török–lengyel érdekek ütközőzónájában biztonságát kereső vajdát letette, s helyébe az erdélyi érdekeket jobban kiszolgáló Razvan Istvánt ültette.

Az 1595 májusában és júniusában megkötött szerződésekről már Bíró Vencel megállapította, hogy ezekkel „a két vajdaság olyan helyzetbe került Erdéllyel szemben, aminő viszonyban Erdély állott a törökkel szemben”. A szerződések ismeretében azonban megkockáztatható, hogy Báthory sokkal szigorúbb felügyeletet kívánt magának, mint amilyenrel fölötte rendelkezett a Porta. A vajdaságok belső autonómiáját csakúgy szinte teljesen felszámolta, mint ahogy külkapcsolataikat is minimálisra redukálta.

Ha e szoros erdélyi uralom kialakulásának nem, a három vazallus összefogásának a Porta is akaratlan segítőjévé vált. A szultáni udvar megbízásából Báthory Zsigmondnak még 1593 szeptemberében is egyforma éberséggel kellett vigyáznia Moldvára és Havasalföldre, úgy azonban, hogy fölös létszámú katonát nem tarthatott bennük. Mindebből világos, hogy a Porta nem tudta eldönteni, vajon milyen szerepet osszon Erdélyre: a potenciális ellenfelét vagy a hűséges vazallusét. Míg egyfelől az erdélyi katonai jelenlétét akarta mindenáron csökkenteni az oláh vajdaságokban, másfelől nem nélkülözhetette Erdély immár hagyományossá vált ellenőrző szerepét azok felett. Ezt a sajátosan ellentmondásos helyzetet pedig Báthory Zsigmond remek diplomáciai érzékkel, kellő körültekintéssel és határozottsággal használta ki.

IRODALOM

Kulcsár Péter (fordította és a bevezetőt írta): *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Budapest, 1982.

BENDA KÁLMÁN: Erdély politikai kapcsolatai a román vajdaságokkal a XVI–XVII. században. In: Deér József–Gáldi László (szerk.): *Magyarok és románok*. II. Budapest, 1944.

BÍRÓ VENCEL: Erdély és a Porta. *Századok*, 1923. 76–93.

BÓKA ÉVA: Európa és a törökök. (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből). *Világtörténet*, 1983/2. 83–104.

DEMÉNY LAJOS: *A székelyek és Mihály vajda. 1593–1601*. Budapest, 1977.

Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. III. köt. (1576–1596), Budapest, 1877.

LEITSCH, WALTER: Rudolph II. und Südosteuropa, 1593–1606. *East European Quarterly*, 1972. Volume VI. Number 3. 301–320.

MAKKAI LÁSZLÓ: *Magyar–román közös múlt*. Budapest, 1989.

P. GÁSPÁR GABRIELLA: *Az erdélyi fejedelmek törekvései a lengyel trónra*. H. és é. n.

Szamosközy István történeti maradványai. 1542–1608. Kiadta: Szilágyi Sándor, *Monumenta Hungariæ Historica, Scriptorum*. XXX. Budapest, 1880.

VERESS ENDRE: *Documente privitoare la Istoria Ardealului. Moldvei si Tarii- Romanești*. Volumul III. (1585–1592) Bucuresti, 1931. Volumul IV. (1593–1595) Bucuresti, 1932.

IVANICS MÁRIA

Hitharc vagy hadivállalkozás

A tatár segédcsapatok alkalmazásának pénzügyi
terhei a tizenöt éves háborúban

☒ *Török portya Magyarországon I. Szulejmán idején. Fametszet, 1543*

TÖRÖK hódító háborúkra gondolva először az igaz hit terjesztőinek, a gáziknak az alakja jut az eszünkbe. Kétségtelen, hogy a hódító iszlám, s a kizil elma ideológiája mindvégig meghatározó és célkijelölő komponense volt a török hadviselésnek, de nem kevésbé motiválta a hitharcosokat kezdetben a zsákmány, később a területi gyarapodás révén megszerezhető javadalombirtok reménye. A török hadjáratokon résztvevő tatároknál a dzsihádnak, azaz a hitharcnak sokkal kisebb jelentősége volt. A tatár társadalomban az iszlámot csak az uralkodó réteg gyakorolta, a köznép, bár külsőségekben Mohamed próféta tanításait követte, otthonában megtartotta nemezből készült pogány bálványait is. A tatárokat sem az iszlám, sem a terület-szerzés nem motiválta a hadjáratokon. Külső és belső kényszerítő okok miatt vettek rajtuk részt. Egyrészt a Krími Kánság mint az Oszmán Birodalom vazallus állama segédcsapattal tartozott támogatni a szultánt, másrészt a gazdasági viszonyok fejletlensége miatt a félnomád lakosság rá is szorult akár az önállóan, akár az oszmánokkal közösen vezetett hadjáratok zsákmányára.

Az önálló hadjáratok ebben a korban mindig Oroszország és Lengyelország ellen irányultak. Legfőbb céljuk az eladható foglyok beszerzése volt. Ugyanakkor mind az orosz, mind a lengyel uralkodók saját céljaik érdekében szövetségesként is felhasználták a tatárokat. Gázi Giráj kán például 1592-ben ötezer aranyért ajánlkozott a lengyeleknek, hogy megtámadja Oroszországot, s arra hivatkozott, hogy bátyjának Mehmed Girájnak is ennyit fizetett Báthori István. Sőt ötezer forintot ígért Bethlen Gábor is a tatár kán testvérének, ha csapataival támogatja, és Erdély trónjára segíti.

Az összeg nagyságának jelentőségére csak akkor figyeltem fel újra, amikor az isztambuli levéltárban kezembe került a szultáni díván 1593-

ból származó jegyzőkönyve. Ebben a kaffai kikötő emínt arra utasították, hogy „a tatár kánnak a következő évi előkészületekre a magyarországi hadjáratok alkalmával adni szokott ötezer aranyat utalja át”. Az adatok egybeesése, a minduntalan felbukkanó ötezer arany azt engedte sejteni, hogy talán volt egy meghatározott összeg, amelyért a tatárokat fel lehetett fogadni, s ez a „díjszabás” nemcsak a keresztény uralkodókra, hanem a Portára is vonatkozott. Más szóval ez azt jelentené, hogy a tatár sereg nemcsak vazallusi kötelezettséget teljesített az Oszmán Birodalommal szemben, nemcsak zsákmányért, hanem meghatározott összeg fejében állt volna rendelkezésre a Portának. Ezen a nyomon elindulva újra átvizsgáltam a tizenöt éves háborúra vonatkozó török elbeszélő és pénzügyi forrásokat. Az elszórt adatokból lassan összeállt a tatár segédcsapatok alkalmazásakor fizetett készpénz és ajándékok listája. A háború folyamán először Pecsevi említi, hogy 1594-ben Győr alatt Gázi Giráj a török sereghöz való csatlakozásakor ötezer arany megérkezési ajándékot (*tesrif-ül kudum*) kapott, melyet további értékes tárgyak egészítettek ki. Valószínű, hogy nem újabb ötezer aranyat kell rajta értenünk, hanem inkább arról lehet szó, hogy itt kézbesítették neki a már említett, minden magyarországi hadjárat alkalmával adni szokott ötezer aranyat.

Az 1598. évi hadjáratra vonatkozó források elmondják, hogy Gázi Giráj a szerdártól, Szaturdzsi Mehmed pasától, egy drágakövekkel kiverter nyereggel és kantárszíjjal felszerszámozott hátraslovat kapott, majd a táborban útiköltség (*harcik*) címén pénzzel (sajnos az összeg nincs megjelölve), kaftánokkal s más személyes használatra szánt holmikkal (*ic-esablari*) kedveskedett neki, mirzái között pedig száz göngyöleg bársonykaftánt, 400 könyök (*zira* = 68 cm) posztószövetet, valamint turbánnak való finomszövetet osztottak szét.

Ezen felül az 1598/99-es teletésre Szaturdzsi Mehmed pasa 770 000 akcsét ígért a kánnak, melynek kifizetése a szerdár halála miatt akadozott. Később azonban hiánytalanul kiutalták, mert a fennmaradt pénzügyi elszámolások szerint 1599 júniusától 1604 májusig több mint másfél millió akcsét fizettek ki a tatároknak, ez pedig a két évre elosztva valamivel több mint öt-ötezer arany.

Alig néhány év múlva, 1602-ben Gázi Giráj már 30 000 aranyat kért a hadjáratban való részvételért és a Magyarországon való telelésért, vagyis pontosan annyit, amennyit a német-római császár és a magyar király követi évente a Portára adóként vinni szoktak. Az összeg nagysága különösen akkor szembetűnő, ha összevetjük a nagyvezíri jelentésekkel. Ezekben az 1602. évi hadjáratra 300 000 aranyat kértek, de csak 200 000-et tudott a kincstár átutalni. Ehhez képest a kán által kért summa a teljes költségek mintegy egyhatodát tette ki. Az Oszmán Birodalom szorult helyzetére jellemző, hogy a kérést nem merte visszatartatni, s a pénzügyi feljegyzésekből nyomon követhetően a 30 000 aranyat majdnem teljes egészében ki is fizették neki. 1602 júliusa és 1603 májusa között 3 483 300 akcsét utaltak ki Gázi Girájnak. Ebből 2 880 180 akcse volt a kán része, a többit a tatár mirzáknak fizették ki.

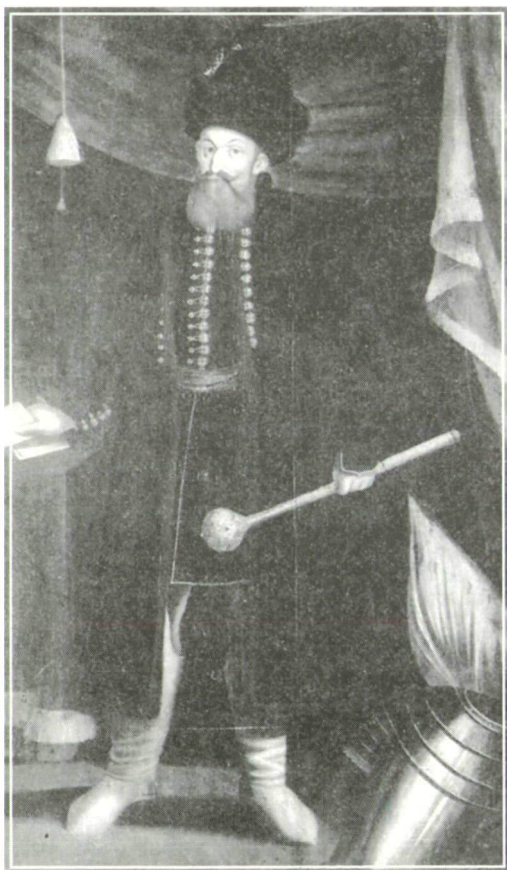
Forrásaink a 17. század elején más alkalmakkor is említést tesznek a kán és a kalga udvari népének ellátmányáról, de összegéről eddig semmiféle adat nem került elő. Az adatok hiánya több okra is visszavezethető: készpénzelszámolásra mindig azon a hadjáratok alkalmával került sor, amelyeken a kán személyesen jelen volt, 1603 után pedig köztudottan Gázi Giráj már nem jött többet Magyarországra. A másik ok, a krónikus pénzhiány miatt, amely mind a Habsburgokat, mind az oszmánokat sújtotta. Ezért a háború második felétől a forrásokból világosan kivehető a török hadvezetés azon törekvése, hogy a kincstár válláról levegye és a lakosságra hárítsák legalább a tatárok magyarországi teletetésének anyagi gondjait. 1603-ban a kanizsai beglerbégnek, a mohácsi, pécsi, koppányi és szigetvári szandzsákbégnek, valamint az itt működő kádiknak parancsot küldtek, hogy ha a tatárok telettetezése szükségessé válik, az alájuk tartozó területeken számukra szállást jelöljenek ki, ellátásukra pedig a szandzsák rájáitól minden tatárnak havonta egy kile (25 656 kg) lisztet, tíz okka (1 okka = 1 283 kg) húst, két lovának havi három-három kile árpát, elegendő mennyiségű szénát (!) és szalmát (!), valamint tűzifát rendeljenek, s sehol se engedjék ki őket a falvakra. Feltehetően nem az egész tatár seregről, hanem csak az elitcsapatokról gondoskodtak ily módon.

A felsorolt adatok alapján nyilvánvaló, hogy szakítanunk kell a

törököket kiszolgáló, csak zsákmányért harcoló tatár segédc csapatok toposzával. A török hadvezetés, ha néha túl magasnak tartotta is a kifizetett összegeket, nem tudta nélkülözni a tatár segédc csapatokat. A hadjáratokon való részvétel a tatár sereg vezetőinek a zsákmány ötöde mellett így készpénzt hozó hadivállalkozást is jelentett. A készpénzből és ajándékokból azonban csak a vezető réteg részesült. A tatár sereg nagyobbik része az elmaradt fizetséget és ellátást – ahogy ezt a háborúban résztvevő magyar végvári katonák, hajdúk, szerbek, németek, vallonok, kozákok is tették – zsákmányból és foglyok eladásából pótolták, s ahol lehetett, sarcoltattak.

DEMÉNY LAJOS

*Székely lustrák a fejedelem kori
Erdélyben*

✠ *I. Rákóczi György, Erdély fejedelme (1630–1648), aki 1635-ös törvényeivel védte a szabad székelyeket a jobbágysorba kerüléstől*

SAJÁTOS székely társadalomfejlődés egyedülálló kútfőit alkotják a feudalizmus korában a székely lustrák. A fogalom napjainkig él a székely köztudatban, bár igazi jelentése ma már egyre inkább elhalványodott. Az általános magyar köztudat, s különös a magyarországi mit sem tud róla, a történészek szűkebb körét leszámítva bizonyára először találkozik vele életében. Az idősebb nemzedék egyes tagjainak tudatában dereng talán valami, ha gimnáziumi tanulmányait kat felekezeti iskolában s különösen református kollégiumokban végezték, vagy éppenséggel kollégiumi bentlakásban laktak. Emlékezhettek még a háromszögű lustrabotra, amelyre a bentlakásban élő diákok nevét szobánként vezették rá, hogy a szilencium, vagyis a csendes tanulásra fordított idő alatti naponta legalább kétszer tartott ellenőrzéskor a szolgálatos öregebb diákok a felügyelő tanár kíséretében könnyebben elvégezhessek a számbavételt. A szónak már akkor is legalább két értelme volt. Jelentette a háromszögű botra ragasztott névjegyzéket, de egyben magát az ellenőrzést is. Ezt örökítették meg a „jön a lustra” vagy „megkezdődött/befejeződött, véget ért a lustra”. Azt már kollégiumi bentlakók sem tudták, hogy a szokás gyökerei a feudalizmus kori székely történelemben nyúlnak vissza, hogy a lustra, vagyis a hadköteles székelyek jegyzéke, összeírás alapján ellenőrizték a hadi szemlén (mustrán) való megjelenést, illetve a róla való távolmaradást, hiányzást. A lustrába jegyezték be ha valaki a katonaköteles székelyek közül nem ez előírt ruhában és hadi felszereléssel jelent meg a hadi szemlén. Nem különben volt ez a kollégiumi bentlakók esetében, azzal a különbséggel, hogy az esetleges megjegyzés a rendületlenül megvetett ágyra, a füzetek és tankönyvek rendben tartására vagy éppen a testi tisztálkodásra vonatkozott.

A székely történelemben tehát a lustra fogalma az összeírást fedi. A szakirodalomban és a XVI–XVII. századi forrásokban jelölésére a

székely lustrán kívül különböző szavakkal találkozunk, betűrendben a következőkkel: Cathalogus, collustratio, connumeratio, lajstron, inquisitio seu perlustratio, általános vagy katonai összeírás, regestrum, regestum, ritkábban urbárium. Függetlenül azonban a jelölésére használt fogalmaktól, a székely lustra olyan írásbeli forrást jelent, amellyel az egész kora újkori magyar történelemben csak a székelyeknél találkozunk. Ám Európa-szerte is nagy ritkaság. A székely lustrákra emlékeztető katonai összeírásra csak a záporozsjei kozákoknál találkozunk. De az összeírást itt is az erdélyi fejedelem és lengyel király Báthory István honosította meg, amikor elrendelte a korabeli Lengyelországhoz tartozó Nyugat-Ukrajna szélein élő kozákok összeírását. A kozákok számára azzal párosult, hogy a regesztumba került egyének bizonyos előjogokban részesültek. Így alakult ki a záporozsjei kozákok két határozottan elkülönülő rendje: az ún. regesztumos kozákoké (*regesztovije kazaki*) és a közönséges kozákoké. Az előbbi nem csupán a szabad, tehát a feudális kötelezettségek alóli mentességet jelentette, hanem idővel a tömeges felzárkózásukat a kiváltságokat élvező kisnemességhez.

Számoltunk persze azzal, hogy a középkorban és kora újkorban Európa-szerte készültek katonai összeírások és jegyzékek akár a hadra szállt nemesekről, akár a jobbágyok, városok terhére kiállított harcosokról, esetleg a telekkatonákról vagy éppenséggel a zsoldosokról, ha nem egyébért a zsold kifizetésére költött pénz elszámolása céljából. De ezek az írásbeli források a korabeli társadalom csak kis részét érintették. A háború vagy hadjárat befejeztével rendszerint értéküket veszítették a kortársak szemében, és ezzel magyarázható, hogy nagyon szórványosan maradtak ránk. Nem tagadjuk viszont, hogy a hadtörténet szempontjából értékesek és bizonyos keretek között hasznosak a társadalomtörténet és a történelmi demográfia számára. A népszámlálást megelőző korszakban készültek más (statisztikai módszerekkel feldolgozható) kútfők is, mint amilyenek az urbáriumok, uradalmi leltárak vagy éppenséggel adóösszeírások. Felbecsülhetetlen értékük ellenére ezen kútfők is részlegesek. Az urbáriumok például a XVIII. század második felében kezdeményezett úrbérrendezést megelőzően csak az egyes uradalmak jobbágyalakosságát vették számba és nem az

egész település, terület, közigazgatási egység vagy országrész teljes parasztlakosságát. Hasonló a helyzet az uradalmi leltárak esetében is, ha ezek egyáltalán írásba foglalták az illető uradalom szolgáló népét. A tulajdonképpeni Erdély vonatkozásában még azzal is számolni kell, hogy mind az urbáriumok, mind az uradalmi inventáriumok a székely lustrákhoz viszonyítva időrendben későbbi keletűek. A ránk maradt történelmi kútfők között is a székely lustrák kronológiailag megelőzik őket. Általában véve még inkább érvényes a fenti megállapítás az adóösszeírásokra nézve, bár ezek nem egyszer átfogóbbak, mint az urbáriumok vagy uradalmi leltárak.

A székely lustrák sajátossága és egyben rendkívüli értéke abban áll, hogy átfogták az egész székely társadalmat a nemesektől, a székely szóhasználat szerinti főnépektől a szolgákig és jövevényekig. Mindezt nyilván akkor, ha általános összeírásról van szó.

Összeállításuk kezdeteit Mátyás király 1473. december 9-én a Modra vára mellőli táborban írt és Mérai Magyar Balázs erdélyi vajdának s székely ispánnak küldött utasításaitól számítjuk. A táborában lévő maros- és udvarhelyszéki lófők és gyalogok panaszára elrendelte ugyanis a székelyek általános összeírását (az eredeti latin szövegben a *generalis collustratione* áll), mégpedig külön jegyzékben a lófőket és megint másban a gyalogokét, azzal a szigorú meghagyással, hogy senki főember az összeírtak helyzetén változtatni ne merjen. Változtatást, illetve magasabb rendi kategóriába való átírást csak a vajda eszközölhet, de ő is csak akkor, ha az érintett vagyoni helyzete megfelelt az új beosztásnak. Elrendelte egyben azt is, hogy az összeállított két jegyzéket neki megküldjék (*et tabulus, quas confecitis ad nos etiam transmissuri*). Mátyás király leveléből, de még inkább az ő nevében 1466-ban hozott vajdai határozatból az is kiderül, hogy a rendkívüli intézkedést a székely társadalomban kialakult feszültségek váltották ki, közelebbről a lófők és gyalogok azon panasza, hogy a főnépek különböző visszaélésekkel a katonáskodó székelyeket jogaikból kiforgatják és elnyomják. A katonáskodó székelyek és a király politikája egymásra talált, az érdekek azonossága szülte tehát a lustrákat, mert a király a hadi szolgálatot teljesítő székely rétegeket oltalmába vette. Határozottan

állíthatjuk tehát, hogy már kezdetüktől fogva a székely lustrák a sajátos székely társadalmi fejlődés és a központi hatalom politikájának a termékei, amit a ránk maradt XVII. századi összeírások minden kétséget kizáróan bizonyítanak.

Mátyás király idejétől kezdődően több-kevesebb következetességgel állítottak össze székely lustrákat. Ám ezek csak a XVI. század hatvanas éveinek kezdetétől maradtak ránk, s akkortól is csak töredékesen, 1600-ig mindössze 5 összeírás. Az eddigi feltáró munkánkban 1700-ig mintegy száz székely összeírást sikerült a romániai, magyarországi és ausztriai levéltárakban és kéziratárakban azonosítani. Az eredeti kéziratban vagy későbbi másolatban megőrzött székely lustrák katalógusának összeállítása, a kéziratok leírása kötelezett arra, hogy tüzetesebben megvizsgáljuk őket és kezdjük el rendszeres kiadásukat.

Rendeltetésüket és szerkezetüket tekintve a székely lustrák sokszínűek, legalább négy csoportra oszthatjuk őket: általános, részleges, katonai és végül adóösszeírások. Összefoglalóan népesség-összeírásnak neveztük őket. A csaknem száz XVII. századi lustra többségében katonai- és adóösszeírás. Kevesebb részükben általános vagy részleges összeírások. A XVII. század első felében, de különösen Bethlen Gábor idejében több általános székely összeírást említenek a források, de közülük csak az 1614. évi maradt ránk egészében és eredeti kéziratban. Információkban mindenkinél az a leggazdagabb.

A fejedelem uralkodása kezdetétől mindenre kiterjedő áttekintést akart látni, hogy a katonáskodó székelység fennmaradását veszélyeztető XVII. század eleji eljobbágyosodás folyamatát a visszájára fordíthassa, mert a korabeli erdélyi hadsereg legalább kétharmadát a mintegy 12-15 ezernyi székely had alkotta. Nem volt sem elég anyagi forrása, sem más eszköze arra, hogy a székely hadról lemondhasson. Be kellett viszont látni, hogy a tömeges székelyföldi jobbágyosodást s vele együtt a katonáskodó székelyek fenyegető számbeli csökkenését nem lehet csupán a székely közösségi szabadságlevelekkel leállítani, annál kevésbé a visszájára fordítani. Elődei ilyen irányú törekvései sikertelenek voltak, mert a magukat önkéntesen jobbágyságra adó székelyek számára annyira súlyos lett a katonai szolgálat, hogy az általános szabadság

értékét veszítette. Érdeklétté kellett tenni őket abban, hogy vállalják a szabadsággal járó katonai szolgálatot, hogy ez az állapot számukra kedvezőbb, mint a jobbágysors. Tudni kell ugyanis, hogy a székelyföldi jobbágyság helyzete vármegyei sorstársával szemben sokkal kedvezőbb volt; kevesebb földesúri szolgálatot teljesített, nagyjából mentes volt a különböző adóktól és mindvégig megőrizte a szabad költözködési jogát. Éppen ezért Bethlen Gábor a nemesek erőszakos jobbágysítása ellen erélyesen fellépve, a székelyföldi jobbágyság megadóztatását vezette be. Ez volt az általa követett székely politika sarkalatos pontja. Végső soron főleg ez által érte el a jobbágysorba jutott szabad székelyek visszaszerzését (rekuperálását) a hadi szolgálatot teljesítő lófők vagy gyalogos puskások közé.

Az 1614. évi Bethlen-féle lustrát már az összeállításra minden székre kirendelt fejedelmi biztosok általános összeírásnak (*generalis connumeratio*) nevezték, vagy a címekben jelezték, hogy az illető székben az összes székelyeket jegyzékbe vették (például Marosszéken: *Connumeratio Universorum Siculorum Sedis Siculicalis Marus* vagy Udvarhelyszéken *Connumeratio Universorum Sedis Siculicalis Udvarhely*). A lustra magában foglalja – a hiányzó Aranyosszék kivételével – az összes székely székeket. Általános népesség-összeírás ez a lustra főleg azért, mert minden egyes székelyföldi családfő nevét jegyzékbe vették, társadalmi és jogi állapotától függetlenül.

Az összeírást 1614. évi február 17. és 23. között ejtették meg egyidejűleg az arra Maros-, Udvarhely-, Csik-, Gyergyó- és Kászonszékre, valamint a Háromszékre kirendelt fejedelmi biztosok. A székeken belül településenként írták össze a családfőket, mégpedig a társadalmi rendek szerint, tehát külön-külön a nemeseket vagy főnépeket (*nobiles, primores*), lófőket (*primipili*), gyalogos puskásokat (*pedites pixidarii*), szabadosokat (*libertini*), ezek özvegyeiket (*viduae*), a különböző jogállású jobbágyokat (ősjobbágyokat = *jobagiones avitici* vagy *antiqui*; fejekötött jobbágyokat = *jobagiones subiugati* vagy *ligati*; a konfiskált, konfiskálás előtti vagy utáni jobbágyokat = *jobagiones confiscati, ante vel post confiscationem*; a külső és jövevény jobbágyokat = *jobagiones extranei, advenæs*; a vármegyei és általában a lakságból származó és a Székely-

földre bevándorolt zselléreket = *inquilini siculicales* és végül a szolgálakat (*servi*). A külső és jövevény, a fejekötött, a konfiscált és konfiskálás előtti vagy utáni jobbágysorba jutás körülményeit és okát, esetleg a földesurának a nevét is. A zselléreknél ugyancsak többé-kevésbé következetesen feljegyezték a származás helyét. A helyi sajátosságokat és adottságokat leszámítva nagyjából az egész 1614. évi lustra szerkezete egységes. A településenkénti jegyzéket zárja vagy a teljes vagy rétegenkénti számbeli összegezés. Ez utóbbi viszont Csik- és Gyergyószék esetében hiányzik. A háromszéki összeírás egyik szembetűnő sajátossága, hogy itt megint csak többé-kevésbé következetesen feljegyezték, ha egyik vagy másik nemes, de még inkább lófő, gyalogos puskás és szabados jobbágyságra adta magát, elbujdosott vagy éppenséggel szolga lett és milyen oknál fogva. Azt is rendszeresen jelezték, hogy kiket állított vissza Petki János székely generális a gyalogos puskások sorába. Tömérdék a családnevekhez fűzött sokszínű megjegyzés, az olyszzerű mint: beteg, bujdosó, csavargó, vagus, elsőkött, béna, sánta, vak, világtalan, nyomorék, szegény, koldus, néma, süket, félszeg, gutaütött, foglalkozás szerint ács, aranyműves, bányász, solymár, csordapásztor, disznópásztor, juhász, hámoros, kertész, kocsis, kolcsár, lovász, molnár, notarius, pap, barát vagy szerzetes, iskolamester, rektor stb. Természetesen külön írták össze a városi rendeket és a kiváltságos települések (a két udvarhelyszéki oláhfalva) lakóit és a zsidelycsinálással, deszkavágással szolgáló zetalakiakat.

A Bethlen-féle lustra a helytörténet, a történelmi demográfia és genealógia vagy származástan, a családtörténet egyik leggazdagabb kútforrása a XVII. század elejéről. Ha valaki székelyföldi szülőfaluja történetével, családjának leszármazásával akar foglalkozni, semmiképpen sem kerülheti meg ezt a felettébb becses forrást. Nincs már olyan forrás, amely annyira részletesen, sokszínűen és árnyaltan tükrözné a XVII. századi székelyföldi jobbágysodás/jobbágysítás jelenségét, mint az 1614. évi általános székely összeírás. Hogy milyen körülmények között és milyen oknál fogva jutott egyik vagy másik szabad székely jobbágysorba, a nevezett kútforrás a következőket említi: erővel, hatalmasul tették

jobbággyá, szabad akarátja szerint adta magát jobbágyságra, adósságért, akasztófától való megmentésért, anyja vagy apja után lett jobbággy, vagy azért, mert jobbágyleányt vett el feleségül, bátyja feleségével közösködött, két felesége volt, elhagyta feleségét, leánya vagy maga paráználkodott, hadba ment, egy kenyéren élt jobbággyá tett bátyjával, a rája rótt bírságot nem tudta kifizetni, a rája bízott barmokat áron alul adta el; elszegődött az egyházhoz, gyilkolt, vérontást okozott, megszegte a falu erdejére tett tilalmat, farkast, őzet, fogott a földesúr erdejében, lopásért, fejkáltságért, foglyot szalasztott el, fogságból szabadították ki, gyógyításra felvett pénzért, hamis hitért vagy tanúskodásért, ház felgyújtásáért, hűtlenségért, kezességért, kölcsönvett pénz visszafizetésének elmulasztásáért, latorságért és lopásért, oltalomért, elkötötte magát bizonyos összegért, adott számú baromért, megnevezett mennyiségű gabonáért, éhség miatt, vérbírságért, vetésre ment marháért, zálogba ment marhájáért, zálogba adta magát, mert húshagyó hétfőn nem akart táncolni, a tisztartóra támadott, rágalmazásért, szegénysége miatt, pénzen vásárolt nemesi jószágra szállott, mert érte prókátorkodtak, stb. Ezzel távolról sem merítettük ki azokat a körülményeket és okokat, amelyeknél fogva a XVII. század elején Bethlen Gábor megállapítása szerint csak Bocskai István uralkodása után mintegy 6 ezer székely családfő jutott jobbágysorba, tehát a székelyföldi lakosság harminc százaléka. De a felsoroltak mégis sugallják, hogy mennyi feszültség halmozódott fel a székely társadalomban, hogy mily nagy arányokat öltött a társadalmi mobilitás és főleg a társadalmi ranglétrán való süllyedés, ami – mint mondtuk – veszélybe hozta a katonáskodó szabad székelység létét.

Ugyanilyen mértékű volt a Bethlen-féle lustra tükrében a területi mobilitás, a be- és kivándorlás. A Mihály- és Basta-kori mérhetetlenül nagy vérveszteség és pusztítás, az őket követő természeti csapások, a ragályos betegségek áldozata lett esetenként egy egész település lakossága, néha egyik vagy másik székely szék összlakosságának egyharmada vagy éppen fele. Háromszékről például százával bujdosnak el szabad székelyek a mérhetetlen éhínség és szegénység miatt. Mindez magyarázza a lakosságcsere hihetetlen arányait. A lustrát megelőző 10-12 év

alatt példának okáért a marosszéki feudális függőségben élő lakosság fele cserélődött ki. A kipusztult népesség helyébe a bevándorlók és jövevények telepedtek meg, közöttük százával a románok. Marosszéken a frissen bevándorolt románok aránya csupán egy évtized alatt elérte az összlakosság 5 százalékát. Ez volt Marosszéken és általában az egész Székelyföldön a román megtelepedés első számottevő hulláma. Viszonylag jelentős volt Marosszéken a bevándorolt szászok, háromszékiek, magyarországiak, fogarasföldiek, havaselveiek és moldvaiak száma, de települtek be Székelyföldre távolabbi vidékről és országokból érkezettek is, közöttük tótok, törökök, rácok, horvátok, csehek, lengyelek, kozákok, muszkák és mások is szép számban. Leszámítva a Székelyföldön belüli (ide számítottuk az aranyosszéki településeket is) vándorlást, az említett korszakban több mint 550 helységből, tájegységről, vidékről, országrésről és országból telepedtek le a Székelyföldre jövevények, de mindezt meghaladta a 425 székelyföldi település lakóinak helyváltoztatása.

A Bethlen-féle lustra több mint 20 000 családfőt vett számba a megnevezett 386 településén.

A XVII. századi népesség-összeírások közül hosszabban időztünk el az 1614. évi lustrán. Érzékeltetni szeretnénk volna, hogy ez a kútfő párját ritkító (ha nem egyedülálló) nem csak az egész magyar, hanem az összeurópai XVII. századi történelemben. A forrás a fejedelmi székely politika terméke éppen úgy, mint az az 1619-ben készült székelyföldi adóösszeírás, amelyből eddig három jegyzéket azonosítottunk és közöltünk a Bethlen-féle lustrával és más nyolc összeírással együtt a nemrég megjelent Székely Oklevéltár új sorozata negyedik kötetében. Az 1619. évi három jegyzék magában foglalja a kézdiszéki és a csikgyergyó- és kászsónszéki nemesek, lófők és jobbágyaik külön-külön jegyzékét székenként és megint más jegyzékekben a csik-, gyergyó-, és kászsónszéki gyalogos puszkásokét. Ezek bizonyítják, hogy Bethlen Gábor a már említett székely politikájában a jobbágyok megadóztatását eltökélten követte. Ám ugyanerről tanúskodik az 1627. évi összeírás is, amelyből eddig az Udvarhelyszékre vonatkozó rész került elő és látott nyomdafestéket a már idézett frissen megjelent kötetben. Meg kell

azonban jegyeznünk ennek kapcsán azt is, hogy az 1627. évi összeírás jelzi egyben a Bethlen-féle székely politika sikerét, nevezetesen azon törekvésének eredményét, hogy a jobbagysorba jutott székelyek közül minél többet szerezzen vissza a katonáskodó szabad székelyek, a reku-perált lófők és gyalogok két rendjébe. A hadi szolgálatra reku-peráltak száma Udvarhelyszéken 612 családfőt tesz ki, az egész összeírt lakossá-got alkotó 4102 család csaknem 15 százalékát.

A két utóbbi összeírás is a XVII. századi általános székely népes-ség-összeírások számát gyarapítja, még akkor is, ha belőlük csak az említett részek maradtak ránk.

A XVII. század utolsó két évtizedében, legalábbis az eddig számba vett székely lustrákból ítélve, egyre nagyobb a székelyföldi adóössze-írások száma. Megemlíjtjük egyébként, hogy a nevezett összeírásokban az állatok (ökrök, tehenek, lovak, juhok, sertések) számbavétele szere-pel, ami azt bizonyítja, hogy az állattartásból származott az adózás alá eső jövedelem. Az adóösszeírásokat is székenként állították össze a települések rendjében a minden rendű és rangú székely állatállományá-val, de megesett az is, hogy csak a fizetendő összeget jegyezték fel, a családfőként bírt állatok felsorolása nélkül.

Külön kategóriát alkotnak a XVII. századi székely népesség-össze-írásokban a katonai összeírások. Jellemüknél és szerkezetüknél fogva ezek eltérnek mind az általános, mind az adóösszeírásoktól. Noha ez esetben is a székenkénti számbavétel a mérvadó, de a jegyzékekbe a családneveket a katonai egységek (százak vagy századok és tízesek) szerint állították össze, mindig külön a lovasságot és megint külön a gyalogságot. A századokon belül a települések sorrendjét követték, még akkor is, ha a százast alkotó katonák több településből származ-tak. Rendeltetésüknél fogva a katonai összeírások elkészülte szorosan kapcsolódott nemcsak a fejedelem vagy a székely katonai tisztségvis-elek (a székely generális vagy székely kapitány, a széki kapitányok) jelenlétében tartott hadi szemlékhez, hanem a székelyek hadjáratba indulása alkalmához is. A kimondottan katonai lustra jegyzékek aránya is jelentős a XVII. századi székely népesség-összeírások összességé-ben. A jegyzékben csupán a családnevek szerepelnek, a hozzájuk fűzött

szükszavú megjegyzések pedig szorosan kapcsolódnak a hadi szolgálat teljesítéséhez. Éppen ezért a korabeli székely hadszervezés legfőbb kútforrásai közé tartoznak.

A részleges összeírások jellegüknél fogva a legváltozatosabbak. Magukban foglalhatták egy-egy szék valamelyik rendjét vagy a jobbágy-sorba jutott székelyeket. Ám gyakoriak az olyan részleges összeírások, amelyek egy bizonyos hadjáratba induló székely katonai egység névjegyzékét tartalmazzák vagy néha azoknak a székelyeknek a névsorát, akik nem jelentek meg a hadban. Ilyen az 1575. évi jegyzék azokról, akik a kerelőszentpáli csatában Báthory István oldalán harcoltak, a harc után érkeztek, és végül azokról, akik távolmaradtak a harcról, de mindezek csak Marosszékről. Ilyen a két 1616. évi jegyzék, az első a gyergyószéki főnépek, lófők, gyalogos puskások és szabadosok, a másik a jobbágy-sorba jutott csik-, gyergyó-, és kászsónszéki lófők és gyalogok összeírása. 1653-ban azokat írták össze, akik a moldvai hadjáratban nem vettek részt, 1658-ban Csikszéket, 1659-ben Kézdiszéket és 1691-ben Háromszéket.

Sajátos jellegűek van az 1602. és 1603. évi Basta féle összeírásoknak, valamint az I. Rákóczi György jelenlétében összeállított 1635. és 1642–1643. évi lustráknak. Ezek annyiban általános összeírások, amennyiben az egész Székelyföldre vonatkoznak, kivéve a Basta-féle 5 lajstromot, amelyből Aranyosszék hiányzik. Ugyanakkor részlegesek, mert vagy kizárólagosan a hadköteles székelyeket vették számba, vagy főleg csak azok jegyzékét tartalmazzák. Basta ugyanis azokról a székelyekről állíttatott össze székenkénti jegyzéket, mégpedig Marosszékről kettőt, akik felesküdték a császár hűségére. Ezen jegyzékben a jobbágyok összeírása felette foghéjas, mert az összes számbavettekhez viszonyítva alig éri el a 9 százalékot. Teljesen más a helyzet az I. Rákóczi György-féle összeírásokkal. Ezek már címükben is rögzítik, hogy a katonai szolgálatot teljesítőket vették számba. Igaz ugyan, hogy a ránk maradt lustrákban az összeírók többször is utalnak arra, hogy a jobbágyokat külön jegyzékbe vették fel, de ezek máig sem kerültek elő.

1635 őszén és 1636 végén I. Rákóczi György maga járta végig az egész Székelyföldet és tartott székenként hadi szemlét a katonáskodó

székelyek felett. Ekkor állította össze a hadi szolgálatot teljesítő családfeők és fiúgyerekeik legteljesebb jegyzékét a XVII. századból. Ám az 1635. évi csik-, gyergyó- és kászsónszéki lustra, akárcsak az 1636. évi aranyosszéki hollétéről máig sem tudunk semmit, de ránkmaradt az 1642. évi aranyosszéki és az 1643. évi csik-, gyergyó-, és kászsónszéki összeírás, amelyek szerkezete mindenben megegyezik az ismert és általunk kiadásra előkészített 1635. évi maros-, udvarhely-, és háromszéki összeírások szerkezetével és tartalmukkal. Az I. Rákóczi György-féle összeírásokat is székenként és azokon belül településenként állították össze, szem előtt tartva minden helységben a katonáskodó székely rétegek ugyanazon sorrendjét: nemesek vagy főemberek, régi, új vagy rekuperált lófők és megint csak régi, új és rekuperált gyalogos puskások. Mindegyik rend jegyzékének a végén számba vették az özvegyasszonyokat is, jelezvén, hogy örökségükről ki szolgál a hadban, ha volt ilyen, természetesen fiúgyerekeik névjegyzékével együtt. Általában a lustra az egész székelyföldi férfilakosságot tartotta szem előtt, a családfeők mellett a fiútestvéreket, a vejeket és sógorokat, és ami a legfontosabb: az összes fiúgyerekeket a csecsemőktől a házasságig, sőt a fiúunokákat is. Ebben a tekintetben a XVII. századi székely lustrák sorában az I. Rákóczi György-féle összeírás kivételével és egyedülálló, ami a székely családtörténet és a történelmi demográfia szempontjából a legbecsesebb kútfők sorába helyezi.

Az 1614. és 1635., illetve az 1642. és 1643. évi összeírások a székely történelem rendkívül forrásai közé tartoznak azért is, mert a székelyek társadalmi hovatartozását illetően zsinórmértékül szolgáltak már összeállításuktól kezdve. Ezekről a XVIII. század végén és a XIX. század elején több teljes vagy részleges másolat készült. Mi több, az I. Rákóczi György-féle lustrák eredetijéről még összeállításuk idején vagy alig pár napra rá a fejedelem számára tisztázatok készültek. Kivételes kezelésüket az biztosította, hogy bárki székely katonai szolgálatából fakadó szabad állapotát ezzel a kollektív szabadságlevél értékű forrással bizonyíthatta és bizonyította. Mivel azonban az 1562. évi segesvári országgyűlés a lófőket a nemesek közé emelte, ugyancsak bármelyik székely, ha nemesi státusát akarta bizonyítani, a Bethlen és

az I. Rákóczi György-féle lustrára hivatkozhatott és hivatkozott is joggal, ha ezekben ősei a lófők között szerepeltek, még akkor is, ha nem volt egyedi vagy kollektív, de névre szóló nemesi kiváltságlevelük vagy címeres levelük (úgynevezett armalisuk) a fejedelemtől. Bethlen Gábor 1623. évi utasításaira hivatkozva I. Rákóczi György 1635 őszén a csíkiek és udvarhelyszékiek panaszaira adott válaszában elrendelte, hogy a nemesek által erőszakkal jobbágyságra fogott szabadosokat, lófőket és darabontokat „írják zászló alá”, és ha ezt valamelyik nemes meg akarná akadályozni, az országgyűlési határozatok értelmében 400 Ft bírsággal büntessék. Meghagyta a székelyföldi tisztségviselőknek, hogy azokat, akiket zászló alá íratott, megvédjék, és „egyet is azok közül jobbágyokká tenni semmi úton ne engedjenek”. Egyben megtiltotta, hogy a férfi örökös nélkül maradt szabad székely örökséget akár lófő, akár darabant örökségről van szó, bárki „jobbágy örökséggé” tegyen. I. Rákóczi György ezen utasításait beiktatták az erdélyi törvénykönyv, az 1653-ban véglegesített és kiadott *Approbatæ Constitutiones* harmadik részének 76. fejezete 12. paragrafusába, mihez tartás végett. Bethlen Gábor biztosai az 1623-ban kibocsátott fejedelmi rendelkezés értelmében utasították a széki királybírákat: „az egész székelységet kegylmetek három rendbe: úgymint nemes ember, lovas lófő és darabant” rendbe sorolják. Bethlen Gábor biztosai tehát azt a köztudatott rögzítették, hogy székely az, aki a három rend egyikébe tagolódva katonai szolgálatot teljesít. A székelyföldi jobbágy ezek szerint nem volt székely. A Bethlen- és az I. Rákóczi György-féle lustrák így kaptak kivételes jelentőséget, és ez akkor lett különösen fontos, amikor a császári és a magyar nemesség küzdelmében a megadóztatás került napirendre a XVIII. század végén és a XIX. század elején.

A székely lustrák összeállításának rendjét illetően forrásaink a XVII. század elejéig szűkszavúak. Bethlen Gábor idejétől kezdve viszont mind a fejedelmi utasításokból, mind pedig az összeírásokból vagy más kútfőkből részletesebb adataink vannak az összeállítás módzatairól. 1620 augusztusában Bethlen Gábor saját kezével írt, a kormányzó Bethlen Istvánhoz küldött levelében kifejtette véleményét a székely kérdés rendezéséről és főleg a nemesek erőszakos jobbágysító

törekvéseiről, valamint a székelyföldi jobbágyság megadóztatásáról. Az ürügyet erre a már említett 1619. évi összeírás szerinti adó behajtásának elmaradása szolgáltatott. Látnia kellett, hogy a székelyföldi nemesek – jobbágaik adó alá vetését ellenezve – minden eszközzel akadályozzák mind a pontos összeírást, mind az adó felhajtását. Utasítja tehát a kormányzó, hogy „rendeljen és bocsásson mindenik székre igaz commissariusokat, kik igazán connumerálják az ekéket és az szerét szedjék fel (az adót) az tisztek”. Az eke volt az ideális megadóztatási egység, de valójában a barmokat írták össze, és azok száma szerint állapították meg, ha valaki egész vagy fél ekére adózik. A tisztek minden faluban „négy-négy avagy hat-hat személyt, 2 lófőt, 2 darabantot, 2 jobbágyot jelöljenek ki, és azok kiadhatnának igazán” minden jobbágy barmainak a számát. Ezt nevezte a fejedelem „székelyice” módra való összeírásnak, mert tudta, hogy a falu különböző társadalmi rendjei közötti érdekellentétekből fakadóan kölcsönösen kiadják egymást. Ebből az utasításból fejlődött ki a következő mindenfajta székely összeírás rendtartása. Az új rendtartásról az 1627. évi udvarhelyszéki lustra nyújt világos képet, ugyanis az összeírás kezdetén településenként jegyezték fel azon 6 személy (esküdt) nevét, akik a falusbíróval együtt eskü alatt tettek vallomást a kirendelt összeíró előtt a falu minden egyes családjának társadalmi, s ha kellett, vagyoni állapotáról. Ezért szerepel többé-kevésbé következetesen a későbbi székely népesség összeírásokban mindjárt a számba vett falu neve után a vallomást tevő falusbíró és esküdtek névszerinti jegyzéke. A jegyzékekből kitűnik, hogy a megnevezett személyek a település különböző rétegeiből kerültek ki. A XVII. század második felében az összeírásokhoz csatolt falunkénti lajstromok azt is elárulják, hogy a falusbíró és a melléje rendelt esküdtek írásban adták át a falu családfőinek jegyzékét, amelyeknek alapján a széki notárius vagy fejedelmi biztos összeállította, letisztázta vagy letisztázhatta a véglegesített összeírást.

A katonai összeírások rendje persze más volt, mert ez esetben a százasok hadnagyainak volt a feladata, hogy hadi szemlén a megjelent székelyek jegyzékét összeállítsák vagy összeállíttassák, és a széki kapitánynak átadják.

A SZÉKELY NÉPESSÉG-ÖSSZEÍRÁSOK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

1. Nyomtatásban megjelent lustrák

A székely főemberek névsora, akik II. János király hadában híven szolgáltak; A II. János király hadában híven szolgáltak; A II. János király hadában híven szolgált Udvarhely széki ... névsor; Maros, Udvarhely, Csik, Gyergyó, Kászon, Kézdi, Sepsi, Orbai székek 25 dénáros adójának összeírása, 1567-ről; A Csik, Gyergyó és Kászon széki főemberek és lófők összeírása. Mind a négy összeírás megjelent: Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. II. köt. Kolozsvár, 1876. 194–206, 216–224, 269–277. – Az 50 dénáros adót fizető székely főemberek összeírása Udvarhely-, Csik-, Gyergyó- és Kászonszéken. In: Szabó Károly (szerk.): *Székely Oklevéltár*. IV. köt. Kolozsvár, 1895, kiadja Szádeczky Lajos. 37–46.

A Kerelőszentpálnál Báthory István és Bekes Gáspár vívta csatában a fejedelem hadában jelen volt, továbbá a harc után érkezett és végül a távolmaradott Marosszéki székelyek névsora. In: Barabás Samu (közzéteszi): *Székely Oklevéltár*. 1219–1776. Budapest, 1934. 302–311;

A Basta-féle összeírások, 1602–1603. In: *Székely Oklevéltár*. V. köt. Kolozsvár, 1896, kiadja Szádeczky Lajos. 177–321.

A Genealógiai Füzetekben kiadott székely lustrák:

VASS MIKLÓS: Azok a keresztúrfelvi lakosok, akik Rudolf királynak hűséget esküdtek, 1603. február 20-án. *Genealógiai Füzetek*, VI. évf. (1908) 1. sz. 26–27.

SÁNDOR IMRE: Csikszéki lustra 1658-ból. *Genealógiai Füzetek*, IX. évf. (1911) 15–22, 47–53. és X. évf. (1912) 9–14, 45–51. és 69–74;

KELEMEN LAJOS: Gyergyószék lustrája 1616-ból. *Genealógiai Füzetek*, V. évf. (1907) 71–72. és 81–83.

VERESS SÁNDOR: Aranyósszéki lustra 1642-ből. *Genealógiai Füzetek*, IV. évf. (1906) 38–39, 53–55, 62–63, 80–83, 91–92, 103–104, 115–116 és 123.

BIÁS ISTVÁN: Kézdiszéki lustra 1659-ből. *Genealógiai Füzetek*, VIII. évf. (1910) 83–84.

SÁNDOR IMRE: Háromszéki lustra 1691-ből. *Genealógiai Füzetek*, IX. évf. (1911) 73–78, 102–105. és 126–130.

SÁNDOR IMRE: Udvarhelyszéki lustra 1604-ből. *Genealógiai Füzetek*, X. évf. (1912) 9–14, 45–51. és 69–72.

GYÖRFFY ISTVÁN: Csik-, Gyergyó- és Kászonszék lustrája 1614-ből. *Genealógiai Füzetek*, XI. évf. (1913) 49–54, 84–99. és 129–132.

Székely lustrák a fejedelem kori Erdélyben

BARABÁSY ISTVÁN: Aranyosszéki összeírás 1711-ből. *Genealógiai Füzetek*, V. évf. (1907) 104–106.

Az összes 1575 és 1627 közötti székely lustrákat az eredeti kéziratok alapján közli: DEMÉNY LAJOS: *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. IV. köt. Kolozsvár, 1998.

2. A lustrákról írt tanulmányok és közlemények válogatott jegyzéke

TRÓCSÁNYI ZSOLT: *Erdélyi Kormányozhatósági Levéltárak*. Budapest, 1973. 349–350 (Székely lustrajegyzékek és nemesi összeírások).

DEMÉNY LAJOS: Registre militare – izvoare de demografie istorica si de cercetare a structurii sociale la secui din secolul al XVII-lea. In: *Sub semnul lui Clio*. Omagiu acad. prof. Stefan Pascu. Cluj, 1974. 80–85.

IMREH ISTVÁN: Über die Lustraverzeichnisse im Seklerland. In: *Populatie si societate*. IV. köt. Cluj Napoca, 1980. 90–92.

DEMÉNY LAJOS: Bethlen Gábor székely politikája. *Történeti tanulmányok*. II. köt. Debrecen, 1993. 23–54.

DEMÉNY LAJOS: XVII. századi történelmünk kiaknázatlan forrásai: a székely katonai összeírások. *Levéltári Közlemények*, 66. (1995) évf. Budapest, 1995. 53–56.

DEMÉNY LAJOS: A fejedelmi székely politika mérlege. In: Glatz Ferenc (szerk.): *A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Bende Kálmán 80. születésnapjára*. Budapest, 1993. 133–140.

TÜDÖS SIMON KINGA: Une source de démographie historique: le registre militaire Szekler de 1635. *Revue Roumaine d'Histoire*. Bucharest, 1989. évf. 1–2. sz. 69–92. és 1992. évf. 3–4. sz. 291–308.

TÜDÖS SIMON KINGA: A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben. *Történelmi Szemle*, 1991. 224–233.

TÜDÖS SIMON KINGA: Importata registrului militar secuiesc (1635) ca izvor de demografie istorica. *Revista istorica*. Bucuresti, 1992. évf. 3–4. sz. 241–252.

GARDA DEZSŐ: *Gyergyó a történelmi idő vonzásában*. Székelyudvarhely, 1992.

GARDA DEZSŐ: *Székely hadszervezet és faluközösség*. Gyergyószentmiklós, 1994.

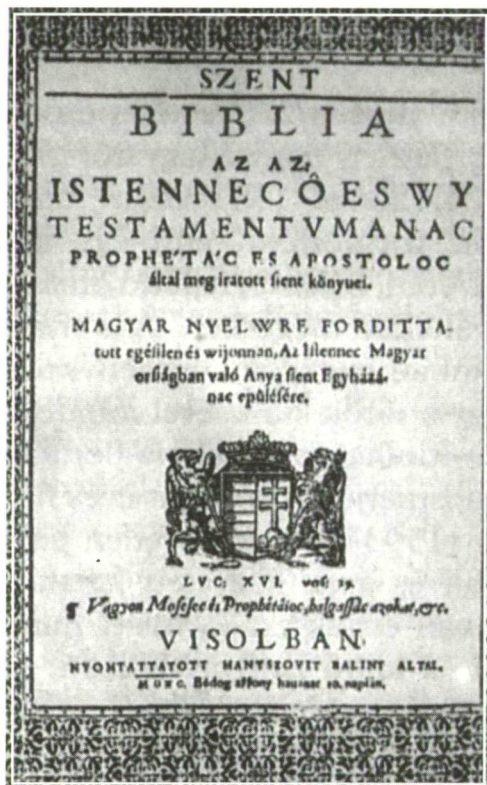
DEMÉNY LAJOS: Demográfiai sajátosságok Marosszéken az 1614. évi Bethlen-féle összeírás tükrében. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár, 1996. 148–158.

BENDA KÁLMÁN

Szenczi Molnár Albert
magyar zsoltárai

☒ A Vizsolyi Biblia – az első, teljes egészében magyar nyelvre fordított szentírás 1590. január 10-én jelent meg. Károlyi Gáspár gönci lelkész három munkatárssal végzett, hároméves munkája a későbbi évszázadokban majdnem háromszáz újranyomást eredményezett

Az ószövetségi Zsoltárok könyve a Biblia legrégibb része. A hagyomány által Dávid királynak tulajdonított 150 zsoltár első személyben írt, személyes hangú könyörgés vagy hálaadás. Pátosz nélkül, egyszerű szavakban fejezi ki érzelmeit, magasztalja Isten fenségét, hirdeti jóságát, panaszolja el neki bánatát, és vallja meg bűnös voltát, hogy feloldozásért esedezzek, bátorítást és segítséget kérjen az élet mindennapi küzdelmeiben. Mondanivalóját minden hívő magáénak érezheti, képekkel, hasonlatokkal átszőtt beszéde, a szöveg gyakori gondolatrítmusa mindenkinek közel áll. Ahogy Boda Péter írta 1741-ben: „minden istenfélő ember úgy olvashatja a maga lelkének indulatait, mintha ugyan maga írta volna”.

A görög szalmoszból származó latin psalmus, majd a magyar zsoltár eredeti jelentése: énekes, zenés dal. Már a zsidók is énekelték a zsoltárokat a jeruzsálemi nagytemplomban, s a keresztény vallásos énekekben is korán találkozunk egyes verseivel. Később alig volt jelentősebb komponista, aki egy vagy több zsoltárt meg ne zenésített volna. A katolikus egyház a középkorban a Szent Jeromos által a IV. században készített latin fordítást használta. A XV. század végén pedig már megjelennek a latinból fordított első vulgáris nyelvű fordítások, verses átköltések.

Igazán kedvelté a zsoltárok a reformáció egyházaiban váltak. Míg a katolikus misén az anyanyelvű népének inkább csak megtűrt szokás volt, a reformációban, azt mondhatjuk, tudatosan alkalmazott propagandaeszközzé vált, mely az istentiszteleten is jelentős helyet foglalt el. Protestáns felfogás szerint az ének feladata az volt, hogy a Biblia mondanivalóját közvetítse, erre a legalkalmasabbak a Zsoltárok könyvének énekei voltak. Ez a magyarázata, hogy egyes megzenésített zsoltárszövegekkel már Luther 1524-ben kiadott német, majd Kálvin 1534. évi francia énekeskönyvében találkozhatunk.

Kálvin különösen nagyra bécsülte a zsoltárokat. Ahogy mondotta: közvetlenül az Igéből merítenek, és semmi emberit nem tesznek hozzá. Clément Marot az ő biztatására látott hozzá lefordításukhoz, amikor a költő az első negyvenkilenc zsoltárral elkészült, 1544-ben a nyomdába adás előtt a reformátor személyesen vetette egybe a francia szöveget a héber eredetivel. Marot halála után a fordítást Théodor de Béze (ismertebb latinosított nevén: Béza), Kálvin tanítványa, majd munkatársa folytatta. Az 1562-ben Genfben megjelent első teljes zsoltárkönyvnek olyan sikere volt, hogy még ugyanabban az évben 25 kiadást ért meg. A sikerhez persze nagyban hozzájárult, hogy a versbe szedett zsoltárok dallammal jelentek meg. A dallamok nagy többségét Loys Bourgeois szerezte, majd később a Szent Bertalan éji vérengzésben legyilkolt Claude Goudimel hangszerelte.

Jórészt a „genfi zsoltárok”-nak elnevezett francia szöveget és dallamot követték azután a különböző nemzeti zsoltárfordítások a protestáns országokban. Angliában már a Marot-féle első kiadás nyomán 1556-ban megjelent az „Anglo-Genevan Psalter”. Követte a genfi dallamokhoz igazodó P. Batheen holland fordítása, 1558-ban pedig már közvetlen szomszédságunkban, Lengyelországban is napvilágot látott a „Dávid zsoltárai” című zsoltároskönyv, Jacob Lubelczyk átköltésében, részben eredeti dallamokkal.

Az 1573-ban „Dávid király zsoltáros könyve” címen megjelent német kiadás viszont a francia dallamokat vette át, és a francia szöveget fordította. Szerzője a königsbergi egyetem jogász tanára, Antonius Lobwasser volt.

A XVI. század végére a zsoltárokat lefordították német, olasz, spanyol, holland, lengyel és cseh nyelvre, sőt 1596-ban Andreas Spetha (Spæt) lefordításában latinul is megjelentek. Az 1620-30-as években viszont azt tapasztaljuk, hogy a gyülekezeti éneklésben szinte mindegyik megkezdődik visszaszorulásuk. Skóciában a református egyház által megjelentetett énekeskönyv, a „Skót zsoltár” a XVII. század derekán már erősen megrikítja a zsoltárokat, s amit meghagy, azt is új fordításban és új dallammal közli. A XVII. század második felében Lobwasser szövegei is fokozatosan eltűnnek a német énekeskönyvek-

ből, ahogy szintén eltűnnek a zsoltárok is. Néhány marad meg, de az is új fordításban, más dallammal.

Ugyanerre a sorsra jutottak a zsoltárok a számban jelentéktelenné zsugorodott lengyel református egyház énekeskönyveiben is. A zsoltárok még legtovább a holland reformátusok közt tartották magukat, a XVII. század második feléből több fordításuk is ismert, s a több ágra szakasztott holland református egyházakban különböző szövegeket énekeltek, nem egyszer különböző dallamra. A „genfi zsoltárok” népszerűsége a francia hugenotta egyházban sem volt hosszú életű. Az 1670-es évektől Marot és Béza szövegeit hiába keressük a francia énekeskönyvekben.

Ezután lássuk a magyarországi zsoltárfordítások útját. Hogy a különböző fordítások, átköltések teológiai hűségét és irodalmi színvonalát jobban megítélhessük, a 90. zsoltár szövegének első két versszakát meg is szólaltatjuk. Azért választottuk ezt a zsoltárt, mert Magyarországon mindvégig ez volt a legkedveltebb. Följegyezték, hogy az erdélyi fejedelmek hadai ezt énekelték táborba szálláskor, vagy az ütközetbe indulás előtt. Ezt dalolták a gályára hurcolt prédikátorok, s a két világháború közt a kisebbségbe szakadt magyar reformátusoknak a tiltott nemzeti himnusz helyett ez volt a himnuszuk. Áttekintésük előtt azonban közöljük a 90. zsoltár magyar szövegét a legfrissebb protestáns és katolikus bibliafordításból.

A Magyarországi Egyházak Ökumenikus Tanácsa által 1990-ben revideált fordítás szövege:

*Uram, te voltál hajlékunk
Nemzedékről nemzedékre.
Mielőtt hegyek születtek,
Mielőtt a föld és a világ létrejött,
Öröktől fogva mindörökké
Vagy te, ó Isten.*

*A halandót visszatéríted a porba,
És ezt mondod:*

*Térjetez vissza emberek!
Mert ezer esztendő előtted annyi,
Mint a tegnapi nap, amely elmúlt,
Mint egy őrváltásnyi idő éjjel.*

Az 1976-ban megjelent római katolikus fordítás:

*Uram, te voltál menedékünk nemzedékről nemzedékre,
Mielőtt a hegyek kiemelkedtek, mielőtt a föld és a világ kialakult.
Isten, te öröktől fogva vagy s örökké!*

*Te a halandót ismét porrá teszed.
Így szólsz: „Emberek fia, térjetez oda vissza!”
Mert ezer év előtted annyi,
Mint a tegnapi nap, amely elmúlt!
Vagy annyi, mint egy éjjeli őrállás.*

A magyarországi protestáns éneklés XVI. századi történetéről ma még keveset tudunk. A század közepétől kezdve különböző címeken megjelenő énekeskönyvek azonban bizonyítják, hogy a gyülekezeti éneklés mindinkább szerves részévé vált a protestáns istentiszteletnek.

A templomi énekek közt viszonylag korán megjelentek egyes zsoltárok is. Benczédi Székely István gönci prédikátor már 1548-ban külön könyvben adta ki a magyarra fordított zsoltárokat. („Soltár könyv”, Krakkó). Benczédi a fordításra – a Szikszón keletkezett ajánlás szerint – sokak sürgetésére szánta el magát. Azt mondja, hogy közvetlenül a zsidó nyelvből fordított, valószínűbb azonban, hogy a latin Vulgátát használta, szövegében ugyanis sok a latinizmus. A szerző a magyar stílusnak különben sem mestere.

90. zsoltár

*Uram, te vagy az mi folamatunknak háza
Nemzetségről nemzetségre.*

*Minek előtte az hegyek születettnek és az föld terömtének
És ez a világ, kezdettől fogva mind ez végezetig te vagy Isten.*

*Te téritöd meg az embert mind az romlásig,
És mondog: térjetek meg embereknek fiai.
Mert ezer esztendőök ollanak az te szemeid előtt mint az tegnapi
Nap, mikor elmúlik, és mint az éjjeli vigyázás.*

Benczédi nyomdokát követte Heltai Gáspár, aki évek során át szinte az egész Bibliát lefordította, és részletekben saját nyomdájában kiadta. Zsoltárfordítása 1560-ban jelent meg („Soltár azaz Szent Dávidnak könyvei, Kolozsvár) II. János királynak, azaz Szapolyai János Zsigmond erdélyi fejedelemnek dedikálva. Ez is prózai fordítás, és az a valószínű, hogy a fordítások egy részét nem is Heltai készítette, de azt, hogy ki és hogy melyiket, nem tudjuk. A bevezetőben azt mondja, hogy a fordításnál az eredeti héber szöveg mellett a Vulgata latin és Luther német szövegét is tekintetbe vették. Nem mondja, de a szöveg tanúsítja, hogy Benczédiét is ismerte. Az egyes zsoltárok fordítása nem azonos szintű. Van, amely szóról szóra tolmácsolja a szöveget, van, amelyik csak az értelmi hűség visszaadására szorítkozik. Stílusát tekintve látszik, hogy keresi a magyaros fordulatokat, de nem éri el Heltai más műveinek irodalmi színvonalát. Később Károlyi Gáspár bibliafordításánál felhasználta Heltai zsoltárszövegeit, de arról nem beszélhetünk, hogy általánosan ismertté váltak volna. Ebben közrejátszhatott, hogy az eredetileg lutheránus Heltai a zsoltárok kiadásakor már kálvinista volt, hamarosan azonban az unitáriusokhoz csatlakozott, így egyik felekezet sem tekintette őt teljesen magáénak.

90. zsoltár

*Úristen, te voltál a mi nyugodalmunk
Nemzetségről nemzetségre.
Minek előtte a hegyek lennének és a föld a világgal egyetembe
Terömtőtjének, mind örökken örökké te vagy Isten.*

*Mindaddig forgatod az embert miglen megromol,
És ezt mondd: visszatérjetek embernek fiai,
Mert ezer esztendő te előtted, mint a tegnapi nap,
Melly elmúlt, és mint az éjjeli virrasztás.*

Mellőzzük most azokat, akik csak egy-két zsoltárköltést írtak, így Thordai Benedeket, Siklósi Mihályt, vagy a Kodály Zoltán Psalmus Hungaricus által ismertté lett Kecskeméti Vég Mihályt, úgyszintén Szegedi Gergelyt és Sztárai Mihályt – egyébként éppen a 90. zsoltárt egyikőjük sem fordította le.

Az első, aki mind a százötven zsoltárt lefordította, az 1580-as években Bogáti Fazekas Miklós volt. Átköltései azonban csak kéziratban, lopva terjedtek, ugyanis antitrinitárius szemléletben íródtak. Szerzőjük a kolozsvári unitárius kollégium teológia tanára, Jézus isteni voltát tagadó, szélsőséges, már a szombatosok felé hajló hitelvei miatt kénytelen volt Erdélyt elhagyni. A török hódoltságbeli szentháromságtagadók központjába, Pécsre húzódott, s itt írta zsoltárköltéseit.

Fazekas nem érzi át a zsoltárok szellemét, okoskodó betoldásokkal felhígítja, nem egyszer félreviszi az eredetit, mondatai bonyolultak, mondanivalójuknak nincs ereje. Egyébként csak a szombatosok énekeltek, sem más felekezetbeliekre, sem az irodalomra nem volt hatása.

90. zsoltár

*Hogy ez nagy pusztán lakunk és nincs bántásunk,
Uram, csak neked köszönjük, te vagy ótalmunk,
Vastól, embertől, égtől bátor hajlékunk,
Hogy nem árt semmi, örökölni neked kell hálát adnunk.*

*Az nagy hegyek, az nagy föld még hogy nem vala
Még így, mint most, ez szép kerek világ nem vala,
Állapotunkról mindent immár tudsz vala,
Hogy elesünk és térhetünk, arról már gondolsz vala.*

*Dorgálsz azért bűnünket és fogyatsz minket,
Az kik ugyan nem fogadjuk szép intésedet,
Ez csapással meginted az esendőket,
Kiről ha hozzád megtérnek, nem vered meg úgy őket.*

*Lassan-lassan elfogyassz versenyeseket,
Nem gondolod anélkül is kis idejeket,
Mert nálad ezer esztendő térszen egyet,
Mint egy tegnap, mint egy reggel, ki hogy volt meg sem tetszett.*

Számos részfordítása után 1590-ben jelent meg a teljes Szentírás magyarul, Vizsolyban, Károlyi Gáspár gönci prédikátor fordításában. Ez a munka, mely az évszázadok során száznál több kiadásban, sok százezer példányban jelent meg, a magyar református vallásosság, világszemlélet és mentalitás formálódására minden más könyvnél nagyobb hatással volt csakúgy, mint az egész magyar irodalmi és köznyelv alakulására. Többen elmondták: stílusa méltóságteljes, bár nem egy helyt csiszolatlan, mondszerkezeteiben latinosságok bukkannak elő, mégis nyelve kifejező és erőteljes. Károlyi a héber és görög eredetiből fordított, használta a Vulgatát, és ismerte a korábbi magyar fordításokat is. Ezt a zsoltároknál is észlelhetjük.

90. zsoltár

*Uram, te minékünk hajlokunk voltál minden időben.
Minekelőtte az hegyek lennének és formáltatnék az
Föld és ez világ, öröktől fogva mind örökké te vagy Isten.*

*Ki az embert semmivé térszed, és ezt mondod:
Térjete az földbe embereknek fiai.
Mert az ezer esztendő te előtted mind az tegnapi
Nap, melly elmúlt, és az éjtszakának negyed része.*

A magyar nyelvű teljes Biblia megjelenése után református részről

egyre sürgetőbben vetődött fel a Zsoltárok könyve versben, éneklésre alkalmas formában magyar nyelvre való átültetése. Ahogy Újfalusi Imre írta 1602-ben kiadott énekeskönyvének előszavában: „Az ki azért ebben munkálkodnék, hogy tudni illik az egész Psaltérium bötü szerént kimenne, drága, hasznos és dicséretes dologban munkálkodnék”.

Mindez közrejátszott abban, hogy több évi előkészület után Szcenci Molnár Albert 1606 tavaszán hozzákezdett a genfi zsoltárok lefordításához, a francia dallamokra.

Naplója szerint Szcenci Molnár a genfi zsoltárokkal 1594-ben ismerkedett meg Heidelbergben. A templomban Lobwasser német fordításában énekelték a francia dallamokra, az egyetemi közösségben pedig Andreas Spetha latin szövegével. Fordításánál ezt a két szöveget tartotta szem előtt, harmadiknak pedig – amelyet nem egyszer némi költői változtatással át is vett – Károlyi Gáspár prózai fordítását. Hogy Benczédi és Heltai fordítását használta-e, nem tudjuk, de Fazekasét biztos, hogy ismerte. Szövegét végül összevetette Marot és Béza francia szövegével is. A fordítást 1606. március 9-én kezdte el Heidelbergben, majd közben három hónapos szünetet tartva szeptember 23-án fejezte be Altdorfban. „Psaltórium Ungaricum Szent Dávid királynak és prófétának százötven zsoltári” címen 1607 májusában jelent meg Herbornban.

A Psaltórium ajánlásában Szcenci Molnár elmondja, hogy elsősorban a biblikus mondanivaló hű visszaadására figyelt. „Nagyobb gondom volt az fundamentombéli értelemnek fordítására – hogy nem az verseknek ékesgetésére.” Ugyanakkor tudatos írói igényességére törekvést jelzik azok a szavak, amelyekkel megrója a korábbi magyar fordításokat, mondván: „némelyik igen paraszt versekben vadnak foglalnán. Noha még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta”.

A herborni első kiadást már 1608-ban követte a második, a Vizsolyi Bibliának Szcenci Molnár által sajtó alá rendezett hanai kiadása függelékében. Az 1646. évi szatmári zsinat rendelkezésére óta pedig szerves részét alkotta a magyar református énekeskönyveknek. A református gyülekezeti éneklésben, falun vagy városban három évszázadon

át Szenczi Molnár magyar zsoltárai álltak az első helyen. A Psalterium Ungaricum a Biblia mellett a magyar református kegyességnek, sőt népi és nemzeti művelődésünknek legnagyobb hatású könyve. Bátran mondhatjuk, hatása a nemzetközi összehasonlításban is egyedülálló. Szövegét véglegesnek érezzük, elképzelhetetlen, hogy magyar nyelven valaha is különb verses fordítást írjon valaki.

Ritkán fordul elő az irodalomban, hogy a fordító annyira azonosul az eredeti szöveg mondanivalójával és érzelmi világával, mint Szenczi Molnár Albert Dávid zsoltáraival. A zsoltárokból testet öltő vallásos világnézet azonos volt az ő meggyőződésével, komoly, nem egyszer komor, de soha el nem csüggedő, harcra kész magatartása az ő érzelmi világával. Mintha saját életének szenvedéseit és küzdelmeit foglalta volna versekbe, mintha ellenségeivel való saját tusakodásában és perlekedésében kérné Isten segítségét, soraiból árad a személyes mondanivaló. Ugyanakkor ez az ótestamentumi biblikus lírában megnyilatkozó személyes vallomás a három részre szakadt, külső és belső ellenség által gyötört, állandó háborúságban élő Magyarország és nép sorsának valóságban gyökerezett, s a költő szavait, egyéni érzelmeit magáénak érezhette a magyar társadalom egésze. Ifjúságának emlékeit idézik a zsoltáríró szavára rezonáló kisalföldi tájleírások, a becsületes munkával elnyert Isten áldásától kiviruló sík mezők és a baromcsordák, „a szép szántóföldek sűrű gabonákkal,” a földművelő élet hétköznapiainak meg elevenítése, nehéz munkájának dicsérete. A Psalterium Hungaricum a mezővárosi, már polgárosodó magyar parasztság szenvedéseit és hitét, jobb élet és emberibb sors utáni vágyakozását fejezi ki egy nagy költő művészi megfogalmazásában.

Lehet, hogy Marot francia zsoltárainak költői stílusa csiszoltabb, hogy Béza vagy Lobwasser fordítása teológiailag pontosabb, de a tartalommal, a zsoltárok hangulatával való érzelmi azonosulásában, valamint a kifejezés erőteljességében Szenczi Molnár mindegyiket felülmúlja. Németh László írta egy 1928-ban megjelent cikkében: „Molnár Albert visszaadott valamit Dávid királynak, amit Marot és Béza elvettek tőle.” Ez teszi magyar zsoltárait az eredetivel egyenrangú költeményekké.

90. zsoltár

*Tebenned bízunk elejétől fogva,
 Uram, téged tartottunk hajlékunknak.
 Mikor még semmi hegyek nem voltak,
 Hogy még sem ég, sem föld nem volt formálva,
 Te voltál és te vagy erős Isten,
 És te megmaradsz minden időben.*

*Az embereket te meghagyod halni,
 És azt mondod az emberi nemzetnek:
 Legyetek porrá, kik porból lőttetek.
 Mert ezer esztendő előtted annyi
 Mint az tegnapnak ő elmúlása,
 És egy éjnek rövid vigyázása.*

Amikor a protestáns egyházakban a gyülekezeti éneklésből a zsoltárok Európa-szerte mindjobban visszaszorultak, Szenczi Molnár Albert magyar zsoltárai akkor indulnak el győzelmi útjukon. A magyartól elütő francia dallamokat, az idegen ritmust nehezen fogadják el a református gyülekezetek. „Az Psalterium igen-igen szép volna – írta Nagyszombatból Asztalos András Szenczi Molnárnak 1609. február 10-én – de örege (értsd: nagyobb) literákra kellett volna megosztani, az melynek az nótáit kitalálják. Mind itt nálunk s mind Komáromban, Újvárbán igen élünk vele az eklézsiában, de hogy az muzsika az magyaroknál tudatlanságban vagyon, nehezen találják ki az nótáit az dicséreteknek.” Csak lassan tanulják meg a dallamot, többnyire módosítják és a ritmust elrontják, de az 1600-as évek végén már általános a templomi éneklésük. Zenekutatóink megállapítása szerint a francia dallamok alig vagy inkább semmit sem hatottak a magyar népzeneire. A magyar zsoltárok nyelvi, kifejezésbeli fordulataival viszont nem egyszer találkozunk a köznyelvben. A magyar református magatartás, mentalitás formálásában pedig legfeljebb a Vizsolyi Biblia versenyezhet vele. A magyarrá vált genfi zsoltárok a bizonyíték rá: nem mindegy, hogy ugyanezt a monda-

nivalót ki hogyan, milyen művészi fokon szólaltja. Tudta ezt Szenczi Molnár is, s erre gondolt, amikor leírta: „még az Szentléleknek is kedves az versek szép egyező volta.”

Kálvin álma: a genfi zsoltárok éneklésében összekovácsolódó református világközösség nem valósult meg. Sőt a reformátusok tábora a XVIII. századtól kezdve még egy országon belül is több részre szakadozott. Abban, hogy a magyar református egyház minden viszontagság, belső ellentét és harc után mégis együtt maradt, nem szakadozott részekre, bizonyára része volt a Szenczi Molnár Albert által magyarrá tett genfi zsoltároknak is.

IRODALOM

1. A genfi zsoltárokra és elterjedésükre Európában:

O. DUAN: *Clément Marot et le Psalter huguenot*. I–II. köt. Paris, 1878–79.

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *Háromszázötven éves a Psaltérium Ungaricum*. Református Egyház, 1957. 107–111.

2. Szenczi Molnár Albert zsoltáira:

CSÁSZÁR ERNŐ: Sz. M. A. zsoltárai. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1914. 3. folytatás.

CSANDA SÁNDOR – KESERŰ BÁLINT (szerk.): *Szenczi Molnár Albert és a magyar késő reneszánsz*. Szeged, 1978.

NÉMETH LÁSZLÓ: Molnár Albert zsoltárai és ritmikájuk. *Protestáns Szemle*, 1928. köt. 23.

ÁPRILY LAJOS: A zsoltárfordító. *Protestáns Szemle*, 1934.

MESKÓ DEZSŐ: *Szenczi Molnár Albert zsoltárfordító*. Beregszász, 1934.

BARÁTH IMRE: Szenczi Molnár Albert zsoltárfordításából a nép ajkára átment szólásformák. *Debreceni Protestáns Lap*, 1934.

TOLANI GÁBOR: Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése. In: Tolani Gábor: *Nőnek az árnyak*. Budapest, 1981.

HORVÁTH JÁNOS: *A reformáció jegyében. A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete*. Budapest, 1957. Sótér István (főszerk.) – Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. I–II. Budapest, 1969.

3. A XC. zsoltár modern fordítása:

Protestáns: *Biblia. Új Szövetség és Zsoltárok Könyve.* Budapest, 1993, Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadó.

Katolikus: *Biblia. Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás.* Szent István Társulat, 1976.

BOGÁRI FARKAS MIKLÓS: *Magyar zsoltár.* S. a. r. Szabó Gábor és Gilicze Gábor. Budapest, 1979.

Thordai János zsoltárai. Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 4. köt. Az unitáriusok költészete. S. a. r. Stoll Béla, Tarnócz Márton és Varga Imre. Budapest, 1967.

Szenczi Molnár Albert zsoltárai. Régi Magyar Költők Tára. XVII. 6. k. S. a. r. Stoll Béla. Budapest, 1971.

Szenczi Molnár Albert naplója, levelezése és irományai. Kiadta: Dézsi Lajos. Budapest, 1898. (Asztalos András levele, 297.)

CSOMASZ TÓTH KÁLMÁN: *A református gyülekezeti éneklés.* Budapest, 1950.

PAPP GÉZA: *A XVII. század énekelt dallamai.* In: Régi magyar dallamok tára. II. köt. Budapest, 1920.

MARJANUCZ LÁSZLÓ

Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez

✠ A szegedi új (nagy) zsinagóga belső tere. Baumhorn Lipót műépítész a XX. század fordulóján (1809–1903) az ország egyik legnagyobb zsidó templomát alkotta a dél-alföldi vallásközösség számára, a kor ízlésvilágához igazodó eklektikus stílusban

SZEGED 1719. május 21-én kelt kiváltságlevele a várost polgárai-
val (*cives*), betelepült idegeneivel (*hospites*) s lakóival (*incolæ*)
együtt régi jó helyzetébe visszaállította. E három jogi kategória
a szegedi társadalom tagozódását fejezte ki. Közülük a város teljes
jogú, polgári háztelkekkel és mesterséggel rendelkező lakói csupán a
polgárok voltak, akik az adófizetők kétharmadát adták. A másik két
csoportra vonatkozó rendelkezések közül kiemelkedik az, amely a
városi telekkel rendelkező, kereskedést vagy az ipart folytató kamarai
tisztekre és görögökre vonatkozott, akik arányosan tartoztak a közter-
heket viselni. Egy másik határozat, tanácsi hatáskörbe utalja az új
polgár- és lakosfelvétel jogát, kikre nemzetiségi hovatartozásra való
tekintet nélkül, ha mesterségből és kereskedésből éltek, kiterjesztette
a városi tanács joghatóságát.

Ezekből a szabályokból is kiderül, hogy a polgárlét alapvető egzisz-
tenciális kritériumként az iparüzést, illetve a kereskedést jelölték meg.
Akiknek csak háztelkük volt, azok a város jogvédelmét élvező alattvalói
státus egyik követelményének feleltek meg. Idegenek, betelepültek
elvileg képesek voltak ingatlanszerzésre, de velük szemben a szegedi
polgárok elsőbbséget élveztek, az ő ingatlanvásárlásukat sem a belső,
sem a külső területen semmi nem korlátozta. Ezek a kiváltságos kere-
tek békés felemelkedést kínáltak a város polgárságának, de megnyitot-
ták a gazdagodás lehetőségét az ott lakó egyéb jogállású lakosság
számára is.

Történetileg nézve a zsidók betelepülésére jótékony hatással volt a
szabad városi jogállás közigazgatási és gazdasági terheivel szemben
mutatkozó anyagi erőtlenség. Tény, hogy a hadiadó előírászerű telje-
sítése a XVIII. század közepén nem volt arányban a városi polgárság
adófizető képességével. De az ok nem az, amit a szegedi előljáróság

panaszjegyzékeiben megállapított, hogy tudniillik Szeged polgárainak jövedelme kizárólag kézműiparból származik, mivel szántóföldjeik nincsenek, földművelésből eredő jövedelmük gyakorlatilag elhanyagolható.

Figyelmen kívül hagyva azt, hogy a hadiadók mérséklése az előkelő polgárok elsőrangú gazdasági értéke volt, a dinamikusabb polgári fejlődés, azaz a vagyonosodás elmaradásaért épp a polgárváros eredendően mezőgazdasági jellege okolható.

Az 1750–1782 között betelepülő polgárok regionális eredete és foglalkozási viszonyai közvetve ezt erősítik meg: az új polgárjogot nyertek többsége külföldi iparúzó és kereskedő, akiket vonzott Szeged jogállása és földrajzi helyzete.

Szeged népességfejlődésének abban a stádiumában jelentek meg a zsidók, amikor az egzisztenciális célzatú görög és német berajzás veszített üteméből. A történeti emlékezet II. József türelmi rendeletével hozta összefüggésbe a zsidók szegedi megjelenését, de ez téves nézet. Ugyanis a *decretum tolerantiale* a katolikus keresztény felekezetek viszonyait szabályozza, de nem adott semmilyen jogot a zsidóknak arra nézve, hogy letelepedésüket a privilegizált városokban eredményesen kérelmezhatték volna. Hogy mégis 1785-re teszik a zsidóság történetének kezdetét, ez József politikai reformjaiból következett. Azok tudniillik a szabad királyi külön jogszabályait érvénytelennek nyilvánították, önkormányzatukat megszüntették, hatósági és egyéb belügyeit királyi biztosok felügyelete alá helyezték.

A zsidók betelepődését a Károly-féle privilégium sem tiltotta, csak annyit állapított meg, „hogy polgárokat és lakosokat kebelébe fogadni, zsidókat megtűrni, vagy meg nem tűrni a tanácsnak állandó tiszteletében”. Tehát Szeged lakosai közé zsidókat is felvehettek, akik ez esetben a tanács védnökségét élvezték a közterhek viselése mellett, de kérelmüket el is utasíthatták.

A legtöbb szabad királyi város privilegiális levelében benne volt a jog, s a legtöbb szabad királyi város úgy élt vele, hogy a letelepülni szándékozó zsidók kérelmét elutasította, vagy lakosai sorából kizárta. Ez a lépés végső fokon az illető város polgárságának helyzetétől füg-

gött, attól, hogy mennyire volt erős a letelepülési kísérlet ellen fellépő érdekvédő polgári nyomás.

Ezt a nyomást fékezte II. József közigazgatási rendelete, mely sok helyen – így Szegeden is – megkönnyítette a zsidók betelepülését. Későbbi ott maradásukat szolgálta aztán az 1790/38. törvénycikk, mely elrendelte, hogy a szabad királyi városokban megtelepedett zsidókat abban az állapotban kell meghagyni, melyben 1790. január 1-jén voltak. Ahol a kivételes állapotok sem segítették a zsidóságot lakossági jogokhoz (mint például Debrecenben), ott a városi privilégium mellett egyre tömegesebb beáramlást figyelhetünk meg.

A mélyebb okok után kutatva derül csak ki, hogy a jogállás, bár fontos feltétel, pusztán azzal egy tömeges népmozgalom nem magyarázható. Egyrészt zsidók már 1785 előtt is éltek Szegeden. Ennek ellentmond egy 1768-ban kelt tanácsi jelentés, mely azzal magyarázta a zsidók összeírásának elmaradását, hogy zsidók nem laktak a városban. De fennmaradt egy másik jegyzőkönyv 1723-ból, amely egy zsidó eskümintát tartalmaz. Az esküminta arra enged következtetni, hogy Szegeden, ha nem is volt állandó zsidó lakossága, de zsidók megfordultak ott, kereskedelmi ügyekben hosszabb-rövidebb tartózkodási engedélyt nyertek. Ezt erősíti meg az esküszöveg tartalmi elemzése, melyből kiderül, hogy már a XVIII. század elején nagy számban jelentek meg zsidók a szegedi vásárokon, s a gyakori érintkezés, illetve az élénk üzleti forgalom miatt szükségessé vált a zsidók saját esküjük szerinti felelőssége peres kérdésekben.

A tartózkodás állandósítására irányuló XVIII. századi törekvések bérletszerzésben jutottak kifejezésre. Ezt megkönnyítette a katonai hatóság és a városi előjáróság hatásköri vitája: előbbi az idegenek betelepítésének szorgalmazásával a városi militia személyi és anyagi feltételeit akarta javítani, utóbbi pedig alkotmányos jogai nevében szembehelyezkedett a kényuralommal.

A migráció e korai szakaszában az ugyancsak idegen, de már a polgárjogot nyert görög és szerb tulajdonosok szívesen adták bérbe javaikat zsidóknak, mert a katonai hatóság szavatolta a szerződéses kapcsolat jogszerűségét és gazdasági kiaknázását. Ilyen bérleti szerző-

désnek köszönhetette például Moyses Izsák, hogy egy szegedi görög kereskedő palánki lakásának és boltjának bérlőjeként hosszasan a városban időzhetett. Ez ellen a városi hatóság nem azért lépett fel, mert az előnytelen lett volna, hanem azért, mert a katonai uralom foganatosította azt. Ebben a vitában Szeged nem várt segítséget kapott Bécstől, ahonnan az az utasítás érkezett: hogy „az sidó dolgát is ahol illeti promovealtuk, de csak azt tanácsoljuk, hogy azon úgy munkálkodgyunk, hogy fundusra ne kaphasson, mert ha arra kapand, lészen dolgunk míg ki üzhettyük.”

Tehát a boltnyitás joga elvben fönmaradt, de a fundus-szerzés tilalma magában rejtette a kiűzés lehetőségét is.

Egy 1735-ből származó helytartótanácsi körrendelet az országban lakó zsidók vagyonának összeírását rendelte el. Az egyöntetű kimunkálás érdekében schemát állítottak össze, melyből következtetni lehet a zsidók akkori jövedelemforrásaira. Eszerint általában kereskedők vagy mesteremberek voltak. A megadott rovatok négy fő kereskedelmi ágat különböztetnek meg: ló, nyersbőr, vászon és fűszerkereskedést. Míg a batyuval áruló főként prém- és szalagárus lehetett. Állandó, rendes boltok elsősorban posztó, vászon és selyemkelmék forgalmára volt berendezkedve.

Érdekes fejezete a protokollumnak a zsidók személyes függését tárgyaló rész. Ugyanis az évenként fizetett zsidó taxákat két csoportba osztották: egyiket a zsidó örökös urának, másika tényleges pártfogó urának kellett teljesítenie. Ennek a megkülönböztetésnek csak a falvakban, majorokban élő zsidóság esetében volt értelme, ahol a zsidó mint „hausjud” védő urának háztartási kötelékében élt. Mindenféle cikket s apróságot szolgáltatott telek vagy a kúria tulajdonosának, aki viszont a családfő általános kötelezettségeiből kiindulva vállalta házi zsidójának védelmét, sokszor a környék földesurával szemben is.

Szegeden a „van neki egy zsidaja” viszonynak nem volt értelme, mert a szabad királyi városokban lakó zsidók a város törvényhatósága alá tartoztak. Nem volt külön uruk, így házi zsidók sem lehettek.

A számvevőségi levéltárban kezelt számadási könyvek tanúsága alapján kijelenthetjük, hogy 1785 előtt komoly, a városnak megfelelő

nagyságrendű bevételi forrást biztosító, állandó telephelyű zsidó kereskedések vagy egyéb foglalatosságok nem mutathatók ki. Vásárokon kívüli nyilvános kereskedést nem folytathattak. Ugyanakkor a vásári álláshelyért vagy sátorverésért fizetett összeg megegyezett a keresztény kereskedők taxájával, amit éppen ezért együttesen kezeltek. A személyes bebocsáttatásáért fizetett illeték – ami máshol városi bevétel – Szegeden ismeretlen volt.

1786-ban született meg az a helytartótanácsi rendelet, hogy polgárjog nélkül is lakhatnak zsidók huzamosabb ideig a szabad királyi városokban. Ez a városi jelenlét a fennmaradt zsidó összeírásokból szinte családonként rekonstruálható. 1784-ben 6, kérvényért folyamodó családot (Izrael, Jakab, Pollák, Sahter, Spitzer, Wolf nevűeket) tüntetett fel a statisztika. Ugyanez a szám 1786-ban már 18, 1792-ben már 38, 1808-ban 60, 1816-ban 101 és 1824-ben 124 család volt. Gyakorlatilag Szeged nem gördített akadályokat a zsidó családok beköltözése elé, hisz az 1784-ben regisztrált családszám 1824-re több, mint meghússzorosodott.

Pontos demográfiai adatokat csak 1844-től – az izraelita anyakönyvvezetés megindulásától – ismerünk, de a számvevőség is készített különböző jelentéseket a tanácsnak a Szegeden élő zsidóságról. Egyik ilyen akta 1831-ben 307 főre taksálta a zsidó férfiak számát, ami 1840-ben már 800-ra emelkedett, míg az 1848. évi összeírás 357 családfőt, 1683 izraelita lakost mutatott ki. Ez megfelelt a valóságnak, hisz 1844–1849 között 556 gyermek születését jegyezték be, ami évenként közel 60 szülést jelentett, s ez az átlag ezrelékszámítási kulcsokat alapul véve 1300-1500 körüli népességet feltételez.

Az első hullámban (1785–1825) érkezettek lakóhelyi eredete igen különböző: 24% Szeged tágabb földrajzi szomszédságából, 20% a déli, délkeleti vármegyékből, 21% Pest megyéből, 19% a Dunántúlról, 10% a Tiszántúlról vándorolt be. Ezek az adatok a zsidóság Magyarországon belüli, hatalmas területet átfogó mozgását szemléltetik. A későbbi összeírásokban szereplő születési hely utal a magyarországi megtelepedést megelőző származási helyre, melyekre azonban bizonyos családnevekből is (Prosznitz, Pollák, Deutsch, Böhm, Trebitsch, Holics)

lehet következtetni. Szeged tehát alapvetően a türelem álláspontjára helyezkedett a betelepülő zsidókkal szemben. Várni lehetett azonban, hogy a gazdasági tevékenységük miatt leginkább érintett csoportok (magyar, német, rác iparosok és kereskedők) nyomást gyakorolnak a tanácsra.

Előállt az a helyzet, hogy az engedékenyebb helytartótanácsi rendeletek és a város objektív érdekét szem előtt tartó magisztrátus a polgárság nyomására kénytelen volt korlátozni a betelepülést. 1798-ban olyan tanácsi határozatot fogadtak el, amely a zsidókat egyfajta erkölcsi igazolás megszerzésére kötelezte. Ezentúl érvényesült a ház- és telekvásárlás helyhez kötöttsége, azaz a zsidók csak a kijelölt helyen juthattak ingatlanhoz, ami földrajzi értelemben elősegítette a zsidóság belső szegregációját.

Az 1830-as évekből pedig már valóságos kenyérharcokról értesülünk, mely a zsidó iparosok és a céhes mesterek között folyt. A felszínen persze ez nem úgy jelentkezett, hanem ideológiai köntösben. Igazságtalannak tartották a céhbeliek részéről, hogy a zsidók hallatlan szabadsággal rendelkeznek, akik ráadásul még legényeket is tarthattak. Hozzá kell tennünk: ez igaz, de a legények önként döntöttek a munkaviszony létesítéséről. S amikor az egy türelmezett szolgálatba lépett fizetésért, nem mérlegelte, hogy az őt felfogadó zsidó valóban nagyobb jussal bír-e egy keresztény hazafinál, ami a mesterek panasza volt.

„Ha egy keresztény embernek meg nem engedtetik privilégiumok ellenében a mesterségüzés – mondják – egy ravasz zsidónak pedig miért? – a hazafi lakosokat kik javaikat és életüket készek öfelségéért feláldozni, minden jöttment türelmezett zsidó ne nyomorgassa (...) látván a zsidók mindenfelől való pártfogásukat a természetből beléjük öntetett, s minden felvigyázást kijátszó csalfalkodásaiknál fogva egész erejükből iparkodnak, hogy a velünk egy életmódot gyakorló keresztény hazafiakat semmivé tegyék.” Tanulságos vélekedés. Egyfelől igazolja feltevésünket, hogy a zsidóság betelepülése nem volt ellentétes a Helytartótanács felfogásával, de a városvezetés érdekével sem. A polgárjog és céhes tagság vallási előírásai éppen alkotóik számára jelentettek csapdát: mert a tanácsi engedéllyel rendelkező zsidó ipar-

űzők vagy létszám elégtelenség miatt, vagy tradicionális okokból nem szerveződhetek céhekbe, ezért valóban szabadabban, rugalmasabban vihették üzletüket, de a közterheket maradéktalanul megfizették. Ezt tudva a kontárnak titulált zsidó iparűzők kárhoztatták a felekezeti szűkkeblőséget, s felrótták céhes ipartársaiknak, hogy „az emberiség korlátjain is túlrúgó nemzeti gyűlölségből eredett szofizmák által” nem lehet eltiltani a zsidókat a megélhetés forrásaitól. Akik hazafiúi szempontokat tolnak előtérbe a zsidók gazdasági tevékenységet ellenzendő, azok – írta Fleischil Márk szabó – „az ocsmány nemzeti gyűlölségből béhályogosodott szemeit felnyitni sem tudják”.

A város kényszerhelyzetben volt e vitákban. Általában támogatta a hatályos és magasabb rendű jogszabályok érvényesülését, ami ez esetben a keresztény legények zsidók általi foglalkoztatásának tilalmát jelentette. De léteztek úgynevezett védett, nagy hagyományú céhes iparágak, melyekben egyértelműen támogatta a monopóliumra töreköző keresztény iparűzőket. Szeged liberalizmusa tehát nem a zsidó iparűzés semleges vagy engedékeny kezelésében mutatkozott meg, hanem abban, hogy általában helytelenítette, s a város érdekeivel szemben állónak tartotta a céhes mestereknek idegen iparosok és kontárok kizárására, és a legények mesterré válásának korlátozására irányuló törekvéseit. Ha ez a szándék nem keresztény (tehát zsidó) iparos ellen irányult, általában föl vállalta a város, mert úgy gondolta, a szegedi iparosok és kereskedők legveszélyesebb konkurenciájával szembeni fellépés hatósági támogatása anyagilag is helyes döntés. Más volt a helyzet az úgynevezett szabad iparágak (halászat, ötvös, malom, téglagyártás, dohány- és sóforgalmazás stb.) esetében. Itt ugyanis a városi vagy urasági regáléjog-bérlés zökkenőmentesen illeszkedhetett a kereskedői tevékenységhez. Tudniillik nemcsak a vizek hasznosítását, de a polgári kiváltságból kifejlődő foglalkozásokat is (pálinkamérés, szeszfőzés) árendába adta a város. Ezekből keletkeztek az első tőkés vállalkozások, lettek az első gyárosok. Ha megnézzük az 1839/40-ben gyárosként adózók listáját, a 11 főből 8 számított polgárnak, 3 zsellérnek. A polgár gyárosok közül egy volt zsidó, míg a zsellér gyárosok mindannyian zsidók voltak. Nos ez a „gyárosság” lényegében kereskedelmi

célú ipari foglalkozást takart (ecetfőző), ahogy ezt a sajátos elnevezések is mutatják: gyáros-arendás, gyáros kalmár. Tehát a termelésbe fektető tőkések között még a helyi keresztény, meggazdagodott civis parasztok alkották a többséget.

A kereskedelmi tevékenységük után adózó zsidó lakosoknak két nagy csoportját lehet megkülönböztetni. Egyikbe azok tartoztak, akik már évtizedek óta a környező településeken éltek, s kenyerüket a szegedi vásározással kiegészített felvásárló-házaló tevékenységgel biztosították. Ők nem tekinthetők tőkeerősnek. Annál gazdagabbak voltak viszont a távolról (a birodalomból) érkezők, akik vállalkozóként telepedtek meg a városban (Weiss, Wodianer, Spitzer, Ausländer, Kohn, Lichtenberger), s hamarosan a leggazdagabb kereskedők sorába emelkedtek. Érdekes, hogy a szerb kereskedők nem ellenük, hanem a szegény házaló réteg ellen indítottak kampányt, akik taksához kötött portékakereskedést folytattak, illetve kisebb boltokat nyitottak. Azaz a szélesebb piaci és forgalmi ismereteket igénylő távolsági és hálózati kereskedelmet sem a szerbek, sem a görögök nem vállalták fel. Itt úgyszólván akadálytalanul érvényesülhetett a zsidók üzleti mozgékonyasága, piaci tapasztalata.

A „nagyoknak” már csak azért sem volt szükségük a kiskereskedelemre, mert a nyerstermények forgalmazása adómentes volt, ami valósággal e konjunkturális kereskedelmi ágazatok felé terelte a tőkeerős zsidó kereskedőket.

További befektetési lehetőséget jelentett a kocsmák és egyéb városi javak bérlete, mely elsősorban a szerényebb forgótőkével rendelkezőknek jelentett kitörési pontot.

Vagyoni helyzetük és a teljesített adósságszolgálat alapján Szeged 1840-ben regisztrált 14 első osztályú kereskedőjéből 7 volt zsidó. Ugyanakkor a zsidó kereskedők többségénél meglehetősen alacsony adótételeket állapítottak meg. Ennek oka, hogy az érvényben lévő korlátozó rendelkezések miatt kevés ingatlanvagyonot halmozott fel a zsidóság, pedig az osztályba sorolás egyik szempontjának az általános vagyoni helyzetet tekintették. Emiatt gazdaságilag sikeres zsidó vállalkozók kénytelenek voltak tőkéjüket a továbbra is szabad kereskedelmi

ágazatokba forgatni. Amikor 1840-ben megjelent a 29. törvénycikk, és biztosította a zsidók szabad iparüzését, gyáralapítását, kereskedését, Szeged vonatkozásában már egy sok tekintetben létező gyakorlatot szentesített.

IRODALOM

Szeged város Tanácsának iratai (1775–1848). Csongrád Megyei Levéltár.

Szeged város feudális kori összeírásai (1786–1848). Csongrád Megyei Levéltár.

Szeged város Izraeita Hitközségének anyakönyvei (1844–1877). Csongrád Megyei Levéltár.

FARKAS JÓZSEF (szerk.): *Szeged története.* 2. rész (1686–1849).

REIZNER JÁNOS: *Szeged története.* III. köt. Szeged, 1901.

HABERMANN GUSZTÁV: *Személyi adattár a szegedi polgári családok tanulmányozásához.* Szeged, 1992.

KOVÁCS JÁNOS: *Szeged és népe.* Szeged, 1902.

BÁLINT SÁNDOR: *Szögedi szótár.* I–II. köt. Budapest, 1957.

LÖW LIPÓT – KULINYI ZSIGMOND: *A szegedi zsidók.* Szeged, 1886.

TONELLI SÁNDOR: *Szeged.* Szeged, 1926.

HERMANN RÓBERT

Kossuth és tábornokai

✠ Görgei Artúr, a szabadságharc legendás vezére és tábornoka 1849. július 16-án, az intervenció orosz sereg ellen, Vác felmentéséért vállalt háromnapos, hősi csatákban. Than Mór festménye

SZABADSÁGHARC tábornokainak többsége – Bona Gábornak a századosi karról szóló könyvcímét parafrázálva – Kossuth Lajos tábornoka volt. A továbbiakban arra a kérdésre keresünk választ, hogy 1848/49-ben milyen időbeli megoszlásban, milyen szempontok alapján nevezte ki Kossuth e tábornokokat.

Már a Batthyány-kormány időszakában kiderült, hogy a Magyarországon állomásozó cs. kir. hadsereg felelős vezetése nem túl nagy rokonszenvvel figyeli a magyar polgári átalakulást, s különösen a Habsburg-birodalmon belüli önálló magyar állam megteremtését. A miniszterelnöknek köszönhetően ugyan ideig-óráig sikerült biztosítani e többnyire a császár szolgálatában megőszült vezérőrnagyok, altábornagyok és tábornaszernagyok legalább passzív engedelmességet, de 1848 októberében egyes főhadparancsnokságok (az erdélyi és a bánsági) vezetői, illetve az alájuk rendelt hadosztály- és dandárparancsnokok egymás után mondták fel az engedelmességet a magyar kormánynak. A magyar kormányzat a megmaradtak lojalitásában sem lehetett teljesen bizonyos. A két hadsereg közül az egyiket 1848. szeptember végén három olyan tábornok (Móga altábornagy, Holszhe és Teleki vezérőrnagy) vezényelte, akik 1848 előtt az uralkodótól nyerték el tábornoki rangjukat, s egyikük, Teleki, 1848. szeptember közepén már közel állt ahhoz, hogy a Batthyány-kormány lemondása után megtagadja az engedelmességet a magyar országgyűlésnek. A szeptember 29-i pákozdi csatát megelőző sukorói haditanácson szintén kiderült, hogy e tisztek nem ismerik el feltétlenül a magyar országgyűlés joghatóságát. A délvidéki (bácskai és bánsági) mozgó seregek közül a bácskait szintén egy 1848 előtt kinevezett vezérőrnagy (Friedrich Eder) vezényelte, a bánsági egy ezredes alatt (Vetter Antal) állt. A várak és erődök többségének parancsnoka szintén 1848 előtt kinevezett tábornok volt.

Az 1848 szeptember-októberében bekövetkezett politikai események (a Batthyány-kormány lemondása, a horvát betörés, Lamberg meggyilkolása, az október 3-i császári manifesztum) következtében a Magyarországon szolgáló cs. kir. tisztek tömegesen hagyták el a magyar szolgálatot, vagy fordultak szembe a magyar kormánnyal. Annál is inkább, mert eleddig ezek a tisztek az uralkodó iránti hűséget még úgyahogy össze tudták egyeztetni (ha akarták) a magyar országgyűlés és kormányzat iránti lojalitással. Lamberg halála és az október 3-i, a magyar országgyűlést feloszlató uralkodói manifesztum után mindazok, aki számára az uralkodónak tett eskü és a birodalom egysége fontosabb volt a magyar alkotmányra tett eskünél, elhagyták a magyar oldalon maradó alakulatokat. A Batthyány Lajos miniszterelnök eltávozása, majd lemondása után az ország irányítását átvevő országgyűlési „bizottság”, az Országos Honvédelmi Bizottmány számára tehát kérdéses volt, ki tudja-e pótolni a katonai felső vezetésben támadt hiányokat, talál-e alkalmas és politikailag lojális tiszteket a megürült vár-, ezred-, dandár-, hadosztály-, esetleg hadtest- vagy hadseregpáncsnoki posztokra.

Az elsőként kinevezett Kiss Ernőt még Batthyány miniszterelnök rendelte a fővárosba szeptember 15-én, amikor úgy tűnt, Teleki Ádám árulása miatt sürgősen új parancsnokot kell találni a dunántúli hadsereg élére. Másnap azonban a nádor elvállalta a fővezérséget, majd őt Móga János altábornagy váltotta fel. Ezzel a Kiss személyéhez fűződő tervek lényegében értelmüket veszítették. Kiss szemlélőként részt vett a pákozdi csatában. Nem sokkal a csata után pedig elhagyta a tábor, s visszatért Nagybecskerekre. Kossuth távollétében az OHB semmilyen módon nem intézkedett Kiss kineveztetése ügyében. Kossuth azonban már egy hónappal korábban, szeptember 4-én – Kiss perlaszi győzelmének hírére véve – azt akarta elérni a képviselőházban, „hogy a Ház kívánja, hogy generálissá neveztessék”. Betegsége miatt azonban az indítványt nem tudta megtenni. Szeptember 6-án arról írt a Mészáros hadügyminisztert ideiglenesen helyettesítő Szemere Bertalan miniszterelnöknek, hogy ha Kiss Ernő néhány ezer embert kapna, bevinné Pancsovát, „s ezzel többet használna, mint a verbászi tábor parancsno-

ki minden aluszékony tétlenségökkel”. Október 5-én, második alföldi toborzóútjának végén pedig kiáltványában azzal biztatta a tiszántúli törvényhatóságokat, küldjék önkéntes csapataikat „hazánk kedveltjéhez, a rácok ostorához, Kiss Ernőhöz, kinek zászlójával a szerencse és győzelem jár”.

Kiss tábornoki kinevezését Kossuth nemcsak az OHB tagjaival egyeztette, hanem egy másik, Kiss előtt egy nappal – titokban – tábornokká kinevezett személlyel, Görgei Artúrral is. Kiss tábornoki kinevezése mellett több tényező is szólt. Elsősorban az, hogy a magyar hadseregben szolgáló volt vagy tényleges cs. kir. ezredesek közül ő volt az egyetlen, aki sikert produkált: szeptember 2-án bevette a szerbek perlaszi táborát. Kiss politikailag is megbízhatónak tűnt, hiszen a Lamberggel történtek ellenére sem adta be lemondását, hanem visszautazott a nagybecskereki főhadiszállásra.

Kiss volt tehát az első hivatalosan kinevezett honvéd tábornok. Kinevezését azonban egy nappal megelőzte egy másik, Kissnél meredekebb ívű karriert befutó, személyiség tábornoki előléptetése. Görgei Artúr, aki kilépett cs. kir. főhadnagyként jelentkezett a magyar honvédségbe, 1848. júniusában még százados, augusztus 29-én már őrnagy volt. Urbán Aladár kutatási szerint őrnagyi kineveztetése után előbb Ivánka Imrével együtt, majd egyedül is felkereste Kossuthot. A Batthyány-kormány lemondása és Batthyány ügyvezető miniszterelnöki megbízatása után pedig szeptember 13-án szabályosan felajánlotta majdani szolgálatait Kossuthnak, mint a volt pénzügyminiszter „életre-halálra kész ember”. Kapcsolatuk a későbbiekben is megmaradt, s Kossuth alföldi toborzóútja során is érintkeztek egymással. Október 7-én, amikor Kossuth már visszaérkezett a fővárosba, az OHB – Kossuth tényleges közreműködése nélkül, de valószínűleg az ő tudatával – ezredessé léptette elő. Október 9-én az ozorai győzelem után Kossuth magához rendelte Görgeit, „hogy azon eszmének kiveitele iránt, mely bennünket jelenleg foglalkoztat, Önnel személyesen értekezhessünk”. A találkozóra október 11-én került sor, Madarász Lászlónak a jelenlétében, aki Kossuth toborzóútja idején Görgei karrierjének egyik legbuzgóbb és leghatásosabb támogatója volt az OHB-ben. Görgei emlékező-

sei szerint jelen volt egy másik, vele együtt ezredessé előléptetett bajtársa is. Görgei István – s az ő nyomán mások – szerint ez a személy gróf Lázár György, az 1. honvédszászlóalj parancsnoka volt.

Görgei szerint Kossuth közölte velük azt a szándékát, hogy több honvéd törzstisztet tábornokká kíván előléptetni. Ezt azzal indokolta, hogy a dunántúli hadseregnél bármelyik pillanatban várható az ott lévő tábornokok, Móga, Teleki és Holtsche lemondása Kossuth tervét mind a jelenlévő ezredes, mind Görgei helytelenítette. Érvelésük lényege az volt, hogy az OHB ezáltal méltánytalanságot követne el, s megsértené a hadseregben szolgáló, a honvédtisztek többségénél rangban idősebb sorenredeti tiszteket. Mindketten azt javasolták, hogy az OHB inkább a sorenredet törzstisztjeit léptesse elő, s igyekezzen megnyerni az önvédelmi harc ügyének. Kossuth ezek után személyi javaslatot kért. Görgei kijelentette, hogy ő nem ismeri Móga seregének tisztikarát; a jelenlévő másik ezredes azonban megnevezett néhány személyt, majd távozott. Kossuth ezután ismertette Görgeivel „azon eszmét”, amelynek megtárgyalása végett magához rendelte. Kossuth elmondta, hogy az OHB gyanakszik Mógára és környezetére, ugyanakkor Csány László kormánybiztos megbízhatónak mondja őt. Görgeinek tehát a táborba kellene mennie, s ki kellene puhatolnia a főhadiszállás hangulatát, és megakadályozni az esetleges árulást. Görgei a megbízatást elfogadta, azzal, hogy ha a gyanú bebizonyosodna, neki legyen joga az árulást meg is akadályozni. Kossuth ezt a feltételt is elfogadta, s Madarász László meg is írta Görgei tábornoki kinevezését, ami aztán Kossuth is aláírt. A kinevezést azonban Görgei nem kapta kézhez. Valószínűleg azért nem, mert az OHB már október 8-án teljhatalmú megbízottként a táborba küldte ifj. Pázmándy Dénest, a képviselőház elnökét, s Kossuth és Madarász Pázmándy jelentéseitől tették függővé Görgei megbízatásának érvényesítését. Erre mutat az is, hogy a kinevezési okmányt nem adták át Görgeinek, hanem megküldték Pázmándynak. Pázmándy egyébként október 13-án még nem kapta kézhez Görgei kineveztetését; ezen a napon ugyanis Luzsénszky Pállal, Bónis Sámuellel és Csány Lászlóval közösen írt jelentésében javasolta Görgei és Lázár György ezredesek tábornoki kineveztetését, „mert biztos generáljaink nincsenek, a gene-

rálban pedig jóakarát, hazafiúi buzgalom és mindenkinek felett judícium szükséges”. Emellett Kossuth ilyen súlyú ügyben az Országos Honvédelmi Bizottmány többi tagjával is egyeztetni akart, ami meg is történt. Görgei tábornokai és Ivánka Imre ezredesei kinevezését Nyáry Pál hozzájárulásával küldték meg a táborba.

Görgei és Kossuth beszélgetésének első eredménye volt Kiss Ernő már említett kinevezése, de úgy tűnik, az itt elfogadott elveknek a hónap végéig előléptetett személyek tábornoki kinevezésében is komoly szerepük volt. Október 22-én Kossuth azt írta Nyáry Pálnak, hogy „ha valami képes volna saját embereinket elidegeníteni, bizonyosan elidegenítené az, ha olyan emberek praeteráltatnának (mellőztetnének), kiknél az érdemhez régi szolgálat csatlakozik”.

Október 18-án – egy esetleges francia és angol közvetítési ajánlat hírérl értesülve – Kossuth a táborba ment, s immáron harmadik toborzótújtán kb. 10 ezer főnyi, többségében nemzetőrökből és frissen felállított honvédsászlóaljakból álló erőt gyűjtött össze. Október 19-én érkezett meg gőzhajón Komáromba, s az őt fogadó várparancsnokot, az OHB által szeptember 30-án kinevezett Majthényi István ezredet „tábornoknak” szólította. „Kérem ezt egy diplomával verifikáltatni” – írta az OHB-nak. Majthényinek komoly érdemei voltak abban, hogy az erőd 1848 szeptemberében magyar kézre jutott, s néhány nappal korábban Majthényi visszautasította mind Latour osztrák hadügyminiszter, mind Jellačić felhívását az erőd átadására. Az OHB eleget tett Kossuth kérésének, s október 20-án „azon különös érdemeinél fogva, melyeket a haza iránt a nagy fontosságú várnak megmentése által tanúsított”, tábornokká nevezte ki Majthényit. A kinevezés e szokatlan formája miatt azonban Nyáry Pál, az OHB helyettes elnöke tiltakozott, s nemes egyszerűséggel sarlatánériának minősítette Kossuth eljárását. Kossuth részben Majthényi érdemeivel indokolta ezt, részben a pozíció fontosságára hívta fel a figyelmet: „Olyan várnak parancsnoka, hol előtte sohase volt kisebb ember, mint generális, alattvalói közt csak úgy hemzsegnék a törzstisztek... Szeretném tudni, hogy ha például Görgei, mint generális néhány napok múlva berukkolna Komáromba, miként lehetett volna Majthényi állásának anomáliáján segíteni, ha én első

tábornoknak ki nem nevezem. A hatalommal nem kell visszaélni, de élni kell”.

Az OHB Kossuth távollétében is foglalkozott tábornoki kinevezésekkel. Az ozorai győzelem után a fősereghez visszarendelt, de azután saját elhatározásából Zala megyébe vonuló Perczel október 17-18-án felszabadította a Muraközt. Perczel erről szóló október 17-i jelentését október 20-án felolvasták a képviselőházban is. Ezután az elnöklő Pálffy János a Ház helyeslésétől kísértetve „Perczel Mór derék hazánkfia és ezredesünknek, a táborában levő tiszteknek, s általában az összes seregének a Ház teljes méltánylatát és köszönetét” nyilvánította. Madarász József – aki bátyjától, Lászlótól már tudhatott Perczel és Görgei összeütközéséről, és Görgei október 11-i tábornoki kinevezéséről – kifejtette, hogy „Magyarhonnak leginkább vezérekre lévén szüksége, oly egyéneket óhajt vezértisztei közé számíthatni, kik a haza polgári pályáján jártasok lévén, a katonai pályán is a hazának szerencsés szolgálatot tehetnek”. Ezért ő biztos reméli „a Honvédelmi Bizottmány által Perczel Mór vezér és polgártársunknak a haza iránti érdemeinek jutalmazásául nemsokára a tábornoki méltóságra felemeltetését”; s bár ezt a Ház nem határozza el, az OHB előtt a Ház rokonszenve „tudva lévén, ez kötelességének fogja ismerni a kinevezést minél előbb sikeresíteni”. Az OHB pedig külön levélben közölte Perczellel, hogy a képviselőház határozata alapján „a vezérségre leendő előléptetéseknél iránta „különösen tekintettel” kell lennie. „Ezt addig is, míg maga útján közölhetnők, Önnel előlegesen közölni kedves kötelességünknek ismerjük”. Magát a kinevezését azonban Kossuth beleegyezéséig elhalasztották.

Október 22-én az OHB elrendelte Bakonyi Imre és – valószínűleg Pázmándy és társai október 13-i javaslatára – Lázár György ezredesek vezérőrnagyi kinevezését, október 16-tól számítandó ranggal és illetménnyel. A két kinevezést a Hadügyminisztérium és az Országos Nemzetőrségi Haditanács közzé is tette. Az OHB azonban – úgy tűnik – nem értesítette róluk Kossuthot.

Kossuth október 23-án érkezett meg a lajtai táborba. A Lajtánál megtorpanó magyar fősereg katonai és politikai okokból egyaránt késlekedett a forradalmi császárváros megsegítésével. Kétszer is átlépte a

határt, de mindkét alkalommal vissza is tért a Lajta jobb partjára. A Bécs alatt álló cs. kir. erők már Windisch-Grätz tábornagy főszeregének beérkezése előtt túlerőben voltak, s Kossuthnak minden ékesszólást latba kellett vetnie, hogy rávegye a sereg tiszti karát a Lajta immár harmadik átlépésére. Kossuth aggodalmai válóra látszottak válni. Móga és környezete szakmai érvekkel tiltakoztak az újabb támadás ellen, de látszott rajtuk, hogy aggasztják őket a támadás politikai következménye is. Október 24-én futár érkezett a táborba már Windisch-Grätz-től. A tábornagy felszólította a volt cs. kir. tiszteket, térjenek vissza a császári lobogók alá. A tisztikar – még Kossuth távollétében – úgy döntött, nem engedelmeskedik a parancsnak, de a határt sem lépi át, mert „különben akasztófa vár reájok”. Erről Móga értesítette Kossuthot is. Kossuth kijelentette, tisztába akar jönni a tiszti kar szándékai-val: „jobb szeretem, ha fele elmegy, mintsem hogy az egész határozatlan és kételkedő maradjon; azért minden tiszttől nyilatkozatot kívánok”. Október 25-én meg is kapta e nyilatkozatot. Ezt követően a tisztikar előtt felolvasta Windisch-Grätz felhívását, s a saját válasznyilatkozatát, majd beszédet mondott. Ebben ugyan előadta, hogy a magyar hadsereg nem üldözte megfelelő időben Jellačićot, de méltányolta a tisztikar morális szempontjait. A beszéd hatására több tiszt visszavonta benyújtott lemondását.

Nem úgy a tábornokok. Móga betegségére hivatkozva kérte nyugalmazását; Holtsche kijelentette, hogy ő bizony jelentkezni akar Windisch-Grätznél. Kossuth sajnálta Holtsche távozását, „mert derék és a seregben kedvelt vezér”, s csak kötelezvény ellenében engedte meg távozását. Teleki Ádámról hallomásból tudta, hogy távozni készül. „Isten hírével” – írta róla. Kossuth úgy vélte, rossz hatású lenne, „ha az elhatározás percében nem volna egy régi generálisunk sem”, s ezért Mógát néhány napig maradásra kérte. Az altábornagy ezt meg is ígérte.

Kossuth tehát október 25-én megírta az OBH-nak, „hogy néhány generálira van szükségünk”. Másnap pedig arra hivatkozva, hogyha az ütközet pillanatában nem akarja tábornokok nélkül hagyni a sereget, kénytelen lesz Görgei tábornoki kinevezését kézbesíteni, „a szükséges regardok (tekintetek) szempontjából javasolta Lázár György és Schwe-

idel József ezredesek tábornoki kinevezését. (Schweidel még Lázárral együtt, október 11-én léptette elő ezredessé az OHB.) „Nehogy emiatt másutt kellemetlenségek támadjanak”, Kossuth kérte, hogy az OHB nevezze ki tábornokká Vetter Antalt, Bakonyi Sándor és Perczel Mór ezredeseket. Vetter és Bakonyi esetében a rangidősségre való tekintettel indokolta a kinevezést; Bakonyi már 1848 előtt ezredes volt, Vetter Antalt pedig szeptember 22-én még Batthyány léptette elő. Emellett Vettert az OHB október 20-án a honvéd tábornok (vezérkar) főnökévé nevezte ki; új beosztása is indokolta tehát előléptetését. A kétes eredetű ranggal rendelkező Perczel esetében más típusú kellemetlenségekre is gondolkodhatott Kossuth. Arra, hogy a Görgeivel rossz viszonyban lévő ezredes aligha bocsátaná meg, ha Görgei előbb nevezné ki tábornokká, mint őt.

Nem várta meg viszont az OHB Kossuthot négy másik tábornoki kinevezéssel. Miután Erdélyben kitört a román lázadás, Puchner főhadparancsnok pedig felmondta az engedelmességet, kulcsfontosságú vált, hogy az ott állomásozó cs. kir. alakulatok hűségét biztosítsák. Az október 16-i agyagfalvi székely nemzeti gyűlés után báró Vay Miklós királyi biztos javasolta az OHB-nak Baldacci Manónak, az 51. gyalogezred; Dobay Károlynak, a 15. (2. székely) határőr gyalogezred és Sombori Sándornak a 11. huszárezred parancsnokainak kinevezését. (Franz Dorsnerét, a 14. [1. székely] határőr gyalogezred ezredesét nem!) Baldacci a felső-, Sombori az alsó-erdélyi magyar csapatok parancsnoka, Dobay ez utóbbiak parancsnok-helyettese volt. Az OHB a javaslatot jóváhagyta, s október 27-én már arról értesítette Vayt, hogy a Hadügyminisztérium neki fogja megküldeni a kinevezéseket, de „ezeket csupán az esetben kézbesítse az illetőknek, ha ezekben ügyünk hű pártolóját fogja megismerni, s tettükért a felelősséget elvállalja”. A magas rangú cs. kir. tisztek megnyerését szolgálta Fackh József ezredes, óbécsei dandárparancsnok kinevezése. Fackh október 13-án Földvárnál megvert egy szerb oszlopot; kinevezését tehát – Kiss Ernőhöz hasonlóan – egy harctéri siker magyarázta.

Október 11–27. között az OHB összesen tizenkét honvéd vezérőrnagyot nevezett ki. Közülük összesen hat fő szolgált ezredesként 1848

előtt. A többiek előléptetését elsősorban a „káderhiány” indokolta; hiszen egyedül Vetter ezredesi rangja volt egy hónapnál (!) régiebb; a többiek ezredesi és vezérőrnagyi kinevezése között Görgei esetében csupán (!), a többieknél 17-20 nap telt el. Ha ehhez hozzátesszük, hogy Görgei és Schweidel az alezredesi fokozat átugrásával lett őrnagyból ezredes, világossá válik, milyen fontosnak tartotta Kossuth és az OHB a honvéd tábornoki kar megteremtését. A tizenkét vezérőrnagyból 1849. január elejéig hét fő hagyta el az önvédelmi harctáborát.

A Kossuth által a lajtai táborba eszközölt kinevezéseknek komoly szerepük volt abban, hogy az október 30-i schwechati vereség után a hadtest szervezeti keretei nem bomlottak fel. A hadtest (majd hadsereg) parancsnokságát Kossuth november 1-jén Görgeire bízta, a dandár- és hadosztályparancsnoki posztokat többnyire szintén az újonnan kinevezettek vették át.

Furcsa módon került sor az egyetlen november folyamán eszközölt vezérőrnagyi kinevezésre. Répásy Mihályt az OHB október 11-én léptette elő őrnagyból a 6. (Württemberg-) huszárezred ezredesévé. Valamilyen oknál fogva azonban Kossuth őt nem javasolta tábornoki kinevezésre október 26-án. Igaz, Répásynak ekkor még nem voltak harctéri érdemei. November 4-én Kossuth már tábornokként emlegette, s Görgei javaslatára őt bízta meg a huszárezredek pótlóvázásának ügyével. Mészáros hadügyminiszter ugyan morgott amiatt, hogy egy frissen előléptetett tábornok a Hadügyminisztérium ügkörébe tartozó feladatra nevezte ki tábornoki rangban valakit, de aztán lenyelte ezt a sérelmet. Répásy tábornoki kinevezését azonban csak december 2-án publikálta a Közlöny.

November folyamán újabb tábornoki kinevezésekre nem került sor. Decemberben pedig egyedül a délvidéki, a bácskai és bánági hadtesteknél nevezte ki a három vezérőrnagyot. Eder vezérőrnagyot, a bácskai hadtest parancsnokát, november 12-én Eszék erődjének parancsnokává nevezték ki. Az ő helyét az eddig dandárparancsnokként szolgáló Bakonyi vezérőrnagy vette át. December elején előbb a szintén dandárparancsnokként szolgáló Fackh vezérőrnagy majd Bakonyi is szabadságra távozott. Bakonyi helyére az eddig dandárparancsnokként

szolgáló Esterházy Sándor ezredes került. A kinevezéseknek a cs. kir. hadseregben megszokott rendjében itt némi törés következett be, hiszen Esterházy így megelőzte volt ezredesét, Vécsey Károlyt. Vécsey a kinevezésről értesülve, december 30-án tiltakozott. A tiltakozás ekkor már érvényét veszítette, hiszen az OHB december 28-án mind Vécseyt, mind Damjanich János ezredest, a bánsági hadtest hadosztályparancsnokát tábornokká léptette elő.

E két kinevezését azonban megelőzte egy másik előléptetés, s ez szolgált e kettő magyarázatul is. December 22-én Kossuth altábornaggyá nevezte ki Kiss Ernőt, aki ekkor a bánsági hadtest parancsnoka volt. Kossuth Péterváradot, „az alvidék erős kulcsát”, s ezzel együtt a szlavóniai főhadparancsnokságot akarta Kissre bízni. Blagojević Imre altábornagy, főhadparancsnok beteget jelentett; Johann Zahn altábornagy, péterváradi hadosztályparancsnok, akire Blagojević a parancsnokságot bízta, hogy „agott kora” miatt (68 éves volt) nem látszott alkalmasnak e poszt betöltésére. Kossuth Kiss tetszésére bízta, hogy a főhadparancsnokságot veszi-e át, avagy a bánsági hadtest vezetését viszi tovább. Ha Kiss nem fogadja el a szlavóniai főhadparancsnokságot vonatkozó ajánlatot, Péterváradot akkor is biztosítani kell. Ezt szolgált egy másik áthelyezés. Csüha Antal cs. kir. alezredes, október vége óta honvéd ezredest Kossuth péterváradi dandárparancsnokká és helyettes várparancsnokká nevezte ki ekkor. Ugyanakkor a cs. kir. főszereg betörése miatt Kossuth és az OHB Pest környékén egy tartalékhadtest akart összevonni, s ennek parancsnokságát Damjanichra akarta bízni. Ha mind Kiss, mind Damjanich eltávozna a hadtesttől, a parancsnokságot valakire rá kell bízni. A bánsági hadtestnél azonban csupán egy ezredes szolgált ekkor: Vécsey Károly, a 2. huszárezred parancsnoka. Az ügyet tovább bonyolította, hogy Damjanich beteg volt, s előbb Nagybecskereken, majd Szegeden feküdt. Kossuth Kissnek írott levelében már jelezte, hogy Damjanichot vezérőrnaggyá akarja előléptetni, de kérte, hogy a forma kedvéért ezt Kiss „ajánlata és felterjesztése előzze meg”. Ugyanakkor kifejtette, hogy a tartaléksereg szervezéséről azonnal kell intézkedni, s ezért Damjanichot felgyógyulása után valószínűleg a Bánságban fogják továbbra is alkalmazni. Ezt – a tábornoki

kinevezésre vonatkozó ígérettel együtt – megírta Damjanichnak is, s a meleg hangú levélben mielőbbi gyógyulást kívánt az ezredesnek. Furcsa, hogy Kossuth miért írta meg a tartaléksereg élére történő kinevezetés lehetőségét Damjanichnak, ha az ezredes beteg volt? Valószínűleg abban reménykedett, hogy Damjanich, ha meggyógyult, Szegedről a fővárosba siet a parancsnokság átvételére. Damjanich azonban december 24-én közölte, hogy még mindig beteg. Kossuth bevárta Damjanich válaszát, s csak ezután nevezte ki a tartaléksereg parancsnokává Répásy Mihály vezérőrnagyot. Kiss válaszában bizonytalansága miatt azonban mind Damjanichot, mind Vécseyt vezérőrnaggyá nevezte ki december 28-án.

Péteváraddal kapcsolatban Kossuth nem várta be Kiss válaszát, mert december 25-én arra a hírre, hogy az ottani főhadparancsnokság még mindig a cs. kir. Hadügyminisztériummal levelez, utasította a Hadügyminisztériumot: bízza meg Csuhat a péteváradi hadparancsnokság ideiglenes vezetésével.

Az 1849. január 7-én lemondott a komáromi várparancsnok, Majthényi István. Kossuth előbb Meszlényi Jenő alezredest, sógorát nevezte ki várparancsnokká és ezredessé. A döntés méltánytalan volt, hiszen a vár erődítési igazgatója, Török Ignác már november 27. óta mérnökhari ezredes volt. Török tehát rangidős volt. Meszlényiben viszont volt annyi szerénység, hogy visszautasítsa Kossuth ajánlatát, s így a komáromi haditanács kérésére Kossuth Török Ignácot vezérőrnaggyá és várparancsnokká nevezte ki.

Január elején Gaál Miklós, az aradi ostromsereg parancsnoka is megkapta vezérőrnagyi kinevezését. A fennmaradt forrásanyagból úgy tűnik, hogy Gaál kinevezésében nem csupán a már említett ésszerűség szempontjai játszottak fontos szerepet, hanem Gaál is, aki napról napra merész tervekkel bombázta Kossuthot. Kossuth rendre felhívta Gaál figyelmét arra, hogy előbb Aradot vegye be, s csak utána foglalkozzon más tervekkel. Ám kétségkívül imponáltak neki az elméleti katonai szakértelmét megcsillogtató ambíciózus ezredes (majd tábornok) nagyívű tervei. Ezzel magyarázható, hogy az 1849. január 3–25. közötti három hétben hat saját kezű levelet írt Gaálnak; ilyen sűrű levélváltásra

a korábbiakban és a későbbiekben csupán Görgei, Bem, Perczel és Dembiński tehát a hadseregparancsnokok esetében van példa!

A harmadik kinevezés Csuhá Antalé, Pétervárad parancsnokáé volt. Csuhát január 9-én léptette elő tábornokká Kossuth. Csuhá sajátos pályát futott be 1848-ban. Cs. kir. tisztként került a nemzetőrség és honvédség ügyeivel foglalkozó Országos Nemzetőrségi Haditanácshoz, de már 1848. június végén a délvidékre vezényelték. November 20-án Kossuth őt akarta kinevezni az erdélyi magyar csapatok parancsnokává. Csuhá azonban nem fogadta el ezt a megbízást. Bem nevezte ki a felső-erdélyi hadsereg élére. December végén előbb helyettes, majd tényleges várparancsnokként került Péterváradra, s a hónap végétől már a főhadparancsnokság vezetését is ellátta. Január 9-án pedig honvéd vezérőrnaggyá, azaz tábornokká nevezte ki Csuhát.

December és január fordulóján a honvédsereget a volt cs. kir. tábornokok mindegyike elhagyta, de az október óta kinevezett honvéd-tábornokok közül is többen leköszöntek. A már korábban nyugalmazott tábornokok közül jelentkeztek a cs. kir. csapatoknál Teleki Ádám, Franz Holtshe, Fackh József, Jovich István vezérőrnagyok, Móga János, Emánuel Dietrich altábornagyok. A szabadságolók közül így tett Bakonyi Sándor. A budai főparancsnokság vezetője és helyettese, Hrabovszki János és Mayer Ferenc altábornagyok sem követték az OHB-t Debrecenbe. A Kolozsvár indokolatlan feladása miatt magyar haditörvényszéki eljárás alá vont Baldacci Manó is bevárta a fővárosban Windisch-Grätz csapatait. Március végén jelentkezett a cs. kir. csapatoknál a december vége óta szolgálaton kívül levő Blagojević Imre és Johann Zahn altábornagy is. A reménytelennek látszó hadi helyzet miatt letette a hűségesküt az uralkodóra két Erdélyben szolgáló tábornok, Sombori Sándor és Dobay Károly is. Az aktív (sereg- vagy erődparancsnokként szolgáló) tábornokok közül összesen hárman hagyták el a honvéd sereget. Majthényi Istvánról nem szóltunk. 1849. január elején Pesten köszönt le Lázár György, aki a megelőző két hétben a fel-dunai hadtest Duna-balparti hadoszlopának parancsnoka volt. Mind Majthényi, mind Lázár reménytelennek érezte a további küzdelmet, ezért döntött a leköszönés mellett.

1848. december végén a bácskai és bántási hadtesteknél immár négy tábornok (egy altábornagy és három vezérőrnagy) szolgált. Ezért Kossuth január 4-én még azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a felsőtiszai hadtest vezérletét csak kénytelen-ségből elvállaló Mészáros Lázár hadügyminisztert a felgyógyuló Damjanichcsal váltja fel. A Délvidéken tábornoki rangban szolgálók száma azonban csakhamar a felére csökkent. Kiss Ernő, a bántási hadtest parancsnoka, 1849. január 3-án megtámadta a pancsovai szerb tábornokot. A rosszul előkészített támadást katasztrofális vereség követte. Kiss működésével tisztjei is elégedetlenek voltak; ezzel magyarázható, hogy szabályos „aláírásgyűjtési” akciót indítottak Kiss levélváltása érdekében. Ezután Vukovics Sebő bántási kormánybiztos maga kezdeményezte az OHB-nál Kiss eltávolítását és Damjanichcsal történő felváltását. Kiss volt a legmagasabb rangú honvédtábornok, tehát valamilyen módon a továbbiakban is alkalmazni kellett. Erre szolgált Kossuthnak az az ötlete, hogy a kormányzat Debrecenbe költözésével illetve a Délvidék kiürítésével lényegében megszűnt két lojális főhadparancsnokság, a magyarországi és a szlavóniai helyett létrehozza az Országos Főhadparancsnokságot, s ennek vezetésével Kist bízta meg. A republikánus nézeteiről ismert Szemere Bertalan, az OHB tagja és felvidéki teljhatalmú országos biztos meg is írta Kossuthnak: „e címet minek keresitek ki, amit elvesztettünk hat hét előtt. Ez nem következetesség”. Kossuth válaszában közölte a rövid indokot: „cím kellett sine cura”.

Sokkal veszélyesebb (és méltatlanabb) volt gróf Esterházy Sándor vezérőrnagy, bácskai hadtestparancsnok viselkedése. Miután a január 2-i haditanács határozata alapján a Hadügyminisztérium elrendelte a Délvidék kiürítését, Esterházy agitálni kezdett a csapatok felvonultatása ellen, s kijelentette, hogy a szerbek ellen igen, de a regulális cs. kir. csapatok ellen nem hajlandó harcolni. A bácskai hadtest felbomlásával fenyegető helyzetnek Esterházy korábbi ezredese, gróf Vécsey Károly vetett véget. Lemondásra kényszerítette Esterházyt s a vele egyetértő tiszteket, s végrehajtotta a kormány határozatát. Kossuth két saját kezű levelében és egy sajtóközleményben mondott köszönetet Vécseynek eljárásáért. Nem tekinthető kilépett tábornoknak az eszéki erőd

parancsnoka, Friedrich Eder, bár magatartása alapján inkább közējük sorolhatnánk. Eder ugyanis komoly szerepet játszott abban, hogy az erőd olyan lagymatag ellenállása után került a cs. kir. sereg kezébe. A tábornokok mindegyikét hadbíróság elé állította az osztrák fél, s egyikét kivételtől eltekintve börtönbüntetéssel vagy legalább rangfosztással sújtották őket eddigi működésükért.

1849 januárjában csupán egy tábornoki, pontosabban altábornagyi rang recepciójáról tudunk. Henryk Dembińskit, az 1830/31-es lengyel szabadságharc altábornagyát s egy ideig fővezérét, január elején Teleki László küldte Párizsból Magyarországra. Dembiński 1831. évi litvániai visszavonulásával vált híressé Európában, s neve nyilván nem volt ismeretlen a lengyel szabadságharc eseményeit ifjúkorában figyelemmel kísérő Kossuth előtt sem. Kossuth még 1848. november végén bízta meg Juliusz Falkówskit, hogy a Párizsban élő Dembińskit és Mieroslawskit Magyarországra hívja. Hasonló megbízatással kelt útra Władysław Jordan, Bem segédtisztje is. Falkowski emlékiratai szerint Kossuth egyenesen a fővezérséggel kínálta meg Dembińskit. Az altábornagy január 3-án indult el Párizsból, s január 18-án már Miskolcon jelentkezett Szemere Bertalan felső-magyarországi teljhatalmú országos biztosnál. Szemere azonban továbbküldte Debrecenbe. „Bem jó nevet csinált a lengyel vezéreknek. Válasszátok meg őt is, legyen lelke a seregnek” – írta. Másnap ismét az OHB tagjainak a lelkére kötötte: „Adja Isten, bízassék meg fontos vezérlettel, és legyen vele a Teremtő áldása”. Január 21-én Kossuth már közölte Szemerével Dembiński megérkezésének hírét, s azt, hogy másnap Szolnok felé küldi Perczel és Répásy csapatainak meg szemlélésére. „...Tájékozza magát a körülmények iránt, s az egyesült tiszai seregek vezényletével fog megbízatni”. Ezen a napon megszületett Dembiński „osztálytábornoki” (azaz altábornagyi) kinevezése. Mivel Kiss Ernőn kívül nem volt ekkor más altábornagya a honvédségnek, értelemszerű volt, hogy Dembiński fogja rangidősként megkapni a fővezérséget. Dembiński ugyancsak azt köztötte ki, hogyha más fővezért neveznek ki, „hanem több seregvezérek kombinatív módon dolgoznak, anciennitására (rangidősségre) számot tart”.

Dembiński valóban elutazott Perczelhez, majd sikeresen össze is

veszett az egyébként is forrófejű tábornokkal. Az ok a Hadügyminisztérium egy, immáron aktualitását veszített utasítása volt, amely egy álhír hatására 4 ezer fő Dembiński keze alá adását és Poroszlóra vezetését rendelte el. A szóváltás olyan jól sikerült, hogy Perczel beadta lemondását, s egyszerűen otthagya hadtestét. Dembiński pedig – rákháton – megindult Poroszló, majd onnan Tokaj felé. Kossuth január 27-én Klapka ezredesnek, a felső-tiszai hadtest parancsnokának együttműködését kérte, amit Klapka meg is ígért. Igaz, Kossuth a tábornoki előléptetés és a vezérkari főnöki kinevezés lehetőségét is megcsillantotta előtte. Január 29-én kinevezte Dembińskit a Perczel-, Répásy- és Klapka hadtestek fővezérévé. Február 5-én Dembiński már arról érdeklődött, hogy Vécsey csapataira számíthat-e? Kossuth közölte vele, hogy amint megismeri hadműveleti tervét, kész Vécseyt, Damjanichot és Görgeit alárendelni. Erre az alárendelésre csak február 12-én került sor, amikor a Hadügyminisztérium – és nem az OHB – Damjanich és Görgei hadtesteit és Dembiński főparancsnoksága alá helyezte. Február 23-ig Vécsey is hasonló utasítást kapott. Közismert, hogy Dembiński milyen módon felelt meg ennek a bizalomnak, s hogy rövid fővezérsége teljes kudarccal, a kápolnai vereséggel és elmozdításával végződött.

1849 februárjában összesen két tábornoki kinevezésről tudunk. Mindkettőt február 16-án hozta nyilvánosságra – immáron nem az OHB, hanem a Hadügyminisztérium. Aulich Lajos a forradalom kezdetén a 2. (Sándor-) gyalogezred alezredese és zászlóaljparancsnoka, október végétől ezredese volt, 1848. december közepétől Görgei feldunai hadseregében (majd hadtestében) szolgált, hadosztályparancsnoki beosztásban, de az iratok tanúsága szerint, Görgei távollétében ő helyettesítette a fővezért. Aulich a volt a cs. kir. alezredesek közül azon kevesek közé tartozott, akik 1848/49 fordulóján nem hagyták el a honvédsereget, s még csupán egyet léptek előre a ranglétrán (a másik ilyen személy Hadik Gusztáv volt; ám ő nyugalmazott alezredesként került a honvédseregbe). Aulichot Görgei ajánlotta Mészáros hadügyminiszterek kinevezésére. Mészáros – Görgei indoklását szó szerint átvéve – Kossuth véleményét kérdezte a kinevezésről, amire azt a választ kapta, hogy „ezen kinevezés ellen nincs semmi észrevételem”.

Mészáros maga is indokoltnak tarthatta a kinevezést, mert Kossuth válaszában vétele után azonnal kiállította Aulich tábornoki diplomáját. Így az a sajátos helyzet állt elő, hogy a Görgei vezette VII. (korábban fel-dunai) hadtestnél az egyik hadosztályparancsnok is vezérőrnagy volt; ám ezt a hadtest méretei (18 ezer fő) is indokolták. Az érdekes inkább az, hogy Aulich miért csak most nyerte el a vezérőrnagyi rangot? Nem vélünk nagyot hibázni, ha azt állítjuk, hogy ebben az Aulich iránti bizalmatlanságnak volt szerepe. 1848 novemberében ugyanis Szeredy József, aki 1848 szeptemberében önkénteseket toborzott Bécsben a magyar ügy védelmére, névtelen levélben jelentette fel az ekkor a fővárosban tartózkodó Aulichot és két tisztjét, mint „borzalomig schwarzgelb embereket”. A feljelentést Kossuth megküldte Csány László kormánybiztosnak, aki értesítette a benne foglaltakról Lukács Sándor győri kormánybiztost. Az ügy folytatását nem ismerjük; nyilván nem volt. Ezt követően Aulich – Görgei téli hadjáratának „köszönhetően” másfél hónapra eltűnt a kormányzat látóköréből. Nem lehet tehát véletlen, hogy Kossuth kiadott irataiban Aulich neve 1849 márciusáig csak a Sándor-ezred felvezénylése, illetve az ismertetett feljelentés kapcsán fordul elő.

A másik vezérőrnagy, Láhner György nevével már jóval gyakrabban találkozunk. Láhner a 33. gyalogezred 3. zászlóaljának őrnagya volt 1848-ban, s szeptember végéig a Délvidéken szolgált. Ekkor áthelyezték a Hadügyminisztériumba, s egészen 1849 augusztusáig a honvédsereg felfegyverzésének legfőbb irányítója volt, előbb a fegyverfelügyelői, majd a tüzérségi- és felfegyverzési osztály vezetőjeként. Láhner kinevezése azért is érdekes, mert a Kossuth által kinevezett tábornokok közül ő volt az egyetlen, aki nem harcoló testület vagy várórság parancsnokként, hanem szervező munkájának eredményeként kapta meg kinevezését. Kossuth először 1848. szeptember 29-i képviselőházi beszédében említette Láhner nevét, mint aki „az alsó táborban kitűnő érdemeket szerzett magának, s jelenleg a fegyver s lőszer kormányzatával alig 24 órája hogy megbízott, s máris nevezetes dolgoknak jutott eredményére”. Október 12-én már megkapta alezredesi kinevezését. November 9-én Görgei javasolta Kossuthnak, hogy tekintve

Láhner érdemeit, mielőbb neveztesse ki ezredessé, s Kossuth november 11-én sietett megnyugtatóni a feldunai hadsereg parancsnokát, hogy már megtette a kellő lépéseket. Másnap közölte Láhnerrel, hogy az OHB aznapi ülésében javasolta ezredesi kinevezését, „s a bizottmány szíves készséggel fogadván az ajánlatomat”, Láhner rövidesen meg fogja kapni oklevelét. Így kétszeresen is elkésett Csány László teljhatalmú országos biztos november 13-án írott kérése Kossuthhoz: „...az Istenért, Láhnert, Csuhat tegyének ezredessé, minő nyomorú ezer meg ezer major (őrnagy), alezredes van. Láhner és Csuha kitűnő egyének.” (Csuha még október 26-án megkapta kinevezését.) Az OHB november 16-án állította ki a kinevezési oklevelet. Láhner 22-én kelt köszönőlevelében kijelentette, „miszerint ezentúl is, mint mindenkor, fáradatlan szorgalom- és a kezeimre bízott hivatalos teendők gyors elintézése által, szeretett hazámnak mindenben kész kötelesen szolgálni teljes szívemből óhajtván: a tisztelt Bizottmány további kegyes méltánylatát kiérdemelni, hazafiúi törekedéseim legfőbbikének ismerendem”.

A regényes tervek iránt kimondottan fogékony Kossuth tetszését külön megnyerte Láhner azon terve, hogy portyázó csapatokat kellene megszervezni 10-12 szekérrel, mindegyiket 5-6 vadással és egy háromfontos üteggel. Láhner megbízhatóságát mutatta, hogy a Hadügy-minisztérium nyolc osztályfőnöke közül összesen hárman követték az OHB-t és a minisztériumokat Debrecenbe – Vetter, Répásy (tehát két vezérőrnagy) és Láhner. Kossuth február 4-én már arról értesítette Láhnert, hogy nemsokára „szerencsém leend a rég kiérdemlett tábornoki oklevelet megküldeni”. Február 9-én azonban már rosszallását fejezte ki Láhnernek a nagyváradi lőszergyár nem kielégítő termelése miatt. Láhner pontról pontra cáfolta Kossuth szemrehányásait, amit azután az elnök bizalmas levéllel intézett el. Február 17-én pedig megszületett a vezérőrnagyi kinevezés, s 20-án Kossuth egy Görgeinek írott levelében a nagyváradi fegyvergyárat úgy említette, mint amit a „derék Láhner tábornok úr a csodával határos gyorsasággal nagyszerű működésbe helyezett”.

Demiński kudarca egy újabb altábornagyi kinevezés okává vált. A tisztikar nyomására Szemere Bertalan teljhatalmú országos biztos

elmozdította a fővezérségről Dembińskit, s ideiglenesen a rangidős Görgeire bízta. A döntést a március 5-én Tiszafüredre érkező Kossuth is megerősítette. A fősereg ekkor két csoportosításból állott: a Görgei vezette VII. és a Répásy Mihály vezette II. hadtest Tiszafüred környékén, az immáron egyedül Damjanich parancsnoksága alá került III. és Klapka I. hadteste Szolnok környékén állomásozott. Görgei ideiglenes főparancsnoki kinevezése csak az I., II. és VII. hadtestekre szólt. Március 8-án azonban Kossuth az I., II., III., IV. (bácskai vagy szegedi) V. (aradi ostromsereg) és VII. hadtestek fővezérévé Vettert, s a Szolnokon lévő I. és III. hadtestek együttes főparancsnokává Damjanichot nevezte ki. Vetter rangban csaknem egyidős volt Görgeivel, s ezért kineveztetése megkövetelte előléptetését. Kossuth tehát a fővezéri megbízatással együtt altábornaggyá is kinevezte.

Sajátos volt a két 1849 márciusi vezérőrnagyi kinevezés genezise is. Richard Guyont Kossuth még a schwechati csata után nevezte ki őrnagyból ezredessé. Döntését aztán csakhamar meg is bánta, mert a Simunich üldözésével megbízott Guyon az önálló hadművelet során kudarcot vallott. Guyon nem nyerte meg parancsnokának, Görgeinek a tetszését sem, s hiába volt vitéz katona, állandó összeütközései voltak hadtestparancsnokával. Így aztán Görgei március 7-én sietett feloszlattani Guyon hadosztályát, s az ezredes beosztás nélkül maradt. A hírt Szemere azonnal közölte Kossuthtal, aki erre március 9-én bejelentette a képviselőházban, hogy a kormány jónak látta „a nemzetnek egyik fő kincsét, Komárom városát (Guyon) hűségére bízni”. Március 10-én hivatalosan is kinevezte Guyont Komárom várparancsnokává, a várőrség parancsnokává pedig Lenkey János ezredest tette meg. Ugyanezen a napon a döntést közölte Török Ignáccal, Komárom parancsnokával is. A döntést azzal indokolta, hogy „a nemzet közös győzelmének kivívására a komáromi várőrségnek is koncentrikus aktív közremunkálása mielőbb igénybe fogja vétetni”. Az indoklás meglehetősen erőltetett volt, hiszen a magyar hadsereg egyelőre a Tisza bal partján állt, s a néhány száz kilométer, no meg a teljes cs. kir. fősereg választotta el az egyébként körülzárt Komáromtól.

A kinevezésnek tehát más oka volt. Komáromban ugyanis 1849

januárjában nemcsak a várparancsnokság élén történt változás, hanem a politikai „felügyelő” szervezet, a kormánybizottság élén is. Mind Halasy Ede, a megye, mind Sárközy József, a város kormánybiztosa, elhagyta az erődöt. Kossuth ezután nevezte ki a megye és a város kormánybiztosává Puky Miklóst. Puky nem sokkal megérkezése után már össze is vezett mind Törökkel, mind a várórség parancsnokával, Kosztolányi Móriccal. Február 14-én írott első jelentésében már javasolta Török leváltását és Kosztolányi eltávolítását, s kérte, hogy Kossuth küldje Komáromba parancsnokként Klapkát. Február 22-én kelt válaszában Kossuth kijelentette, hogy a kormány nem engedheti meg, hogy olyan fontos erődben, mint Komárom „a bizalmat – ha szinte álokok miatt is – elvesztett, vagy tán éppen gyanús, de nem büntethető egyének tartózkodjanak”. Megígérte, hogy amint lehet, teljesíti Puky kívánságait. Klapka odaküldését azonban az általa elért katonai sikerek miatt lehetetlennek mondta. „Őt tehát nem küldhetem, hanem gondom lehet, mihelyt lehet, egy más alkalmas és várerősítési tudományokban jártas egyént küldeni.”

Kossuth aggodalmát magyarázta, hogy éppen az előző napon érkezett meg a hír az eszéki és lipótvári erődök feladásáról, s Kossuth már aznap írta Dembińskinek: „és telve vagyok aggodalommal Komárom miatt is”. Mégsem tett semmit – tudomásunk szerint a várparancsnokság élén történő változtatás érdekében. Február 28-án megérkezett Török Ignác jelentése, amelyben Pukyt vádolta a vár védelmi ügyeibe történő beavatkozással, s okmánymásolatokkal is bizonyította igazát. Az iratokból afféle tyúkperek képe bontakozott ki. Kossuth ezen a napon Debrecenben volt, de csak március 3-án foglalkozott a jelentésben foglaltakkal. Viszont március 1-jén Mészáros hadügyminiszter hirtelen felajánlotta a Komárom várórség parancsnokságát (tehát Kosztolányi helyét) Klapkának, akire ezekben a napokban Dembiński rengeteget panaszkodott. Klapkának azonban esze ágában sem volt otthagyni a hadtestparancsnokságot.

Március 3-án megjött Puky újabb (fel)jelentése, s Kossuth együttesen válaszolt a várparancsnokság és Puky jelentéseire. A válaszban azonban nyoma sincs annak, hogy bármilyen személyi változást szük-

ségesnek tartott volna. Március 8-án azonban Kossuth értesült arról, hogy Guyon hadosztályát Görgei feloszlatta, s másnap intézkedett arról is, hogy a bács-bánsági sereg, a IV. hadtest parancsnokságát ne Lenkey János ezredes, hanem Perczel Mór vezérőrnagy vezérőrnagy vegye át. Volt tehát két „állástalan” ezredes, akik számára a főszeregnél nem volt üres beosztás. Kossuth tehát a legegyszerűbb megoldást választotta, amikor a két ezredet a komáromi vár, illetve a várórség parancsnokságával bízta meg. Így juttatott is nekik beosztást, meg nem is, s Komárom felmentéséig Kosztolányi és Török újabb beosztásáról sem kellett gondoskodnia. Látszólag teljesítette Puky kérését is.

Kérdéses volt persze, hogy Guyon és Lenkey hogy jut be Komáromba. Március 15-én Kossuth sürgette Guyont, hogy mielőbb induljon útnak, de előtte jelentkezzen nála. Március 18-án Cibakházán Guyon meg is jelent Kossuthnál, s kérte, hogy mivel Lenkey rangban idősebb nála, Kossuth intézze el valahogy ezt a „bajt”. Ez csak egyet jelenthetett: Guyon vezérőrnagyi kinevezését. Kossuth tehát tíz nappal visszadatálva, saját kezűleg kiállította a diplomát, majd – tekintettel Lenkey érdemeire – három nappal visszadatálva, Lenkey kinevezését is megírta.

Március végén egy újabb, az eddigieknél megérdemeltebb altábornagyi kinevezésre is sor került. Bem vezérőrnagyot Erdély felszabadításáért a képviselőház március 21-én a Magyar Katonai Érdemrend I. osztályával tüntette ki, s Mészáros Lázár indítványára altábornaggyá nevezte ki.

Március végén egy újabb vezérőrnagyi kinevezésre is sor került. A kinevezést egyszerre indokolták a kinevezett eddigi érdemei és a szolgálat követelményei. A magyar hadseregben egyedül az I. hadtest parancsnoka, Klapka György volt ezredes. Klapka őrnagyi kinevezését Sárközy József komáromi kormánybiztos javaslatára Kossuth írta alá 1848. október 16-án. 1848-ban Batthyány és Kossuth megbízásából diplomáciai ügyességet igénylő küldetések hajtott végre, de szolgált a délvidéki sereg vezérkarában, s rövid ideig a Pozsony környéki erők parancsnoka volt. 1849. január 2-án a pesti haditanács az általa kidolgozott haditervet foglalta el. Mészáros kassai veresége után Kossuth az

alezredesi rang kihagyásával ezredessé és a felső-tiszai hadtest parancsnokává nevezte ki. Klapka csakhamar igazolta a belé vetett bizalmat, s január végén megállította Schlik Debrecen felé törő csapatait. Szerencsétlensége azonban összehozta Dembińskivel, aki február közepén az ő nyakába varrta a felelősséget Schlik elszalasztásáért. Kossuth Klapkával is viszonylag gyakran levelezett, s 1849. január 29-én a tokaji híd indokolatlan felégetése, majd február 12-én Schlik elszalasztása miatt saját kezű levélben rótta meg az ezredest. Kossuth csak Klapka február 16-án kelt igazoló iratának, illetve a február 18-i kompolti sikeres rajtaütés hírének vétele után enyhült meg iránta; az előbbinek, úgy tűnik, hitelt is adott, mert február 22-én már kimondottan elismerő hangon írt Klapkáról Puky Miklósnak. A kompolti rajtaütéshez pedig saját kezű levélben gratulált. Március 9-én baráti hangú levélben értesítette Klapkát a bekövetkezett változásokról, s kérte segítségét Vetter fővezérségének elfogadtatásában. Ugyanezen a napon javasolta Mészárosnak, hogy Vécsey Károly és Nagysándor József mellett Klapkát is tüntessék ki a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályával. Mészáros ezt elutasította, mondván, hogy Klapka érdemei nem indokolják kitüntetését. Március 29-én Kossuth – a hadsereg véleményére hivatkozva – ismét kérte Klapka kitüntetését Mészárostól, majd mintegy mellesleg megjegyezte: „miután a Hadügyminisztériumtól hivatalos levelek érkeznek Klapka ezredes úrhoz, melyekben tábornoknak címeztetik, részére a tábornoki kinevezési okiratot is kezeimhez leendő kézbesítés végett megküldeni kérem”. Március 31-én az OHB-hoz írott levelében is kijelentette: „Klapkát multhatatlanul szükséges tábornokká kinevezni”. S még ezen a napon közölte Klapkával, hogy kinevezte tábornokká, s a Hadügyminisztériumot a diplomata kiszolgáltatására utasította. Április 1-jén az OHB kiállította a diplomát, s ezzel a hadtestparancsnokok közül immáron Klapka is elnyerte a tábornoki rangot.

Vetter betegsége és Görgei ideiglenes fővezéri kinevezése után a VII. hadtest parancsnokságát Gáspár András ezredes vette át. Gáspár április 2-án – Damjanich némi segítségével – Hatvannál megverte Schliket, mire Kossuth a csatatéren vezérőrnaggyá léptette elő.

Ezzel egy időben történt a III. hadtest lovashadosztálya parancsnokának, Nagysándor Józsefnek az előléptetése. Kinevezésének legfőbb oka alighanem az volt, hogy Kossuth – Bem kijövetele miatt – rá akarta bízni az erdélyi hadsereg parancsnokságát, s nem a Bem által javasolt Czetz Jánosra. Nagysándor Kossuth hű emberének számított, s így még az erdélyi főparancsnokságra vonatkozó (nemleges) válasza előtt, április 8-án Gödöllőn megkapta a vezérőrnagyi rangot.

A trónfosztás kimondása után Mészáros Lázár hadügyminiszter lemondott hadügyminiszteri posztjáról. A képviselőház köszönetét fejezte ki eddigi működéséért, s egyben elrendelte, hogy a kormány altábornaggyá nevezze ki.

Április közepén Bem elhagyta Erdélyt, s a visszamaradt csapatok parancsnokává Czetz János ezredest nevezte ki. Czetz cs. kir. főhadnagyként került a Hadügyminisztériumba, októberben már százados, majd őrnagy volt. A minisztérium egy ideig az OHB-hoz rendelte, s itt a bizottmány katonai jellegű intézkedéseinek egyik fogalmazója volt. Október végén Erdélybe küldték, november közepén a felső-erdélyi hadtest vezérkari főnökévé nevezték ki, majd Kolozsvár elvesztése, november 23., után rövid időre a hadtest parancsnoki tisztét is betöltötte. December végén már alezredes volt. A nála magasabb rangban lévők közül Baumgarten József alezredes december 19-én Csucsánál megsebesült; Riczko Ignác pedig február 14-én hősi halált halt. A vele egy rangban lévők közül csupán Gál Sándor karrierje volt egy ideig gyorsabb az övéénél: Gál január, Czetz február második felében kapta meg ezredesi kinevezését. Így amikor Bem elhagyta Erdélyt, értelemszerűen a nagyobb áttekintőképességgel rendelkező Czetzet bízta meg helyettesítésével. Ám már egy hónappal korábban arra kérte Kossuthot, hogy az nevezze ki tábornokká Czetzet. Kossuth azzal hárította el a kérést, hogy ebben az esetben tizenöt másik ezredest is tábornokká kellene kineveznie, hiszen ennyi a hadtestparancsnokként szolgálók száma (valószínűleg a hadosztályparancsnokokra gondolt.) Március 28-án Bem ismét sürgette Czetz kinevezését, majd április 3-án közölte, hogy Czetzet vezérőrnaggyá léptette elő, s kérte ennek megerősítését. A lépés – enyhén szólva – szabálytalan volt, hiszen Bemnek legfeljebb

javasolni volt joga, kinevezni nem. Kossuth egy szóval sem reagált az önkényes lépésre, s április 20-án Csánynak meg is írta, „Czetznek tábornoksága iránt még egy kissé hallgatok”. Április 25-én pedig sajátos karrierjére emlékeztette Bemet. Arra, hogy ő maga is csak több megnyert csata után érte el ezt a rangot, s ezt nem jövőbeli reményekkel, hanem megnyert csaták súlyával lehet kiérdemelni. Bem közben a Hadügyminisztérium útján is megindította a kinevezési procedúrát, s Kossuth május 7-én alá is írta a kinevezést. Ebben némi szerepe lehetett a Bem és Vécsey közötti összeütközésnek, s annak, hogy Bemet a főhadiszíntéren akarta alkalmazni.

A trónfosztás és a Függetlenségi Nyilatkozat után megalakult az új kormány, s már az első minisztertanácsi ülés foglalkozott a katonai kinevezések kérdésével. Eszerint a törzstiszti és a feletti kinevezéseket a hadügyminiszter eszközli, kormányzóelnöki jóváhagyással. A május 20-i minisztertanács ezen annyit szigorított, hogy a tábornoki kinevezéseket a minisztertanács előleges meghallgatásához kötötte. A határozat szerint a hadseregarancsnokok a csatatéren „s egyes rendkívüli vitéz tett méltó jutalmául” nevezhetnek ki főtiszteket, „valamint szinte törzstiszti (de nem tábornoki) előléptetés végetti előterjesztéseiket nyilváníthatják”.

Mindez azt szolgálta, hogy a Bem által Czetz kinevezésénél követett eljárást el lehessen kerülni. Másrészt a hadügyminiszter és fővezér Görgei is megtette azt, hogy a komáromi győzelem után április 29-én napiparancsban közölte a hadsereggel, hogy Knézić Károly ezredest, a III. hadtest hadosztályparancsnokát tábornoki kinevezésre javasolta Kossuthnak; egy másnapi napiparancsában pedig már a III. hadtest parancsnokaként és tábornokként említette. E felterjesztésnek az volt a magyarázata, hogy Damjanich János, a hadtest parancsnoka április 29-én lábtörést szenvedett és szolgálatképtelenné vált. Damjanichot Görgei saját helyetteseként kívánta a Hadügyminisztériumba küldeni; így ezt a megbízatást Klapka kapta. Ez azt is jelentette, hogy Nagysándor számára is adódott tábornoki rangjának megfelelő beosztás: az I. hadtest parancsnoka. Knézićcel együtt Görgei vezérőrnagyi kinevezésre terjesztette fel a nála rangban idősebb Józef Wysockit, a III. hadtest

hadosztályparancsnokát, az önálló lengyel légió kiszemelt parancsnokát is. Kossuth mindkét kinevezést jóváhagyta. A két kinevezés egyfajta cezúrát is jelentett Kossuth és tábornokai viszonyában. Knézić neve a kiadott iratokban 1849 májusáig nem fordul elő. Wysockié a lengyel légió 1848 novemberi szervezése után először 1849. február 22-én egy pénzküldemény ürügyén. Az ezután kinevezett tábornokok előmozdításában sokkal nagyobb szerepe volt a hadügyminiszter Görgeinek és a minisztertanácsnak, s Kossuthot egyikükhöz sem fűzte olyan bizalmas kapcsolat, mint pl. Görgeihez, Perczelhez vagy akár Klapkához.

A minisztertanács már említett május 20-i határozata következtében valamennyi tábornoki kinevezést a tanács elé kellett vinni. Mivel Gáspár András a trónfosztás után – egészségi állapotára hivatkozva – lemondott a VII. hadtest parancsnokságáról, Görgei őt Poeltenberg Ernővel, a 4 huszárezred parancsnokával és a VII. hadtest hadosztályparancsnokával váltotta fel. Görgei természetesen őt is tábornokká akarta előléptetni, akárcsak a tartalék hadtest parancsnokságával megbízni szándékozott Dessewffy Arisztidot, az I. hadtest lovashadosztályának parancsnokát. Az előterjesztést a május 24-i minisztertanács tárgyalta, de Klapka helyettes hadügyminiszter véleménye az volt, hogy Hadik Gusztáv és Pulszky Sándor – „mint régibb felterjesztés nyomán tábornokságra kinevezendő ezredesek, a hátrátételre nem méltók”. Ezért a minisztertanács felfüggesztette Poeltenberg és Dessewffy kineveztetését, s Görgei véleményét kérte az ügyben. Görgei május 28-án ingerülten válaszolt: „Nekem Hadik és Pulszky ezredes urak felől semmi véleményem nincs és nem lehet, miután sem politikai jellemökről semmi tudomásom, sem katonai tehetségeiket legkevésbé sem ismerem, s a nevezett ezredes urak – nekem legalább – soha semmi alkalmat nem nyújtottak, hogy tehetségeiket kitanulhassam.” Ha Klapka a nevezett ezredeseket ismeri és ajánlja, ám tegyen a kormány, amit jónak lát. Kossuth válaszában határozott igent vagy nemet kért Görgeitől. Görgei újabb válasza nem ismert, de tény, hogy sem Hadik, sem Pulszky nem lett tábornok. Dessewffy kinevezése június 2-án, Poeltenbergé 7-én kelt. Dessewffy végül mégsem a tartalék-, hanem a IX. hadtest parancsnokságát vette át Dembiński lemondása miatt.

A következő tábornoki kinevezés ügye május 28-án került a minisztertanács elé. A május 20-i minisztertanácson elfogadott haditerv értelmében Bemnek a délvidéki erők egy részével Titel bevétele, Pétervárad felmentése után a Duna mellett kell felvonulnia, vagy a folyamon átkelve a nyugati határszél felé operálnia. Bem vonakodott eleget tenni a határozatnak, s vissza akart térni Erdélybe. Ezért a minisztertanács május 28-án úgy határozott, hogy Vukovics Sebő igazságügy-miniszter Kiss Pál ezredes kíséretében menjen le Bemhez, s ha Bem továbbra is vonakodik, Kiss Pál tábornoki kinevezési oklevelét felhasználva, bízva rá a felvezetendő sereg parancsnokságát. Vukovics le is utazott, s találkozott Kiss Pállal, aki április vége óta Pétervárad parancsnoka volt. Bem közben visszatért Erdélybe, s Perczel, a bács-bánsági csapatok parancsnoka, hajlandónak mutatkozott felvezetni a sereget. Ezzel Kiss kineveztetése értelmét és érvényét veszítette. Vukovics tehát nem kézbesítette azt, de összefoglaló jelentésében javasolta, hogy mielőbb tábornok legyen: „a péterváradi parancsnokság fontos hely.”

Kiss kinevezésére tehát nem ekkor, hanem az utolsó nagy előléptetési „hullám” idején került sor. Görgei a Vág menti ellentámadás kudarca után leváltotta Knézićet a III. hadtest éléről, s helyére Leiningen-Westerburg Károly ezredest, hadosztályparancsnokot nevezte ki. A II. hadtest parancsnokát, Asbóth Lajos ezredest – akinek állítólag már a tábornoki kinevezése is készen volt – szintén elmozdította. A hadtestparancsnokká kinevezett Kászonyi József ugyan már január óta ezredes volt, tehát a tábornoki kinevezése nem ütközött volna akadályokba, ám a peredi csata második napján semmilyen hadvezetői képességről nem tett tanúbizonyságot. Görgei azzal a tervvel foglalkozott, hogy a Nyugat-Dunántúlon önálló hadosztályt vezető Kmety György ezredes hadosztályába osztja be a II. hadtest egy részét, s így fejleszti azt hadtestté. Görgei tehát a június 26-i minisztertanácson tábornoki kinevezésre javasolta Leiningent, Kmetyt, a fősereg lovassági parancsnokságával megbízott Piketty Gusztávot, s mellettük Kiss Pált is. Jellemző, hogy Piketty neve elő sem fordul Kossuth kiadott irataiban; Leiningené először 1849. február végén, a cibakházi ütközetben történt kiszabadítá-

tása kapcsán, majd május 14-én, amikor Kossuth a Magyar Katonai Érdemrend II. osztályának adományozásáról tudósította.

Az utolsó vezérőrnagyi kinevezésre július 29-én, de nem bizonyos, hogy minisztertanácsi határozat következtében került sor. Gál Sándort, az erdélyi hadsereg székelyföldi hadosztályának parancsnokát „úgy a vitéz székely nép organizációja, mint a harctéren számos alkalommal bebizonyított hősie vitézsége” miatt léptette elő tábornokká Kossuth. A saját kezű kinevező iraton azonban nincs ellenjegyzés, csak az, a Guyon és Lenkey márciusi kinevezéséből már ismert formula, hogy Kossuth intézkedett a rendes diploma kiszolgáltatásáról is. Gált mint Berzenczey László kormánybiztos segédjét ismerte meg Kossuth 1848. augusztus közepén. A későbbiekben viszonylag ritkán találkozunk nevével az iratokban, s Kossuth május 26-án egyenesen arra utasította a Hadügyminisztériumot, utasítsa rendre Gált, s „értésítettek arról, miképp ő nem székely főparancsnok”, csupán a székelyföldi gyalogság ezredese. Különösebben szoros kapcsolatáról tehát Gál és Kossuth között sem tudunk.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk: Kossuthnak nemcsak a magyar hadsereg megteremtésében voltak óriási érdemei 1848/49-ben, hanem e hadsereg legfelső vezetésének kialakításában is. Választásainak többsége jónak bizonyult, ami nem volt kis dolog egy olyan politikus részéről, akinek 1848 előtt nem voltak közvetlen katonai tapasztalatai. Az általa előléptettek és végig szolgálók egy része a megtorlás áldozatává vált, tekintélyes részük emigrációba ment. Ám csupán két olyan személyiségről tudunk, akivel a végletekig megromlott a viszonya. Paradox módon, éppen az a két személyiség volt ez, akikhez 1848/49-ben a legszorosabb kapcsolat fűzte: Görgei és Bem. A többi túlélővel az emigráció időszakában is együtt tudott működni, még ha ezt az együttműködést időnként nézeteltérések árnyékkolták is be.

PELYACH ISTVÁN

Útban az emigráció felé

☒ *Bevégeztetett. Az utolsó minisztertanács Aradon 1849. augusztus 11-én, amely után Kossuth, lemondva a főhatalomról, az örökös emigrációt választotta. A továbbiakban a tisztas feltételekkel elért, ám politikailag felettébb kockázatos fegyverletétel ódiuma Görgeire hárult*

ROSSUTH Lajos halálának századik évfordulójára emlékezve ebben az évben minden bizonnyal számtalan emlékülés, konferencia, tudományos tanácskozás tárgya lesz annak a hihetetlenül hosszú politikai pályafutásnak az értékelése és értelmezése – méltatása –, amelyre 1894. március 20-án tett pontot a sors. Sokszínű Kossuth-irodalmunk összegyűjtve már így is könyvtárakat töltene meg, jogosan fogalmazódik meg tehát a kérdés, tudunk-e még erről az emberről és politikusról, több évtizedet átfogó politikai pályafutásáról alapvetően újat mondani? Vagy elfogadhatjuk azt a sommás megállapítást, miszerint Kossuth élete és tevékenysége már nyitott könyv előttünk, sűrűn teleírt oldalakkal, s legfeljebb a sokadik utóírat megfogalmazásának hálás-hálátlan feladata várhat csak ránk? Azt hiszem, olyan kihívás ez a történészek számára, amelynek nagyon nehéz tisztességesen megfelelni. Nehéz, mert az elmúlt évszázadban sokan tűzték már zászlójukra Kossuth nevét, sokan fogadták – fogadtatták – el saját tetteik zsinórmértékéül a kossuthi életművet. Az eredmények többnyire közismertek. A kihívásnak alig-alig tudtak megfelelni, elősegítették viszont egy merev, szoborszerű Kossuth-kép kialakulását, amely napjainkig éli a maga önálló életét. Ennek következményeként nevének hallatán többnyire ízlés szerint válogatott „igazságokat” mormolgatunk, de ritkán szembesítjük ezeket Kossuth írásaival, szavaival. Márpedig Kossuth hosszú élete során rengeteget írt, gondolatai pontosan rekonstruálhatók. A legkritikusabb órákban is ott ült íróasztalánál, rendeleteket, utasításokat fogalmazott. Pálffy János, az 1848-as képviselőház alelnöke fel is jegyezte emlékezéseiben: „...Kossuth csaknem leszegezve örökre, ült íróasztala mellett, s írt, és mindig csak írt. Valóban megfoghatatlan, hogy mit tudott mindig csak írni? S Nyáry szokott erős kifejezéseivel nem egyszer kiáltott fel:

»De mit a fenét tud annyit írni az a prokátor?!«

Ezalatt a tagok, rendesen Nyáry, Eszterházy, Jósika és én konzer-váltunk, szivaroztunk. Végre aztán kijött Kossuth, elértesztett valamely tárgyat...”

Kossuth gondolatgazdag beszédei, szónoklatai hasonlóképpen méltók az utókor figyelmére, a történészek megkerülhetetlen forrásai, s döntő többségük szintén megmaradt. Ugyancsak Pálffy János jegyezte fel Kossuthról: „Én Kossuth Lajost a jó szónoklatokban nem szegény Magyarország legjelesebb szónokának, Európa egyik első journalistájának s a világ legnagyobb agitátorának tartom. S nem is lehet másként. Mert ezen három tulajdonságának ily nagy mértékbeni egyesülése tehette csak képessé, ezen kizárólag arisztokratikus nemzetnek egy proletárius fiát, oly nagy, európai eseményi idézni elé, mint a magyar forradalom, s azt az erő azon fokára emelni, amelyre a 849-i év tavaszán jutott volt, midőn közel vala ahhoz, hogy nemcsak az európai három legnagyobb birodalmak egyikének sok százados trónusát felforgassa, hanem Európa sorsára is nagyban befolyjon.” Kossuth politikai ellenfele, Kemény Zsigmond báró is elismeréssel nyilatkozott a fegyelmezett szerkezetű olykor kissé dagályos szónoklatokról: „Semmi kétség, hogy Kossuth csodálatosan szép orgánummal bírt, melynek a suttogástól kezdve a legélesebb hangokig saját varázsa volt, ellenállhatatlan, majdnem hódító! Őt az arckinyomattól egészen a kéz legkisebb mozzanatáig, ha nem is művészi, de gyakorolt, kellemes és néha kiválóan nem előadási modor jellemzé. Beszédei, melyek félig készültek, félig rögtönzöttek voltak, soha az unalmasságig hosszúak vagy a figyelem fárasztásáig tartalmasak nem valának.”

Az írárok, beszédek, szónoklatok tehát rendelkezésünkre állnak, mégsem állíthatjuk nyugodt lelkiismerettel, hogy ismerjük s értjük a hat évtizedes politikai pálya minden rezdülését, minden kihívását. Egyes periódusokat bizony méltatlanul – olykor politikai megfontolásokból – a feledés jótékony homályba takar, pedig ezek azok a kritikus időszakok a pályaképben, amelyek „feltárása” és „megfejtése” közelebb hozhatja hozzánk, emberibb, hétköznapiabb személyiséggé változtatja a szobormerev alakot. Ezen kérdések tisztességes és korrekt –

tényszerű – megválaszolása ugyanolyan kihívás a XX. század végének története számára, mint amilyen kihívások voltak Kossuth személyes és politikai pályafutásában.

Többé-kevésbé közismert tény például, hogy Kossuth Zemplén megyei felfelé ívelő közéleti pályája 1831–1832 telén váratlan s sokáig megmagyarázhatatlan törést szenvedett. Anyagi helyzete addig sem volt stabil, de a fiatal ügyvéd alkalmazkodva a megyei birtokos fiatalság életmódjához ekkor adósságokat halmozott fel, kártyázott, s végül egy nehezen tisztázható sikkasztási ügybe keveredett. A Kossuth-életrajzok ezt az epizódot döntő többségükben úgy értékelik, hogy Kossuth viszonyainak megromlását politikai ellenfelei arra használták fel, hogy erkölcsi hitelét megingassák, s a megyéből való eltávozásra kényszerítsék. A fellelhető dokumentumok ugyanakkor elég egyértelműen bizonyítják, hogy a pénzszűkében szenvedő fiatal, huszonkilenc éves ügyvéd, ha nem is merítette ki a sikkasztás vádját, a Reviczky-árvák javainak hűtlen – gondatlan – kezelésében minden bizonnyal vétkes. Hasonlóképpen ember- és jellempróbáló kihívás volt Kossuth életében 1844 nyara, a Pesti Hírlap szerkesztésétől történő megválása. Történeti irodalmunk ezt is úgy értékeli, hogy a bécsi udvar számára egyre kellemetlenebbé váló, a modern újságírás és lapszerkesztés eszközeit a reformellenzék szolgálatába állító Kossuth kezéből „kicsavarták” a Pesti Hírlapot. A tények ennél lényegesen összetettebb „szakítást” látszanak igazolni. A laptulajdonos Landerer Lajos az udvar támogatásával – sőt annak kérésére – valóban anyagi vitát provokált a Hírlap példányszámát a kezdeti 80-100-ról jóval 5000 fölé emelő szerkesztővel, amikor annak szerkesztői díját 1844-ben nem emelni, hanem ellenkezőleg, csökkenteni akarta. Kossuth, aki tisztában volt a Pesti Hírlap politikai súlyával, hiszen az az ellenzék legitim s leghatékonyabb szócsöve volt, óvatlanul besétált a csapdába, január 2-án írásban is felmondott június végi határidővel – a társkiadó Heckenast pedig még aznap felkérte új szerkesztőnek Szalay Lászlót. Az önértékében sértett s a helyzetet rosszul felmérő Kossuth abban a hiszemben szánta el magát erre a lépésre, hogy az udvartól saját nevére új lapengedélyt tud szerezni. Úgy vélte, a bécsi kormányzat nem meri az engedélyt

megtagadni tőle, hiszen eddigi szerkesztői tevékenysége ellen sem léptek fel határozattan. Metternich kancellárral folytatott négyszemközt – egyébként nagyon szívélyes hangú – megbeszélésen azonban rá kellett döbbsennie, ez hiú ábránd volt, a lemondás pedig komoly hiba. Önerzetét táplálhatta ugyan Metternich herceg színpadias elismerése, miszerint ő Kossuthban Magyarország első politikai íróját fogadja, a tervezett Budapesti Életképek megindítására mégsem kapott engedélyt. Az ellenzék egyes tagjai és politikai ellenfelei ezek után jogosan (!) olvasták a fejére, hogy bizonytalan anyagi előnyökért feláldozta politikai eszméinek egyetlen orgánumát, a Pesti Hírlapot.

Kihívás volt Kossuth számára 1848/49 is. Egy nemzetet kellett felkészítenie a harcra, később megteremteni a független államiság feltételeit, mozgósítani a nemzetet a vívmányok megvédésére. Minden bizonnyal élete legnagyobb csalódása volt az a pillanat, amikor be kellett ismernie, hogy Európa két legerősebb hadseregével szemben a harc kilátástalan, folytatása értelmetlen. Egyetlen út maradt számára nyitva: elhagyni az országot, vállalni az emigrációt, s ott megteremteni egy újabb szabadságharc alapfeltételeit. A továbbiakban arra teszünk kísérletet, hogy ezeknek a válságos napoknak összefoglaljuk a leglényegesebb mozzanatait, s megvizsgáljuk az emigrációba vezető út első stációit. Kossuth ugyanis már szinte a szabadságharc leverésének pillanatában, a török határ átlépésének megrázó „élménye” közben is a visszatérésre készült. Ennek a felemelő célnak rendelt alá mindent. Múltat, jelent és jövőt.

1849 augusztusának első napjaira kritikussá vált a katonai helyzet Magyarországon. Erdélyben Bem tábornok július 31-én Segesvárnál, augusztus 6-án Nagycsúrnél szenvedett döntő vereségeket, melyek után szinte egész Erdély az osztrák és orosz csapatok ellenőrzése alá került. A magyar főparancsnok, Dembiński altábornagy augusztus 2-án minden ellenállás nélkül feladta Szegedet, 5-én Szőregnél csatát veszített, majd a kormány határozott utasítása ellenére nem Aradra, hanem Temesvár felé vonult vissza, ahol augusztus 9-én a Haynau vezette császári főerők döntő vereséget mértek rá. Görgői tábornok az alig több mint 25 ezer főnyi feldunai hadseregével augusztus 9–10-én érkezett

meg Aradra, a haderő koncentrációjának helyszínére, de ekkor már nem volt kivel egyesülnie. A kormány és Kossuth kormányzóelnök magára maradt az aradi várban. Kossuth augusztus 10-én délelőtt minisztertanácsot hívott össze a várban, amelyen meghallgatták Szemere miniszterelnök és Batthyány Kázmér gróf külügyminiszter beszámolóját az oroszokkal folytatott eddigi tárgyalásokról. A két minisztert még július 29-én bízta meg Kossuth és a kormány a Paszkevics tábornagy által „megindított egyezkedésbe ereszkedni”. Feladatuk ekkor még csak az volt, hogy „a muszka értekezőket s általak a herceg fővezért megismertetni a nemzet jogaival, szenvedéseivel és akaratával, mik szerint meggyőződjenek, hogy a nemzet békés volt, hanem kényszerített, hogy az 1848-ki törvényeket maga a dinasztia szegte meg, hogy a belső lázadásokat az élesztette, hogy a nép e nagy harcot önként és szabad akaratából vívja, hogy az erőt neki a régi szolgaság emlékezete s az új szabadság ereje adja, és hogy amint Magyarország pusztá kormányformáknak a nemzeti függetlenséget nem akarja feláldozni, úgy természetes politikája szomszédaival, bárminő kormányformával bírjanak, lenni és maradni békében és egyetértésben”. Szemereék a meghatalmazás értelmében egy államiratot szerkesztettek az oroszok tájékoztatására, amelyben kifejtették, hogy Magyarország nem fogad el többé Habsburg-uralkodót. A katonai összeomlás veszélye azonban radikálisabb lépés megtételére kényszerítette a politikai vezetést. Kossuth augusztus 4-én Szemerehez és Batthyányhoz írt levelében már felveti annak a lehetőségét, hogy kínálják fel Szent István koronáját a Romanov-dinasztia valamelyik tagjának, ezáltal próbáljanak meg szakítást provokálni az osztrák–orosz szövetségben. „...Mit mondanak egy orosz fejedelmi házbóli uralkodóhoz az 1848-iki alkotmánnyal?” – írja Kossuth. A miniszterelnök és külügyminisztere erre augusztus 6-án új államiratot fogalmaz a gyapjúí főhadiszálláson, amelyben egyértelmű célzást tesznek arra, hogy Magyarország kész volna orosz uralkodót elfogadni, s az iratot Poeltenberg tábornok vezetésével egy tiszti küldöttség viszi Rüdiger orosz lovassági tábornok ártándi főhadiszállására.

Az augusztus 10-én délelőtt megtartott minisztertanácson Görgei

ennél is egyértelműbb állásfoglalást tartott kívánatosnak. Javasolta, hogy egy újabb államiratban nyíltan ajánljuk fel a koronát a cári család valamelyik tagjának. A miniszterek helyeselték a tábornok indítványát, s a tárgyalások folytatásával továbbra is Szemerét és Batthyányt bízták meg, akik a következő utasítást kapták: „1. A kiküldött miniszterek a kormány és a nemzet nevében Paszkevicznek ki fogják nyilatkozatni, miképpen Magyarország királyává akár Leuchtenberget, akár Konstantin herceget választják azon feltétel alatt, ha az 1848-ki törvények alapján Magyarország szabadságát, függetlenségét és nemzetiségét esükével is erősítve biztosítandják. Ily feltétel mellett közlendő kölcsönös szerződés után legfeljebb 15 nap alatt a kormány Aradon országgyűlést rendezend, s a nemzet által elválasztandó magyar király Szent István koronájával meg fog koronáztatni. 2. Ha a fenebbi feltétel mellett tett ajánlatot Paszkevic annálfogva nem volna hajlandó elfogadni, mivel arra nézve kapott utasításban felhatalmazva nincsen, a kiküldött miniszterek őt felkérendik, hogy cárjának közbenjárásával az ausztriai dinasztiaival kötendő egyezséget eszközöljön. 3. Ha Paszkevic ezt is vonakodnék elvállalni, ez esetben a kiküldött miniszterek ki fogják nyilatkozni, miként mi a háború iszonyait már eddig mindkét részről elegendőnek tartván, minden csepp vérért, mely ezután fog folyni, a világ és a história előtt őt tesszük felelőssé, s ügyünk igazságának érzetében vivandjuk a desperáció harcát; és ha Isten e harcban sem áldaná meg fegyverünket, a vonaglás végpercében készek leszünk magunkat az orosz cárnak megadni, csak hogy az istentelen Habsburg-háztól menekülhessünk.” Az utasítás szövegének megfogalmazásával párhuzamosan Kossuth elkészítette az újabb államiratot, ennek elküldésére azonban már nem került sor.

Ugyanaz nap a déli órákban Kossuth egy újabb minisztertanácsot hívott össze. Ezen bejelentette, hogy Bem tábornokra bízta a főparancsnokságot, aki – biztos forrásból származó hírek szerint – előző napon, augusztus 9-én, Temesvárnál győztes csatát vívott. (Bem a csata közben érkezett meg Temesvárhoz, s vette át a vezényletet Dembiński altábornagtól.) A biztos forrás Kossuth számára két sebesült honvédtisztet jelentett, akik a csata első fázisában sebesültek meg, de a

segélyhelyről egy ideig figyelemmel kísérték még a csapatok mozgását, látták a magyar zászlóaljak előrenyomulását, de a remélt győzelem kivívása előtt Aradra szállították őket. Az optimista helyzetértékelésre reagálva Görgei tábornok bejelentette a minisztereknek, hogy az aradi táborból aznap reggel Temesvár felé indított I. hadtestének parancsnoka Nagysándor tábornok már az Újság mögötti magaslatokon ellenséges túlerővel találta szembe magát, amely bekerítéssel fenyegeti, továbbá Nagysándor egy sebesült tisztől úgy értesült, „hogy tegnap csata volt, melynek következtében a mieink kénytelenek voltak Lugosra hátrálni”. A minisztertanács – kölcsönös vádaskodások után – végül is úgy fejezte be ülését, hogy Kossuth ellenében nem határozott a fővezéri poszt betöltéséről, Bem Kossuth általi kinevezését pedig – mivel az a minisztertanács megkerülésével történt – nem ismerte el törvényesnek.

Este Kossuth egy rövid levélben személyes, négy szemközti megbeszélésre hívta fel Görgeit: „Én azt gondolom, nekünk kettőnknek kell négy szemközt magunkban arról végezni, hogy mi történjék? Izend kérlek, dolgaid s időd szerint hol és mikor történhetik ez?” A késő éjszakába nyúló utolsó személyes találkozásjuk elején Kossuth szokásos ékesszólását bevetve összefoglalta az elmúlt közel egy év legfontosabb eseményeit, a nemzet heroikus küzdelmét a szabadságért és függetlenségért, a saját erőfeszítéseit a harc feltételeinek megteremtésében, s áttekintve kettejük együttműködésének, viszonyának alakulását is. Görgei a következőket írja többek között visszaemlékezésében erről a találkozóról:

„Miután röviden összefoglalta a tehetségével és fáradhatatlan buzgalomával kivívott valóban nagyszerű sikereket – melyek nélkül a honvédelem már Ausztriával egymagával szemben is kimerült volna –, azt állította Kossuth, neki ahhoz, hogy az oroszokat és osztrákokat egyszerre kiverhesse az országból, csak egy dolog hiányzott; az én bizalmam!...

Sokat és sokfélét beszélt Kossuth ebben az értelemben, és világosan láthattam belőle, mennyivel könnyebb neki a haza elvesztését az én nyakamba varrni, mintsem bűnbánóan bevallani: arra csábította a nem-

zetet, hogy a maga törvényes igazát odadobja egy olyan eszme kedvéért, melynek megvalósításához nem volt elég ereje.”

A kritikus helyzet ellenére Kossuth még reménykedik, bízik Bemben és a temesvári csatában; Görgei a tényekből indul ki és pesszimista. Kossuth kérdésére, miszerint „mit tennék, ha a hír, melyet ő Dembiński hadseregének temesvári győzelméről kapott, igaznak bizonyul, ha a parancsnokságom alatt álló hadsereg egyesülése a másikkal megtörténik, és ha a két hadsereg fölötti fővezérséget énám bíznák”, egyértelműen leszögezi, hogy akkor minden erejével támad, de csak az osztrák hadsereg ellen. Ha Temesvárnál veszítettünk, a fegyverletétel az egyetlen járható út. „Én pedig főbe lövöm magamat!” – mondta rezignáltan Kossuth. Végül is úgy váltak el, hogy a Temesvárról érkező megbízható tudósítás határozza meg a megtehető következő lépést. Nem sokkal elválásuk után megérkezett Aradra Guyon tábornok rövid utasítása: a temesvári csata elveszett, a hadsereget szétverték, a fővezér Bem vállát törte. A jelentést Kossuth minden kísérőszöveg nélkül átküldte Görgei főhadiszállására.

A jelentés Görgei számára eldöntötte a kérdést. Augusztus 11-én kora reggel felkereste Csány Lászlót, a kormány közmunka és közlekedésügyi miniszterét, s vele is közölte elhatározását: leteszi a fegyvert az oroszok előtt, ennek végrehajtásához azonban szüksége van a legfőbb katonai és politikai hatalomra, valamint Kossuth és a kormány lemondására. Csány egyetértett Görgeivel, a tábornok pedig jogosan vélhette úgy, hogy Kossuth ismeri szándékát, hiszen előző esti találkoztójukon egyértelműen vázolta előtte a várható fejleményeket. Mindenesetre a reggeli órákban összehívott minisztertanács megnyitása előtt Csány beszélt Kossuthal, s megismételte előtte a Görgeitől hallottakat, maga is pártolva a tábornok kívánságát. Kossuth hajlandónak mutatkozott teljesíteni a kérést. A minisztertanács megnyitása után először ismertette a temesvári csatavesztésről szóló tudósítást, majd „előadta, miképp ezen szerencsétlen csata után többé lehetetlen a kormányt eddig alakjában és egy meghatározott helyen tovább is folytatni; miképp az oroszokkal megkezdett alkudozások folytatása és befejezése végetti meghatalmazást Görgei tábornokra kelletik ruházni, minthogy ő az

egyedüli, ki egy még legyőzetlen hadsereg élén, az ellenséggel még tiszteletet parancsoló állásból alkudozni vagy a körülményekhez képest másvalamit tenni képes; – más fővezérről pedig, amióta Bem Temesvárnál megsebesült, szó sem lehet róla többé. Utánatette aztán, hogy Görgeinek ilyenén meghatalmaztatása után a kormányra nézve nem marad egyéb hátra, mint végképp eloszolni”. A reménytelen helyzettel szembesülő miniszterek hozzájárultak a Görgeinek szóló felhatalmazás megadásához, Vukovics Sebő igazságügy-miniszter javaslatára azonban nem mondták ki a kormány feloszlását, mert véleménye szerint „lehetőnek látszott, hogy az események még a kormányzásnak újrafölvételét megkívánhatnánk”. A Szemere által fogalmazott felhatalmazás tehát a következőképpen szólt:

„Midőn Önt egyrésztől minden seregek fővezérévé kinevezük, másrésztől felhatalmazzuk, hogy már megindított értekezés nyomán herceg Paszkevics-Erivánszki tábornagy úrral végezzen akképpen, hogy a magyar nemzet őfölségét a császárt kéri fel közbenjáróul, s abban, amit a nemzet törvényes alkotmányának s jogainak, úgymint minden egyes polgári személyének és vagyonának biztosítására őfelsége meghatároz, bízván őfelsége jogérzetében s igazságos voltában, elfogadni késznek nyilatkozunk.”

Görgei megbízása tehát csak a fővezérségre vonatkozott – ez kissé komikus, mert az egyetlen harcképes hadsereg, az Arad környékén állomásozó feldunai hadsereg parancsnoka eddig is Görgei volt –, valamint a tárgyalások folytatására. Az irat vétele után egy levélben nyomban tudatta Kossuthal, hogy „ezen felhatalmazás azonban a kívánt s közös hazánk jövőjét biztosító cél elérése nem elégséges, és én arra, hogy azt, ami a nemzet számára megmenthető, megmenthessem, elkerülhetetlen szükségesnek tartom, hogy a jelen kormány lépjen le, s én ruháztassam fel a polgári s katonai legfőbb hatalommal: tehát ezennel felkérem Kormányzó Urat, méltóztassék ekkép mielőbb határozni, – ezen határozatát velem s a községgel is tudatni, hogy annak következtében minden késedelem nélkül azon lépéseket tegyem, melyek egyedül képesek a nemzet jövőjét biztosítani, s azt a végromlástól, míg nem késő, megmenteni.”

A minisztertanács ülésén jelen nem lévő Csány László is értetlenül fogadta Kossuth és a minisztertanács felemás határozatát. Görgei szándékát továbbra is helyeselve emlékeztette Kossuthot a harc folytatásának értelmetlenségére és kora reggeli megbeszélésükre:

„Az ország függetlenségi igazságos harcát Bem vezénylete alatti seregeink szétverése után bevégezettnak kell tekinteni, – mert öncsalódás nélkül képzelni sem lehet, hogy az Aradon létező három hadtest az ellenségnek túlnyomó erejével győzelmi resultatummal vívhasssa a csatát – csekély távolságban a közeledő orosz seregeknek. Azért a kormányt továbbra szükségtelennek, sőt károsnak tartom, – kétséget nem szenvedvén, hogy a szerencsétlen nemzetnek részére polgári hatalom jót eszközölni nem képes. Ha létez valami, miáltal boldogtalan nemzetünket némi kedvezésekben lehet részesíteni, egy katonai kézbe központosított hatalom az, mihez képest lemondván a kormány haszontalanná, célhoz nem vezethetővé vált hatalomról, ruházza fel Görgei altábornagyot, ki nemcsak vezérlete alatt lévő seregeink, hanem a nemzetnek szent ügyét is szem előtt tartandja intézkedésben.

Kormányzó úr e nézetet osztá mai találkozásom alkalmával, és megígérni méltóztatott a hatalommal felruházó iratot Görgei altábornagynak küldeni. Minthogy a végpercek közelednek és az említett irat késik: én sietek magam részéről miniszteri tárcámról, mely által semmi, de semmi jót és hasznost nemzetem részére nem mívelhetek, lemondani – szíves köszönetem mellett Kormányzó úrnak bennem helyzett bizodalmaért. Vajha szerencsés lehettem volna annyi jót felmutatni soha semmi mellékes érdekhez nem csatolt igyekezetemből, mennyire azt lelkemből óhajtam.

Görgei altábornagy megkapta vezéri kinevezést. Az most feleslegessé vált, mert seregeinek ő ügyis fővezére; más seregek pedig jelenleg, melyek fölött fővezérkedhetnék, nem léteznek. Kormányzó úr nézete más volt mai értekezésünk alkalmával. Sajnáltnám, ha a miniszteri tanács a múltak emlékét nem méltányolván, még most is, mikor már a reménysugár is letűnőben van, késnék a nemzet érdekében határozni, miszerint Görgei altábornagynak átadandó a főhatalom.”

Az Aradról elutazni készülő minisztereket váratlanul érték az új

fejlemények. Jogosan feltételezhetjük, hogy a minisztertanács ülésén Kossuth nem tájékoztatta őket pontosan Görgei szándékáról, ill. arról, hogy az immár elkerülhetetlen fegyverletétel végrehajtásához szüksége van a tábornoknak a katonai és politikai hatalomra egyaránt, ami a kormány és a kormányzóelnök nyílt lemondását feltételezi. A helyzet gyors tisztázása érdekében ezért Csány a szálláson megjelenő Vukovics Sebő igazságügy- és Aulich Lajos hadügyminiszterrel együtt hivatalosan is bejelentette lemondását, erre kérték Kossuthot is, továbbá arra, „hogy Ön s a minisztérium lemondását s a hatalomnak Görgei altábornagyra ruházását mind vele, mind a közönséggel a legközelebbi órákban közölni szíveskedjék”. Kossuth lemondását, az utolsó lépés megtételét minden bizonnyal erősen befolyásolta Vécsey tábornok augusztus 10-i jelentése is a temesvári csatavesztésről és a magyar főszereg ezt követő felbomlásáról, amelyet ezekben az órákban kapott kézhez a kormányzóelnök. Vécsey – Guyontól eltérően – nem pár soros tudósításban, hanem hosszú levélben ecsetelte a csatavesztést követő állapotokat: „Amint a futó csapatok demoralizált állapota mutatja, majd lehetetlenné válik szerkesztésük, és így ezen sereg újabbi összeütközés esetében semmi reményt a győzelemre nem nyújt. Ha pedig a körülményeknél fogva az összeütközés elkerülhetetlenné válna és megveretne, úgy a tökéletes feloszlástól lehet tartani, mert a legénység minden önbizalmát elvesztette. (...) Az élelmezési hanyagságnak következménye az, hogy a legénység fegyveres kézzel csoportonként rabol.”

A miniszteri felszólítások és a temesvári megrázó hírek hatására Kossuth rövid levélben tudatja Csány, Vukovics és Aulich miniszterekkel: „Indítványukat elfogadom. A kívánt rendeleteket ide zárom. Tessék azt kontraszignálni, a többiekkel is kontraszignálni, a nemzethezi tudósítást kinyomtatni, kihirdetni, a másikat pedig kontraszignálva Görgei tábornok úrnak átadni”. A két rendelet – a Görgei tábornoknak szóló levelet, amelyben Kossuth bejelenti saját és a minisztérium lemondását, valamint átruhazza a hatalmat Görgeire, ill. a nemzethez intézett kiáltványt, amelyben ugyanezt jelenti be – ugyancsak három miniszter Csány, Vukovics és Horváth Mihály kultuszminiszter „kontraszignálta”. A következmények tisztánlátása érdekében röviden meg

kell vizsgálnunk az említett két rendelet legfontosabb kitételeit. A Görgeihez intézett lemondólevél a következő sorokkal kezdődik:

„A jelen körülmények között a nemzet életének megmentése, s jövőjének biztosítása körül csak a hadsereg lévén képes sikeres lépéseket tenni: ezennel a miniszterek többségének indítványára is úgy magam, mint a minisztérium nevében kinyilatkoztatom, hogy a jelen kormány lelép, s addig, míg a nemzet hatósága szerint máskint netalán intézkedendék, a nemzetgyűlés megbízásából eddig általunk gyakorolt polgári és katonai legfőbb kormányzási hatalmat ezennel Tábornok Úrra ruházom.”

A nemzethez intézett kiáltványban ennél is egyértelműbben fogalmazott: „A szerencsétlen harcok után, amelyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk.” Nyílt, egyértelmű beismerés ez. A fegyveres harc folytatásának azért nincs értelme, mert Európa két legerősebb hadserege vonult fel ellenünk. Nem árulás, belső meghasonlás forgácsolta szét a nemzete erejét, hanem a nyers erő diadalmaszkodott fölöttünk. Kossuth nem keres bűnbakot, felelőst a történekeért, hanem az európai nagyhatalmi politika előterébe helyezve a magyar eseményeket, beismeri, hogy a dinasztikus szolidaritás és a nagyhatalmi érdekek érvényesültek akkor, amikor a Habsburg-dinasztia természetes szövetségesére talált a Romanovokban. Ez a szövetség egy közel 300 000 fős hadsereget tudott felvonultatni Magyarországon, s ez az óriási erő tragikus, de megváltoztathatatlan tények elé állította a magyar katonai és politikai vezetést.

A hatalom átadása után a kora délutáni órákban Kossuth Damjanich tábornok kocsiján elutazott Aradról Asbóth Sándor ezredes, a kormányzói hivatal katonai osztályának vezetője társaságában. Lugoson értesült arról – augusztus 12-én –, hogy előző nap este Aradon Görgei és a hadseregének tisztikarából alakított haditanács az oroszok előtt feltétel nélküli fegyverletétel mellett döntött. Erre reagálva hosszú levélben figyelmeztette a tábornokot „azon határookra, (...) miket, ha csak zsarnok lenni nem akar (mit a nemzet semmi esetre nem tűrne)

respektálni tartozik”. Kossuth az önigazolás alig leplezett szándékával azon okokra és körülményekre hívta fel Görgei figyelmét, amelyek hatására átadta neki a legfőbb hatalmat, de ezzel együtt a felelősséget is. A hatalomátadás első indítéka egy sajátosan értelmezett felelősségtudat. Eszerint azért mondott le a hatalomról, mert a kialakult súlyos helyzetben, ha kormányzói tevékenységének mégsem volna eredménye, az a vád érhetne volna, „hogy elbizakodottságomnak, vagy hatalomvágyamnak a haza javát alárendeltem, s hogy a dolog másképpen üthetett volna ki, ha Önnek, midőn kívánta, a hatalmat átadom vala”. A második ok szorosan kapcsolódik az elsőhöz. Kossuth ebben kihangsúlyozta, hogy helyét már korábban is kész lett volna átadni Görgeinek, és számára pártot „csinálni”, s a párt maga a nemzet lett volna. Harmad-sorban a nemzeti egység megbomlását említi Kossuth. Véleménye szerint az ő működésének csak addig volt értelme, „míg a nemzetben egységet eszközölni, vagy legalább színét feltartani képes valék”. Görgei seregében azonban „egy neme a politikai korteskedésnek, sőt restauracionális jeleneteknek, s bizonyos gúnyolása a polgári hatalomnak kezdett kifejlenni”. A szakadást – a nemzet érdekében – csak úgy tudta „eltávolítani”, hogy kitért Görgei útjából. Lemondott továbbá azért is, mert Görgei maga kérte a hatalmat, s egy olyan hadsereg élén állt, „mely a dolgok gyűpontján akkor jelen volt”. Az ezt követő célzás pedig félreérthetetlen: „Én pedig a 18-ik brumaireket nem igen kedvező eseményeknek tartom a szabadság érdekében.” Utolsó okként említi meg, hogy Görgei szándékát három miniszter is támogatta, aminek következtében, „vagy minisztereket kellett volna neveznem, (...) vagy minisztérium nélkül kormányoznom, azaz diktatúrát gyakorolnom, mitől magamat mindig idegennek éreztem...” A levél befejező sorai az áruló-mítosz megfogalmazásának irányába mutatnak:

„Én árulásnak tartanám, ha minden okszerű lehetőség meg nem kísértetnék a nemzet megmentésére. Árulásnak tartanám, ha Önnek nem a nemzet, hanem csak a hadsereg részéről, nevében és számára bocsátkoznék alkudozásba. Lehet eset, hogy hadseregek becsülettel letehetik a fegyvert a túlnyomó erőszak előtt, de nem lehet eset, hogy becsülettel letehessék a fegyvert, ha úgy teszik le, hogy a nemzetnek

szolgásgot vásárolnak, sok, néhány vagy kevés egyes egyének személyes javának árán”.

Vajon mit értett, mit érthetett Kossuth 1849. augusztus 12-én Lugoson, útban a török határ felé „minden okszerű lehetőség”-en? A kialakult katonai erőviszonyokkal tisztában volt. A nyugat-európai nagyhatalmak érdektelenségét, passzivitását tapasztalhatta az elmúlt egy évben. Az orosz hadsereg szándékai felől is informálták, hiszen közvetlenül Aradról történő elutazása után találkozott Poeltenberg tábornokkal, aki a második államiratot vitte még augusztus 6-án az orosz főhadiszállásra, s most tért onnan vissza. A békeajánlatra, a felkínált magyar koronára nem volt az orosz válasz, azt viszont tartalmazta, hogy az orosz hadsereg csak a feltétel nélküli fegyverletételről hajlandó tárgyalni *a katonai vezetéssel*, – *politikusokkal* nem érintkezik. Utolsó személyes találkozójukon Görgei szándékait is megismerhette, a haditanács határozata tehát nem érthette őt váratlanul. A nemzethez intézett kiáltványában megfogalmazott intelmet tehát, mely szerint elvárja Görgeitől, hogy a rábízott hatalmat „legjobb tehetsége szerint szegény hazánk nemzeti státuséletének megmentésére, javára s jövőjének biztosítására fordítandja”, pusztán politikai szólamnak tekinthetjük? Esetleg a felelősségáthárítás sajátos megnyilvánulásának? A választ a szeptember 12-én Vidinben írt híres-hírhedt Kossuth-levélben találjuk meg.

Kossuth augusztus 17-én lépte át a török határt. Augusztus 22-én érkezett Vidinbe, a magyar emigránsok első jelentősebb állomáshelyére. Kénytelen-kelletlen elfogadta az emigráns létet és életformát, de azonnal szervezni kezdte az emigráns politikát. Ennek – véleménye szerint – nem lehet más célja, mint egy újabb szabadságküzdelem kirobbantása. Erre fel kell készíteni Európát és a nemzetet egyaránt. Európát a fokozódó orosz térhódítással, ill. annak veszélyével lehet kimozdítani nyugalmi állapotából, a nemzetet pedig saját erejének tudatára kell ébreszteni. Ezen kettős cél elérése érdekében nézett szembe a múlttal, s értékelte a lefolyt szabadságküzdelmet. Értékelésnek leglényegesebb mondanivalója a következő:

„Szegény szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeinek ereje, hanem árulás s alávalóság által... Ó, hogy ezt megértem, s mégsem szabad meghalnom.

Görgeyt felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáván hóhéréjává lőn. (...)

Készültebbnek érzém a nemzetet a kombinált osztrák–orosz erő ellen, mint Ausztriában tavaly, és porrá zúztuk a kevély hitszegő Ausztriát, hogy kegyelmet volna kénytelen koldulni természetes ellenénél, az orosznál, mert igazságos lenni még bukásában lenni sem akart szegény, üldözött hazánk iránt. „

Az emigráció első, s egyben utolsó állomása ez. Utolsó a szó átvitt értelmében, hiszen emigránsaink mindvégig ragaszkodtak a Kossuth által festett romantikus képhez. A gyakorlatban hosszú út vezetett Vidinből Kutahián át Turinig.

CSORBA LÁSZLÓ

*Kossuth egy újabb szabadságharc
feltételeiről az 1860-as évek
első felében*

✠ Az első képen Türr István, a Risorgimento legendás magyar tábornoka. Mellette Klapka György, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc tábornoka, a párizsi Magyar Nemzeti Bizottság tagja

Az 1860-as évek elején Torinóban megtelepedő Kossuth Lajos politikailag kissé elszigetelődött. A római és velencei területek kivételével immár egyesített olasz állam elsősorban belső ügyeivel volt elfoglalva, melyek bonyolultságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy 1862-ben királyi fegyverek golyója sebezte meg az Aspromonte hegységben az Itália fővárosának felszabadítására induló Garibaldi tábornokot. Az 1863. évi lengyel felkelés megmozgatta a nemzetközi forradalmi mozgalom szálait, de Kossuth és a magyar emigráció – noha készen állt rá – végül nem használhatta ki ezt lehetőséget. Hamarosan azonban olyan információk jutottak a magyar politikus tudomására, miszerint a torinói udvar a magyarországi ügyekről is folytat – még hozzá az ő háta mögött – titkos tárgyalásokat! Fölösleges lenne megtagadni, hogy a magyar exkormányzó emiatti felháborodásának voltak hiúságból fakadó, személyes okai is, hiszen ő is ember volt, személyes indulatokkal, érzelmekkel teli, mint bármelyikünk. Megbotránkozásának azonban megvoltak a nagyon súlyos politikai okai is, amelyek ismerete fényt vet arra, milyen feltételek mellett tartotta lehetségesnek Kossuth azt, hogy megadja a jelet egy újabb magyar Habsburg-ellenes forradalmi felkelés kirobbantására.

Kossuth korábban, még mint az 1859-ben alakult magyar ideiglenes kormány, a Magyar Nemzeti Igazgatóság vezetője közismerten szoros kapcsolatban állt Torinóval – tudjuk, az olasz kormány még titkos együttműködési egyezményt is kötött vele 1860 őszén. Úgy tartotta tehát méltányosnak, hogyha újból felmerülnek a magyar ügyek, hozzá forduljanak a zseniális Cavour szerényebb képességű utódai. Ám jól tudta, hogy a politikában a méltányosságnál nagyobb úr az érdek – és valóban, Csáky Tivadar gróf és Komáromy György, akiket Torino régi bizalmasa, Klapka György tábornok kommandált, azért

találhattak meghallgatásra Kossuth háta mögött, mert ajánlatuk kedvezőbben hangzott a magyar exkormányzóénál. Azt állították, hogy ők egy hatalmas, titkos magyarországi ellenállási szervezet teljhatalmú képviselői, és nincs szükség másra, mint pénzre – a megfelelő pillanatban ugyanis Kossuth nélkül is ki tudjuk robbantani a magyar felkelést Bécs hátában, a Duna partján.

Ez valóban „olcsóbb” ajánlat volt, mint a Kossuthé. Az emigráció vezetője ugyanis még 1859-ben, amikor először tárgyalt III. Napóleon francia császárral, partnerei számára feltételeket állított fel arra vonatkozóan, milyen esetben hajlandó megadni a jelet a magyar nemzet újabb felkérésére. Állította – és ezt minden emigráns társa éppúgy, mint a Pestről érkező titkos küldöttek is megerősítették –, hogy egyedül az ő szavára hajlandó felkelni az ország népe. Magyarország függetlenségének nyilvánosan hadicéllá nyilvánítása valamilyen proklamáció, politikai nyilatkozat keretében – ez volt az első feltétel. Kibontott francia vagy olasz zászlóval kellő méretű expedíciós haderő a magyar határon – ez a második. Ezek nélkül nincs új magyar szabadságharc, vagy ha ki is provokálják, hát nélküle. Többször kijelentette: „ellenzem és ellenezni fogom mindig azt, hogy akár Garibaldi, akár Cavour, akár Viktor Emánuel, akár Napóleon, akár a nagy mogul, akárki a világon hazámat pusztá diversioképpen vérbe, lángba borítsa; hazámat célnak akarom, nem majomkörmöknek, melyekkel más magának a parázsból a gesztenyét kikaparja”.

Kossuth tehát – a mellőzés személyes sérelmén túl – elsősorban attól félt, hogy új vetélytársai, Csáky és Komáromy, kellő garanciák nélkül fognak hozzá egy magyar felkelés előkészítéséhez. Nem voltak pontos információi a hazai helyzetről, de nemcsak ő, napjaink történettudománya sem tudja még bizonyosan, mekkora erőt, tömeget reprezentált az ún. Pesti Nemzet (vagy Forradalmi) Bizottság, amelynek külföldi képviselőiként jelentek meg nevezettek 1863-ban a torinói mérvadó politikusok előszobáiban. Az utóbbi évtized magyar történetírásában mégis van olyan álláspont – az Itáliában is többször publikáló Lukács Lajosé –, amely élesen elmarasztalja Kossuthot azért, mert nevezetes visszaemlékezése, az Irataim az emigrációból lapjain kétség-

be vonta ennek a titkos szervezetnek a létét vagy legalábbis állított méreteit, és súlyosan kompromittálónak minősítette Csákyék akcióját a magyar ügyekre nézve. Az exkormányzó véleményét a következőképpen rögzítette naplójában az 1866. évi emigráns szervezkedések idején Kossuth titkára, Tanárky Gyula: „Csáky, Komáromy egy kis coteria (klikk), mely megett a világon semmi sincs egypár oly félbankrotírozott intrigánson kívül, mint ők magok”. Valódi céljuk szerint az, „hogyműködésük szálait kezökbe vegyék, hogy a 49-i irányt megbuktassák, egyetértve részben a mágnás párttal...” E kemény szavak hátterében az a felismerés húzódott meg, miszerint – némiképp leegyszerűsítve a dolgokat – a bécsi abszolutizmussal szembeni hazai és emigrációs ellenállásnak alapvetően két célja lehetett: megalkudni az udvarral az 1848. évi törvények alapján, vagy pedig kitartani a birodalom bukásáig és megteremteni az 1849-ben egyszer már proklamált teljes függetlenséget. Nos, Kossuth és munkatársai úgy vélték, az emigráció arisztokratá, nagybirtokos tagjai ki nem mondva ugyan, de bőven megelégednének a 48-cal is (hiszen már ez garantálná birtokaik visszaadását), és ehhez akár egy hazai felkelés bukását is kockáztatnák, hiszen maga az erődemonstráció már meghozhatja Bécs alkukészségét. Velence megszerzéséhez Torinónak is csupán erre lenne szüksége – ezért is támogathatta az olasz kormány Klapka, Csáky és Komáromy – mint említettük, a kossuthinál „olcsóbb”, mivel kisebb nagyhatalmi szerepvállalást követelő – koncepcióját. Fentiek alapján azonban teljesen világos, hogy Kossuth a lehető legélesebben ellenezte az ilyen kombinációkat. Jól emlékezett arra, hogy már III. Napóleon is 1859-ben azt szerette volna, ha a magyar forradalom lángjai ott lobognának Bécs hátában, amire a francia-piemonti haderő nekilódul a lombard síkságnak. Ha Kossuth akkor hisz neki, a villafrancai fegyverszünet megkötésekor ezt a felkeltést a nagyhatalmak cserbenhagyták volna. És vajon ki viselte, ki vállalta volna a vérbefojtásért, a leveretésért a kimondatlan súlyú felelősséget?

Kossuth számára tehát nem volt más út a hatvanas években, mint a maga szabta feltételek melletti konok kitartás, az idegőrlő várakozás, amíg kedvezőbbre fordulnak a nemzetközi viszonyok és feltételek. A várako-

zásba belefáradó, netán anyagi és egyéb okoktól sarkallt emigránsok egy része épp ezért „tehetetlenséggel”, a dolgok „akadályozásával” vádolták meg a volt kormányzót. Az ő körükben fogadták örömmel Csáky Tivadart és Komáromy Györgyöt, mert úgy vélték, az általuk vezetett ellenállási szervezet feleslegessé teszi Kossuth vezérszerepét. És ők próbálták kihasználni a Kossuth és Garibaldi között időnként felmerülő, a közös teendők idő- és sorrendjére vonatkozó, taktikai jellegű nézetkülönbséget is.

1861 tavaszán Türr István altábornagy többször is egyeztetette Caprerán azokat az ún. operacionális terveket, amelyek célja egy újabb magyar szabadságküzdelem megindítása volt Garibaldi, az olasz monarchia és a Balkánon készülődő magyar emigrációs csapatok egyidejű közös akciójával. Kossuth felfogása szerint a magyaroknak a vörösinges vezér „nélkülözhetetlenül szükséges” – de csakis a királyi sereggel „kombinációban”, annak részeként! Kizárólag a torinói diplomácia tudta ugyanis biztosítani azt a nagyhatalmi jóváhagyást, amellyel a magyar emigráció vezetője egyedül vélte vállalhatónak egy újabb felkelés roppant erkölcsi kockázatát.

A romantikus túlzásokkal oly sokszor vádolt Kossuth reálpolitikai evidenciának tekintette, hogy megfelelő nagyhatalmi garanciák nélkül önmagában még egy Garibaldi is kevés a magyarországi feladatra. Enélkül viszont minden jóakarat visszájára fordul, hiszen így a magyarság véráldozata érdemi hazai eredmények helyett idegen hatalmakat segít csupán! Emiatt Kossuth komolyan tartott attól, hogy nálánál kevésbé aggályos emigránstársai – Türr István, Klapka György, Pulszky Ferenc és mások – mind a hazára, mind magára Garibaldira nézve kockázatos kalandba sodorják a vörösinges tábornokot. Hasonló aggodalomnak adott hangot Ihász Dániel is: „Pulszky it consortes... bizony még bajba viszik azt a becsületes, nagylelkű Garibaldit” – írta egyik ekkori levelében az olaszországi magyar légió 1861-ben kinevezett parancsnoka –, „no, de remélem, bármit zsongjanak is fülébe a hízelgők, lesz annyi józan esze, hogy ilyen bolondot nem csinál”.

Nem csinált. A Caprerára érkező Pulszkyknak ugyanis nem csupán azt fejtette ki Szicília egykori diktátora, hogy sajnálja, miszerint Kos-

suth „csak rendes (értsd: monarchista) sereggel úgy véli Magyarországot felszabadíthatónak”. Azt is leszögezte, hogy nem vállalkozhat a forradalmi szikra fellobbantójának kétes szerepkörére. „Engem puska-lövésel szokás meghívni, a puskadörgés szavára indulok, amerre a szabadság hív” – olvashatjuk válaszat Pulszky emlékirataiban –, „s ott leszek minél előbb, azaz szándékom van ott lenni: a kimenet és siker nincs a kezemben. Én nem veszem magamra a felelősséget, hogy másokra feltoljam magam; de bárhol küzdjön is a szabadság a zsarnokság ellen, kötelességemnek tartom, barátaimmal együtt csekély erőnk-höz képest részt venni a harcban.”

Tiszta beszéd volt ez, nem véletlenül fogadta Kossuth eképpen: „E nyilatkozat egészen méltó volt Garibaldihoz s csak növelhette a tiszteletet, mellyel jellemzőnek adóztam”. Ezáltal ugyanis a vörösinges tábornok nem csupán a maga népfelszabadító küldetését óvta meg a veszélyes illúzióktól. A „forradalom exportját” elutasítva végső soron Kossuth mellett foglalt állást a magyar emigráció belső vitájában. Hiszen a magyar exkormányzó feltételei is csupán a kívülről indított akciókra vonatkoztak. Ha odahaza netán önmagától kitörne a felkelés – vagyis, ha eldőrdülne az a bizonyos puskalövés, amire Garibaldi is célzott –, Kossuth is – miként azt többször leszögezte – örömmel fogadott volna bárkit, minden feltétel nélkül, ha felajánlja vérét, fegyverét a magyar hazának.

E rövid, de az események megértéséhez nélkülözhetetlen kitérő után, visszatérve 1866-hoz Kossuth végül mégis ideiglenes szövetségre lépett Csákyval és Komáromyval, de csak akkor, amikor a porosz-olasz szövetség egy időre biztosítani tudta feltételrendszerének összes lényeges elemét. Nincs itt mód a poroszországi magyar légióval, illetve a Csáky-Komáromy-féle akciókkal kapcsolatos fontosabb események még csak vázlatos áttekintésre sem. Csupán közelebbi témánk vonatkozásában jelezhetjük, hogy mennyire súlyos csúsztatást tartalmaz Lukács Lajos előbb említett monográfiája, amely a magyar történeti irodalomban legutóbb tárgyalja az 1866. évi emigracionális mozgalmak történetét. Szerzője nem kevesebbet sugall, mint azt, mintha Kossuthnak 1866 júliusában kelt, a hazai felkelés mielőbbi kiobbantására

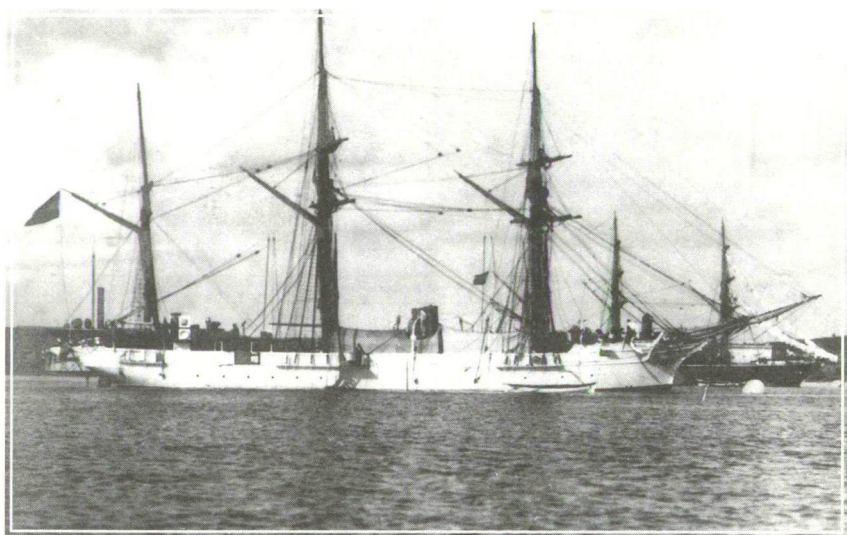

vonatkozó, Csákyhoz intézett felszólítási szakítást jelenlétének addigi álláspontjával, vagyis azzal a feltételrendszerrel, amelyről fentebb részletesen beszéltünk. Ám pusztán a vonatkozó kiadott iratanyagból egyértelműen megállapítható, hogy Kossuth csupán azt kérte számon, amit korábban Komáromyék maguk ígértek. Ők fogadkoztak, hogy a külföldi akcióval egy időben megindítják a nagy hazai felkelést. Ők alapozták egész külföldi legitimitásukat, Kossuthot mellőző korábbi fellépésük igazolását arra, hogy egy széleskörű hazai ellenállási szervezet teljhatalmú vezetői, és bármely pillanatban hatalmukban áll a mozgalom kirobbantására. Amikor Kossuth a porosz-osztrák fegyverszüneti tárgyalások várakozási időszakában a külföldi akció helyett a hazai kezdeményezésre szólított fel, akkor nem korábbi feltételrendszeréről mondott le – ez természetesen továbbra is érvényes maradt minden olyan esetre, ha kívülről indul a szabadságküzdelem. Csákyéktól a belső felkelést várta, mivel ők elsősorban arra tettek ígéretet. Azt a belső, Magyarországon meginduló spontán mozgalmat, amelyre maga Kossuth is a leginkább vágyott, amelynek idejéről rengeteget gondolkodott, amelyről azt tartotta, ha kitör, sereg ide vagy oda, azonnal haza kell sietni a támogatásra.

Minderre, tudjuk, nem került sor. Csákyék nem robbantották ki a hazai felkelést; a porosz–olasz–osztrák háborút a kiegyezés követte Magyarországon. Meglehet, évtizedekkel az események után, Kossuth nagy visszatekintő munkája, az *Irataim az emigrációból* megjelenésének idején, jelentősen eltúlzott sajtótámadások érték azokat, akik sérelmezték, hogy az említett események a bántó „Csáky–Komáromy féle üzemek” alcím alatt kerültek tárgyalásra. Kossuth eredeti indulata azonban a fentiek ismeretében jól érthető: aki az ő feltételei nélkül kísérletezett a magyar felkeléssel a nagypolitikában, nemcsak őt zárta el a cselekvés terétől, de emellett – úgy vélte – felelőtlenül teszi kockára a haza sorsát, a nemzet legjobbjainak életét.

CSONKARÉTI KÁROLY

*A császári-királyi haditengerészet
1786–1914 között*

✠ A vitorlával és gőzgéppel egyaránt felszerelt csavaros ágyúaszád jellegzetes példája az Albatrosz. 1872–74 között épült Pólában. Többször járt misszió úton Kelet-Ázsiában, Dél-Amerikában, Afrikában és Ausztráliában. 1902-ben iskolahajó. A világháborúban lakóhajó volt. Olaszországnak ítélték, ahol lőszertároló hajóként szolgált

Az állandó császári-királyi haditengerészet létrehozása

1780-ban Kaunitz herceg, kancellár felterjesztéssel fordult az uralkodóhoz, amelyben a következőképpen indokolta a felállítandó hadiflotta rendeltetését: „Az osztrák tengeri kereskedelmi hajózás léte örökké ingadozó, bizonytalan. A külföld minden barátságtalan politikai megmozdulása halálos csapást mérhet az osztrák kereskedelemre. A kínoasan, küzdelmesen megszerzett új piacokat minden pillanatban az a veszély fenyegeti, hogy elvesznek. Csak egy erős hadiflotta képes arra, hogy ezt a fenyegető csapást megelőzze vagy legalább mérsékelje. Ismét és ismét neki kell rugaszkodni a haditengerészet megalapításának annak ellenére, hogy az eddigi próbálkozásaink balul végződtek. Mert miért is hordták az eddigi kísérletezések magukban a sikertelenség csíráit? Azért, mert sem a hadiflotta célját, sem alapját képező rendeltetését nem értették meg...” Kaunitz egyúttal javasolta 19 hadihajó szolgálatba állítását.

II. József megszívlelte Kaunitz tanácsát, és első lépésként 1786-ban Triesztbe irányította a Habsburg-Németalföldön épített *Le Juste* és *Le Ferne* nevű, 20-20 ágyús kuttereket, azzal az utasítással, hogy a hajók legénységét a magyar-horvát tenger melléken állomásozó századokból, a tiszteket pedig Zenggből és Fiuméből kellett toborozni. 1786. március 20-án az uralkodó kiadta „lobogóparancsát” is. Ebben elrendelte, hogy minden II. József birodalmának fennhatósága alatt futó hadihajó, valamint minden hadikikötő a lobogóparancsban leírt új, piros-fehérszínű lobogót köteles viselni. Az 1786. október 4-én Triesztbe érkező, s ott horgonyt vető kutterek voltak az elsők, amelyek ezt az 1787-ben bevezetett új lobogót felvonták. Ezzel megszületett az a császári királyi – 1889-től császári és királyi – haditengerészet, amelynek lobogója 1918 őszéig ott lengett hajóinak árbocain. (Csak zárójelben: 1804.

július 31-től 1869-ig a kereskedelmi hajók is ugyanezt a lobogót viselték.) A lobogó középső, fehér sávján piros-fehér-piros csíkozású, arannyal szegett, gyöngyökkel keretezett hercegi koronával fedett pajzs foglalt helyet. A gyöngyök számát az eredeti 34-ről – az örökös tartományok számához igazítva – idővel 18-ra csökkentették. A piros-fehér-piros színek eredete Ausztria hercegének, Babenberg V. Lipótnak a nevéhez fűződik.

A szakirodalom 1786-ot tekinti az állandó cs. kir. haditengerészet megalakulási évének, amelyet – miután a felállítandó flotta központjául II. József Triesztet jelölte ki – 1. trieszti tengerészetnek nevez, s amelynek időszaka 1786-tól 1798-ig terjedt.

A flotta fejlesztésére azonban már nem került sor az ún. napóleoni háborúk miatt, amikor a forgandó háborús szerencse következtében a cs. kir. hajóhad sorsa is a birodaloméhoz kötődött.

Az történt, hogy amikor az első koalíciós háborúnak véget vetett az 1797. október 17-én megkötött campoformiói béke, az Belgiumért és Lombardiáért Velencét adta cserébe I. Ferencnek. A békeszerződés értelmében kivonuló franciák helyébe tehát 1798. január 18-án a császári királyi csapatok vonultak be Velencébe, s így az 1. trieszti tengerészetnek szinte az ölébe hullott az ősi ellenfél, Velence teljes hajóállománya, hajóépítő és -javító műhelyei, a hajóhad egész személyi állománya egy tengernagygyal, akit a cs. kir. haditengerészet át is vett. Egycsapásra megoldódott a Habsburg Birodalom haditengerészetének kérdése, mely így adriai nagyhatalommá vált. A haditengerészet központját Triesztből Velencébe tették át, s ezért az 1798–1806 közötti időszakot nevezi a szakirodalom 1. velencei tengerészetnek.

A harmadik koalíciós háborút lezáró pozsonyi békében, amelyet 1805. december 26-án kötöttek, I. Ferencnek át kellett adnia Velencét, az Isztriai-félszigetet és Dalmáciát az akkor létesített Itáliai Királyságnak. Velencéből 1806. január 19-én vonult ki a cs. kir. haditengerészet. Ezután a központ ismét Trieszt lett, s a következő, 1806–1809 közötti időszakot nevezzük a 2. trieszti tengerészet idejének. Hajóállománya ekkor mindössze huszonhét kis vitorlásból állt.

A negyedik koalíciós háborút lezáró, 1809. október 14-i bécsi

(schönbrunni) béke a maradék tengerparttól is megfosztotta I. Ferencet. A 2. trieszti tengerészet hajóit elárverezték. A birodalom 1813. augusztusáig el volt zárva az Adriától, amelynek mindkét partját vazallus államokkal (Illír Tartományok) a franciák szállták meg.

1813. augusztus 12-én Franciaország elleni hadüzenettel újabb háború indult. Nugent cs. kir. tábornok a Szávánál támadott, s augusztus 26-án Porto-Rénél elérte a tengert, ahol brit hadihajók támogatásával visszafoglalta Fiumét s a többi várost, október 29-én pedig Trieszt is kapitulált. 1814. április 25-én du Perés francia ellentengernagy átadta a velencei–olasz hajóhadat mindenestől de l’Espiné cs. kir. sorhajókapitánynak. Az 1815 júniusáig tanácskozó Bécsi Kongresszus visszaadta I. Ferencnek elvesztett területeit, többek között Velencét is, ahova visszahelyezték a haditengerészet központi támaszpontját, s így jött létre a hajók és anyagok 1814. április 25-i átvételétől számítva a 2. velencei tengerészetnek nevezett időszak, amely gyakorlatilag az 1848/1849-es szabadságharcokig, hivatalosan 1850-ig tartott.

Az 1814. évi átvételkor négy sorhajó, két fregatt, két korvett és több kisebb hajó került a cs. kir. haditengerészet állományába. 1817 januárjában a hajóállomány három fregattból, nyolc briggből, valamint 33 ágyúnaszádból és ágyús dereglyéből állt, a tengerészet összlétszáma pedig 3013 fő volt, akik közül hajósszolgálatot 1370-en láttak el.

1820-ban Nápolyban forradalom tört ki. A leverésére Itáliában előrenyomuló cs. kir. hadsereget a haditengerészet is támogatta, s horgonyt vetett Nápoly kikötőjében két fregatt, három brigg és két golett. A cs. kir. flottának ez volt az első jelentősebb szereplése. Még ugyanebben az esztendőben görög vizekre vitorlázott egy cs. kir. hajóraj, hogy biztosítsa a kereskedelmi hajózást. 1822-ben a forradalmi helyzet következtében elszaporodó kalózok ellen újabb egységeket vezényeltek a levantei vizekre, ahol számtalan összecsapásra került sor. 1820-tól a Velence és Korfu közötti postaszolgálatot is a cs. kir. haditengerészet látta el.

A cs. kir. haditengerészet gyakran vett részt a Földközi-tengeren nemzetközi kötelezettségek teljesítésében, másrészt a Habsburg Birodalom és az Estei-ház uralmának biztosításában, hiszen a birodalom

lobogóját a XIX. század első felében közel 600 nagy és 5000 kicsi kereskedelmi hajó viselte. A haditengerészetnek 1835-ben 52 különböző hadihajója volt. A cs. kir. haditengerészet 1840-ben vett részt az első nemzetközi flottatüntetésen. Az Alexandria előtt egyesült hajórajokban a cs. kir. divíziót két fregatt, két korvett, két brigg, egy golett és egy lapátkerekes gőzhajó képviselte. Az volt a cél, hogy Egyiptom kormányzóját, aki fellázadt a török szultán ellen, elvágják a tengertől. Szeptemberben Bejrútot vették blokád alá, de a békésnek induló flottatüntetés tüzérségi párbajjá, majd véres háborúvá fejlődött. Szeptember 26-án a cs. kir. hajóraj Frigyes főherceg, hajókapitány parancsnoksága alatt Saida (Szidon) kikötőjébe nyomult. Az egyiptomiakat tüzérségi tűzzel visszaszorították a partról, majd cs. kir. és brit tengerészgyalogság szállt partra. Elkeseredett utcai harcokban – a főherceg vezetésével – bevették Saida erődjét. Stopford brit admirális szerint – aki a nemzetközi flottatüntetés parancsnoka volt – Frigyes főherceg ugyanolyan kitűnő tiszt, mint amilyen képzett tengerész; magatartása lelkesítőleg hatott saját embereikre is. Néhány hét alatt a tengerészek bevették Bejrútot, Tripolit, majd St. Jean d’Acre (Akkon) erődjét, amelynek citadelláját Frigyes főherceg 114 tengerésze élén rohammal vett be. Az egyiptomi kormányzó (alkirály) ezután elismerte a török szultán fennhatóságát, és Szíriát visszaadta Törökországnak.

Frigyes főherceg hősiességéért megkapta a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét. Ő volt az első tengerésztiszt, akit ezzel kitüntettek. 1844-ben kinevezte az uralkodó a haditengerészet főparancsnokává. A flotta a hadsereggel egyenrangúvá vált.

A haditengerészet a velencei forradalom alatt. A blokád

A bécsi forradalom hírére 1848. március 17-én Velencében is megkezdődött az olaszok harca a Habsburg uralom ellen. Március 22-én a fegyverraktár zendülést szervezett. Vakmerő csellel elfoglalták az Arzenált, megölték annak parancsnokát, von Marinovich hajókapitányt, megsebesítették a tengerészgyalogság parancsnokát, Buday őrnagyot,

és elfogták a haditengerészet parancsnokát – ez a 2. velencei tengerészet időszaka, amikor Velencében volt a parancsnokság –, von Martini altengernagyot, és kikiáltották a független Velencei Köztársaságot. A velencei erőd cs. kir. parancsnoka, gróf Zichy Ferenc tábornagy tárgyalni kezdett a felkelőkkel. Ennek eredményeként a Habsburg-házhoz hű tengerészek elhagyták a várost. Viszont ottmaradt egy fregatt, négy korvett, hat brigg, három golett, egy gőzös, több tucat ágyús dereglye és vitorlás, valamint a 71 hajóból álló „Laguna-flottilla”, vagyis az összesen 159 egységből álló cs. kir. hajóhadból 113. Később még három hajó vitorlázott át a dalmát partról Velencébe.

A Habsburgok hűségén maradt három fregatt, 2 korvett, 4 brigg – hogy csak a nagyobbakat említsük –, ezeket gróf Gyulay Ferenc tábornagy, Trieszt katonai parancsnoka saját rendelkezése alá vonta. Ezután a hajóraj Kudriaffsky hajókapitány parancsnoksága alatt kifutott, és körülzárta Velencét. A blokádot azonban az egyesült szárd-nápolyi hajóhad megjelenésekor föl kellett adni, s majd csak gróf Radetzky tábornagy custozzai győzelme után (július 25.) folytathatták Velence blokádját (szeptember 15.), amely kisebb megszakításokkal 1849. augusztus 28-ig, Velence kapitulációja (aug. 24.) utánig tartott.

1849. április 4-én a dán Birch von Dahlerup ellentengernagy vette át a flotta fölötti parancsnokságot Gyulay tábornagyától. Rövid időn belül belátta, hogy nincs értelme visszahelyezni a haditengerészet központját Velencébe, ahol állandó veszedelemnek van kitéve az olasz nacionalizmus miatt. Ezért Triesztet kikötőadmiralitási rangra emelte, s oda helyezte vissza a flottaparancsnokságot, amely Velence visszaszerzése után is Triesztben maradt. Ugyanekkor még Velencében maradtak a hajóépítő és -javító műhelyek, az Arzenál és egy támaszpont. Ezzel 1849-ben véget ért a 2. velencei tengerészet időszaka.

A haditengerészet eddigi két központja, Velence és Trieszt olasz volt. Márpedig a tengerészek zöme és a tisztikar csaknem teljes egészében ugyancsak olasz volt. Találónan jegyezte meg gróf Zichy Ferenc tábornagy, a velencei erőd parancsnoka: „kétségtelen, hogy van haditengerészetünk, csakhogy van egy bökkenő, mégpedig az, hogy ez a haditengerészet olasz.”

Ám a negyvenes évekig ebből semmiféle baj nem származott. Ennek ellenére ezt a visszás helyzetet, ti. hogy a flotta személyi állománya és szolgálati nyelve olasz, időnként értékelték, s igyekeztek ezen változtatni. Például az olasz túlsúly kiegyenlítésére a dalmát és a magyar-horvát tengerpartról igyekeztek légénységet toborozni, sovány eredménnyel. 1824-ben pedig felhívták a hadsereg tisztikarát, hogy jelentkezzenek a tengerészethez. Az eredmény itt sem volt kielégítő. Osztrákot legfeljebb a tisztviselők, mérnökök között lehetett találni, a hajószolgálatban alig. A legmagasabb parancsnokok is az olaszok közül kerültek ki, s a húszas években megjelentek a magyarok, akik közül sokan nyertek magasabb beosztást.

A cs. kir. haditengerészet újjászervezése és új központja: Póla

A szabadságharcok alaposan megtépázták a Habsburg Birodalmat. Bár Radetzky győzött Itáliában, a következtetést le kellett vonni: korszerűsíteni kellett a birodalom fegyveres erejét. És mivel a politikailag ingoványos talajú Velence nem látszott már az udvar szempontjából megbízhatónak, a cs. kir. Hadügyminisztérium a haditengerészet főparancsnokságát Póla-ba helyezte át. A központ új helye azzal kecsegtetett, hogy a még megmaradt velencei légénységet kivonhatják az olasz nemzeti befolyás alól. Ahogyan Cordon hadügyminiszter megfogalmazta: „a hadsereg mellett a haditengerészetnek a véderő másik karját kell képeznie”, hogy a partokat és a kereskedelmi hajózást megvéddesse és biztosítsa az Adria feletti uralmat. Akkorára kell kiépíteni, hogy erősebb legyen, mint az itáliai államok hajóhadai együttvéve. Ezt a törekvést a következő hadügyminiszter, gróf Gyulay Ferenc is támogatta. Az uralkodó az elképzelés megvalósítására jóváhagyott egy 16 évre szóló flottaépítési tervet, amelyet közben a rohamos technikai fejlődés hamar túlhaladta, és a program másként valósult meg. 1850-ben arról is határozat született, hogy Pólát kell kiépíteni a legnagyobb hadikikő-

tővé. Ennek elkészültéig azonban még szükség volt a velencei arzenálra, a hajóépítő és -javító műhelyekre. Ezek rendbehozatalával sepsimartonosi Gyűjtő Károly ellentengernagyot bízta meg, s kinevezték a velencei hadikikötő parancsnokává.

Hogy a haditengerészet a hadsereggel azonos súlyt kapjon, kellő vonzerőt jelentsen a katonai pályára készülő ifjak szemében, a flottához irányították az uralkodó öccsét, Ferdinánd Miksa főherceget.

A XIX. század a műszaki fejlődés nagy időszaka volt. Az új találmányok gyökeres változást hoztak a hajózásban is. A legjelentősebbek egyike, hogy az evezőt és a vitorlát felváltotta a gőzgép, amely kezdetben a hajók oldalára vagy farára épített lapátkerékpárt hajtott. Ezt váltotta fel a hajócsavar, amelyet 1829-ben mutatott be Triesztben Josef Rössell, cs. kir. haditengerészeti műszaki tisztviselő. Itthon azonban nem foglalkoztak a találmányával, s neve feledésbe merült. A világ a hajócsavar feltalálójaként az angol Francis P. Smithet tartja nyilván, aki 1839-ben mutatta be Archimedes nevű csavargőzösét.

1852-ben a franciák megjelentek az első vaslemezzel borított hajókkal, majd 1858-ban az első páncélhajóval, az első forgatható löveg-tornyot pedig egy svéd mérnök készítette 1861-ben az amerikai polgárháború alatt az északiak részére. Megkezdődött a páncél és a hajóágyú hosszú versenye.

A cs. kir. hajóhad első csavargőzös hadihajóját 1850-ben állította szolgálatba, első csavargőzös fregattját két évvel később, s a sikeres tábornok tiszteletére Radetzkyra keresztelték. Vitorlás hajókat azonban még továbbra is építettek Velencében, Triesztben, sőt már Pólában is. Nem volt ritka az átmeneti típus sem, amikor vitorlásba építettek gőzgépet. A fejlesztés eredményeként 1862-ben egy csavaros sorhajó, három fregatt, három csavaros fregatt, három korvett, két csavaros korvett, 11 brigg és sóner, 13 csavaros ágyúnaszád, 13 lapátkerékes gőzös és hét trabakel állt szolgálatban (a kisebb egységeket nem számítva): összesen 56 nagyobb hajó.

Az első páncélhajókat 1861–1862-ben bocsátották vízre, szám szerint ötöt. Ezekkel indult el a cs. kir. flotta páncélhajós időszaka. A fejlődéshez tartozik, hogy 1854-ben építették az első úszó dokkot,

ebben az évben jelölték ki a Cattarói-öblöt hadikikötőnek, s 1856-ban tették le Pólában az új tengerészeti szertár, az Arzenál alapkövét.

A műszaki fejlesztéssel együtt kezdődött a haditengerészetnél a fokozatos áttérés a német szolgálati nyelvre. Ez a hivatalos levelezéssel vette kezdetét, majd a hajóneveket változtatták olaszról németre: Ebe helyett *Hebe*, Lipsia helyett *Leipzig* stb. lett a hajók neve.

Miksa főherceg 1854. szeptember 10-én vette át a haditengerészet fölötti parancsnokságot, s első intézkedéseinek egyikeként bevezette a német vezényleti nyelvet. 1858. november 1-jén kelt rendelkezésével pedig kihirdette, hogy aki a tisztek és tisztviselők közül nem teszi le a német nyelvvizsgát, az távozzon. 1857 végén Miksa elégedetten jelenthette bátyjának, I. Ferenc Józsefnek: „a Velencébe befutó német vezénylésű nyelvű és német nevű hajók a lakosságra mély és jótékony hatást gyakoroltak”. 1853-ban állították szolgálatba az első olyan hajót, a *Hussar* brigget, amelynek teljes személyzete osztrák volt.

A tisztikar utánpótlásának kérdése mindig fontos tényező. A cs. kir. haditengerészet részére 1814–1848 között a velencei Tengerészeti Kollégium adta öt tanulmányi esztendőben a tisztí utánpótlást. 1849-ben Triesztben létesítettek új Tengerészeti Kollégiumot, amely három év alatt képezte ki a növendékeket. 1852-ben nevét Tengerészeti Akadémiára módosították, s a növendékek számát ötvenről százra emelték. Az Akadémiát 1857-ben Fiuméba, a következő évben Barcolába, néhány hónap múlva pedig megint Triesztbe helyezték, s a növendékek számát ötvenre csökkentették. 1860-ban az intézményt Tengerész-kadett Tanfolyammá változtatták, majd 1866-ban feloszlatták. Ugyanekkor megalapították a cs. kir. Fiumei Tengerészeti Akadémiát (K. k. Marine-Akademie zu Fiume), amely már kifejezetten katonai jellegű intézmény lett. (Korábban a polgári hajózás részére is képeztek itt ki tiszteket.) Ez az akadémia ezután már megszakítás nélkül működött 1918-ig (a világháború utolsó két esztendejében néhány évfolyamát az Inn folyó mellett fekvő Braunauba vitték a bombázások miatt). Három-éves tanulmányi idő sikeres befejeztével a növendékeket tengerész-kadett rendfokozatban vette át a haditengerészet. Az Akadémiát végzett kadettok a gyakorlati kiképzést és továbbképzést hajókon kapták.

Az 1853-ban kiadott német nyelvű Szolgálati Szabályzat és Utasítás – kisebb módosításokkal – 1918-ig volt érvényben. Három fő részre tagolódott: Fedélzeti Szolgálati Utasítás, Lőutasítás és Tengeri Tiszteletadás Szabályzata.

1854. október 11-én lépett hatályba a Haditengerészeti Főparancsnokságot, Kikötőtengernagyi és Tengerészkerületi Parancsnokságot és a Tengerészgyalogságot szabályozó rendelet. 1862. december 17-én pedig felállították a Tengerészeti Minisztériumot Bécs székhellyel és (katonai) hadi részleggel, ugyanekkor a haditengerészeti főparancsnokság elnevezése december 21-étől Haditengerészeti Parancsnokság lett.

1865. július 27-én a Tengerészeti Minisztériumot megszüntették, és a Hadügyminisztérium alá helyezték mint Haditengerész Részleget (Kriegs-Marine Section), amely 1918-ig maradt ebben a formában.

Helgoland és Lissa

A cs. kir. haditengerészet hajóhada 1864-ben esett át az első nagy próbatételen. Poroszország és a Habsburg Birodalom 1864 februárjában háborút kezdett Dánia ellen Schleswig-Holstein birtokáért. Az akkor még meglehetősen gyenge porosz haditengerészet segítségért fordult I. Ferenc Józsefhez, aki engedélyezte, hogy a cs. kir. hajóhad egy hajórajt indítson az Északi-tengerre. Az előre küldött *Schwarzenberg* és *Radetzky* fregattok május 9-én Helgolandnál ráakadtak a *Niels Juel* és *Jylland* dán fregattokra, valamint a *Heimdall* korvettre, és megütköztek velük. A cs. kir. köteléket Wilhelm von Tegetthoff sorhajókapitány vezette, első tisztje gyulai Gaal Béla sorhajóhadnagy volt. Az elkeseredett, nagyon jól vezetett tengeri csatában a cs. kir. kötelék győzött, a dánok feladták a blokádot. Az ütközet hevességére jellemző, hogy a cs. kir. hajókon 130-an, a dán hajókon 68-an estek el.

A hajóhad másik nagy erőpróbája 1866. július 20-án volt, amikor – ugyancsak Tegetthoff, akkor már ellentengernagy parancsnoksága alatt – Lissa szigete mellett fényes győzelmet arattak az olasz királyi hajóhadon, amely több és korszerűbb egységet vitt az ütközetbe. A ki-

váló tengeri győzelem értékét csökkenti, hogy ez volt a Habsburg Birodalom 1866. évi háborújának – amelyet Poroszország, majd Olaszország ellen vívott – egyetlen győztes ütközete...

Magyar tengerésztisztek a kiegyezés előtt

A császári királyi haditengerészetnél az ötvenes évekig csaknem csupa olasz szolgált, legyen szó akár legénységről, akár tisztekről. A legmagasabb parancsnokok és hajóparancsnokok is az olaszok közül kerültek ki, elvértve egy-egy francia, dán vagy holland tisztt.

A magyarok a múlt század húszas éveiben jelentek meg először a flottánál. Elsőként sepsimartonosi GYUJTÓ KÁROLYT kell megemlíteni (1803–1885). Gyujtó egy hidász alakulat tiszthelyetteseként a bécsi politechnikumban folytatta tanulmányait, amikor az Udvai Haditanács 1824-ben felszólította, hogy kérje áthelyezését a haditengerészet-hez. A hidász számára nem tűnt teljesen idegennek a vízi élet, s előképzettsége alapján azonnal hajóra, a 16 ágyús *Montecuccoli* briggre osztották be. A brigg ekkor tagja volt az ún. Levante-hajórajnak, s Gyujtó behajózása után elvitorlázott a Földközi-tengerre. Ő volt a hajó egyetlen „idegen” tisztjelöltje, vagyis nem volt olasz. Nem túlzás azt állítani, hogy a velenceiek végső soron sajátjuknak tekintették a hajóhadat, ahol a parancsnoki beosztások a dózsék, a tiszti helyek pedig a velencei patríciusok leszármazottait illették. Gyujtó Károly magányosan, az olaszok ellenszenvének kitéve kezdte meg a hajós szolgálatot, akik mindent elkövettek, hogy kedvét szegjék, és elriasszák az idegent a pályától. De Gyujtónak szerencsés természete volt, s már gyermekkorától vágyódott a tengerre. Összebarátkozott Milonopulo hajóhadnaggyal, aki pártfogásába vette. A magyar ifjú gyorsan tanult. A nagyenyedi kollégiumban elsajátított latin tudása megkönnyítette az olasz nyelv elsajátítását. A hajós szolgálat nehézségeit pedig akarateréje gyűrte le. A kalózzal padig a „katona” Gyujtó szállt szembe. Hogy nem kevés sikerrel, bátorsággal, azt kitüntetései bizonyítják. A tengerésztiszti vizsga letétele után, soron kívül fregatthadnaggyá léptették elő 1826-ban.

1830-ban az 56 ágyús *Bellona* fregatt fedélzetén, a hajóraj zászlós-hajóján tért vissza Velencébe. Ezután több hajón szolgált, de mindig a Levante-hajórajban, tehát végig „fronthelyzetben”. A hajóraj parancsnoka, gróf Dandolo ellentengernagy nagyon megkedvelte a magyar tisztet, s maga mellé vette hadsegédnek.

Gyujtó többször áthajózott Amerikába. Ezekre az észak-amerikai utakra azért került sor, mert a császári királyi hadihajók szállították oda a menekült lengyeleket. (1833-ban a *Guerriera* és az *Ebe* fregattok, 1834-ben a *Lipsia* korvett, 1835-ben az *Adria* korvett, 1836-ban az *Ussaro* brigg.)

Az olasz legénység is hamar megkedvelte a magyar tisztet, a tisztikar azonban csak akkor fogadta be, amikor Szmírnában egy francia sorhajó parancsnoka megsértette az olasz (császári királyi) tiszteket, s Gyujtó volt az, aki a franciát hajóján felkeresve elégtételt követelt. A francia tiszt azonban nem állt ki a párbajra, inkább saját tisztikara előtt ünnepélyesen visszavonta becsmérő kifejezéseit, és bocsánatot kért.

Időközben Gyujtó korvettkapitány, majd fregattkapitány több hajónak lett a parancsnoka. A negyvenes években Athénben és Konstantinápolyban diplomáciai szolgálatban állt, mint az ottani állomáshajók parancsnoka. Időnként hazalátogatott – egy ilyen alkalommal, 1845-ben Széchenyi Istvánnal ebédelt.

1848-ban a 12 ágyús *Elisabetta* parancsnoka volt, s Konstantinápolyban állomásozott. Olasz legénysége ekkor az első tiszt vezetésével elhagyta a hajót, s ezután Gyujtó is hazaindult. De mire a Balkánon átvergődve Erdélybe ért, leverték a szabadságharcot. Ezután Triesztben jelentkezett szolgálatátételre.

Velence visszavétele után, 1850-ben Gyujtót nevezték ki az Arzenál parancsnokává. Neki kellett rendbe hoznia mindazt, amit a hosszú ostrom tönkretett. A világhírű hajóépítő műhelyek feldúlva, a csatornák, lagúnák tele elsüllyedt hajókkal, emberhiány, sorozatos szabotázások.

Gyujtónak mégis sikerült rövid időn belül elindítani a munkát, s rendet teremteni a kikötő és az Arzenál környékén. Hajókapitánnyá léptették elő (az ezredesnek megfelelő akkori rendfokozat), megbízták a velencei kikötő parancsnokságával.

1857-ben ellentengernaggyá léptették elő, s evvel egyidejűleg ki-nevezték a haditengerészet helyettes parancsnokává. Innen ment nyug-díjba 1858-ban, s Fiumében telepedett le.

Nem kevésbé érdekes gróf KÁROLYI LÁSZLÓ pályafutása sem (1824–1852). A velencei tengerészeti akadémia elvégzése után, 1842-ben fur-csa módon a Nassaui 15. gyalogezredhez helyezték a fiatal hadnagyot. Innen – Frigyes közbenjárására – mint létszámfölöttit szabadságolták, majd áthelyezték a haditengerészethez. Innen – ugyancsak Frigyes fő-herceg közbenjárására, aki abban az időben a haditengerészet felkaro-lásán fáradozott maga is fiatal tengerésztisztként – átkerült Nagy-Bri-tannia haditengerészetéhez, hogy tapasztalatokat szerezzen. 1845–1848 között a *Quenn* és *Collingwood* sorhajókon és a *Carysfort* fregatton telje-sített szolgálatot, s fedélzetükön behajózta a világot Ausztráliától Chi-léig. 1848 őszén tért haza, 1849 januárjában kinevezték a császári kirá-lyi haditengerészet korvettkapitányává. Hamarosan azután Angliába és Dániába küldték hivatalos megbízatással: keressen egy alkalmas tenge-résztisztet, aki átvenné a szétzilált cs. kir. tengerészet parancsnoksá-gát. Károlyi br. Dahleruppal tért haza, majd áprilisban átvette az új, 44 ágyús *Bellona* fregatt parancsnokságát, amely az új parancsnok, Dahle-rup zászlóshajója, egyúttal a Velence körüli blokád-flotta vezérhajója volt. Velence kapitulációja után előléptették, s már mint fregattkapi-tány vette át új hajójának, a *Carolina* korvettnak a parancsnokságát.

A *Carolina* korvett 1850. július 11-én fontos Északi-tengeri útra indult. Károlyinak ki kellett kísérleteznie a brit haditengerészet mód-szereit, s tapasztalatokat kellett gyűjtenie arra vonatkozóan, hogy azt miképpen vezessék be a cs. kir. hajókon, tekintettel az angol és az olasz vérmérséklet közötti különbségekre. Fel kellett mérnie a tisztek és a legénység teljesítőképességét, azt, hogyan viselik el a megszorított szabályzatokat, az angol élelmezési szisztémát. Útközben a brit hadi-tengerészetnél szokásos kiképzést kellett adnia tiszteknek, legénység-nek egyaránt. Végeredményben a flotta főparancsnokságának az volt a célja, hogy Károlyi fregattkapitány kísérletezze ki, hogyan lehet meg-szüntetni a „slendrián velencei tempót”, azaz tapasztalatai nyomán hogyan lehet majd a forradalmi idők alatt szétzilált cs. kir. haditengeré-

szetnél ismét helyreállítani a rendet és fegyelmet. Károlyi László részletes naplót vezetett az útján. Ebből úgy tűnik, hogy elégedett volt a személyzettel, s lehetőknek tartotta a brit haditengerészeti módszerek meghonosítását. (Később ez valóban meg is történt: a cs. kir., illetőleg a későbbi cs. és kir. haditengerészetet angol szellemben, brit mintára szervezték s képezték ki, aminek gyümölcse majd a világháború alatt jelentkezett, ahol igazi ellenfelei csak a brit hadihajók voltak.)

A Carolina 1851. január 16-án érkezett vissza Triesztbe. (Szentpétervárott a cár is meglátogatta a hajót.) Visszaérkezésük után Károlyit (sor)hajókapitánnyá léptették elő, s májusban kinevezték az akkor szolgálatba helyezett új Novara fregatt parancsnokává. Ugyanekkor megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét.

A fényes karrier előtt álló magyar tengerésztiszt azonban egészen fiatalon, 28 éves korában váratlanul elhunyt.

Gróf HADIK BÉLA (1821–1880) azok közé tartozott, akiket Frigyes főherceg haditengerészeti pályafutása vonzott a flottához. (Habsburg Frigyes főherceg elvégezte a tengerészeti akadémiát, majd különböző hajókon teljesített tényleges szolgálatot. Az udvar a főherceg személyén keresztül akart vonzó hatást gyakorolni a fiatal tisztjelöltekre, hogy – az olaszok ellensúlyozására – minél többen jelentkezzenek a tengerésztishti pályára. A harmincas években valóban sok arisztokrata ment Velencébe, de nagy volt körükben a lemorzsolódás. Frigyes mint a *Guerriera* fregatt parancsnoka részt vett az 1840. évi alexandriai nemzetközi flottatüntetésben, majd az ezt követő harcokban Szidon – akkori nevén Saida – környékén. (E sikeres harcok emlékére jelent meg a cs. kir. haditengerészetben a *Saida* hajónév.) Ugyancsak ekkor, 1840 őszén foglalták vissza a brit, török és cs. kir. haditengerészeti egységek Bejrútot, Tripolit és St. Jean d’Acre kikötővárost Ali Mehmed egyiptomi alkirálytól. Frigyes főherceg e harcokban tanúsított magatartásáért megkapta a birodalom második legnagyobb kitüntetését, a Mária Terézia Rend lovagkeresztjét. Ő volt az első tengerésztiszt, akit evvel a magas kitüntetéssel dekoráltak. (A főherceg azonban 1847-ben meghalt.)

Hadik Béla 1840-ben, 19 éves korában lépett a haditengerészet

szolgálatába. 1848-ban hajóászlós, és részt vett a Velence körüli blokádban, de egy összecsapás alkalmával a velenceiek elfogták, s csak a következő évben szabadult ki. 1852-ben már mint korvettkapitány a flottához helyezett, tengerészkiképzést kapott másik főherceg, Ferdinánd Miksa (a későbbi mexikói császár) ellentengernagy szárnysegédje. Vele volt a *Novara* fregatt különböző távoli útjain. 1854-ben Miksa főherceg, ellentengernagy vette át a haditengerészet főparancsnokságát, s Hadik Bélát, akkor már sorhajókapitányt, megtartotta törzsében. 1860-ban ellentengernaggyá léptették elő, s kinevezték Hadikot a haditengerészeti főparancsnokság tanácsuléseinek elnökévé.

1861-ben Hadik – családi okokból – lemondott rangjáról, és visszavonult Kassa környéki birtokaira gazdálkodni.

A magyar tengerésztisztek feltűnően alacsony arányszámán már a korabeliek is eltöprengtek. Okát Gonda Béla, a Magyar Adria Testület alapítója (és mindvégig elnöke) a következőkben látja: „hogy kevés a magyar tengerésztiszt, ez igazán a magyar társadalom s a magyar nevelés és a magyar szellem – gondolkodásmód – hibája, mert nem érdeklődik eléggé a haditengerészeti pálya iránt, nem fogta fel és nem honorálja annak kiváló nemzeti jelentőségét...” Mindezeket tudva és a körülményeket ismerve mérhető fel kellő súllyal az, hogy bár kevés magas rangú magyar tengerésztiszt szolgált a flottánál 1918-ban, az uralkodó választása mégis egy magyarra, nagybányai Horthy Miklósrá esett, amikor a hajóhad parancsnoki tisztét vele töltötte be.

Misszióutak

A békeévek haditengerészetének fontos részét képezték az évenkénti nagy tengeri utazások, amelyek során a piros-fehér-piros hadilobogó megmutatásával („Flagge zu zeigen”) és megismertetésével tudatosították a világtengereken, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia nem csupán szárazföldi nagyhatalom, hanem kereskedelmi hajóit és állampolgárait a legtávolabbi óceánokon megvédelmezni képes tengeri hatalom is. (Csak zárójelben: a Monarchia kereskedelmi flottája tekintélyes

volt: 395 gőzhajóval a tizenötödik, a hajóteret tekintve [903 067 tonna] a tizenegyedik helyen állt a világon!)

A föld körülhajózásával egybekötött misszióutak ötlete tulajdonképpen Miksa főhercegtől, a későbbi mexikói császártól ered, akinek elgondolását Tegetthoff altengernagy célratörő erélye valósította meg. A lobogómutatáson kívüli rendeltetése volt ezeknek a leginkább vitorla alatt végrehajtott utaknak a tengerésztisztek, a negyedik tanulmányi évüket a fiumei cs. (és) kir. Tengerészeti Akadémián befejező kadétoknak és a legénységnek a gyakorlati képzése.

Idegen kontinensek felkeresésére vagy más óceáni utakra Tegetthoff előtt is volt példa, mint a *Novara* fregatt – a flottából elsőként megtett – világkörüli útja 1857–1859 között, de rendszeressé valóban csak 1868-tól váltak, amikor a *Donau* fregatt és az *Erzherzog Friedrich* korvett 1868 őszén elindult Kelet-Ázsiába, ahonnan a *Donau* 1871. március 1-jén ért haza, a korvett pedig néhány héttel korábban hongonyt vetett Pólában. 1869–1870-ben a *Dandolo* korvett Dél-Amerikában, 1871–1872-ben a *Novara* Nyugat-Indiában és Észak-Amerikában, 1872-ben a *Fasana* korvett Kelet-Ázsiában, 1872–1873-ban a *Helgoland* korvett Brazíliában, az Antillákon és Észak-Amerikában járt. 1872–1874 között volt a híres Északi-sarki expedíció az *Admiral Tegetthoff* speciális hajón, amikor felfedezték a Ferenc József-földet.

1873-ban a *Dandolo* Angliában volt misszióúton. 1873–1875 között Afrika körül járt a *Helgoland*, 1874–1875-ben Nyugat-Indiában volt a *Dandolo*, 1874–1876-ban az *Erzherzog Friedrich* vitorlázta körül a világot. 1875–1876-ban ismét a *Dandolo* hajózott az Atlanti-óceánon, a következő két évben Dél- és Észak-Amerikát látogatta. 1879–1880-ban a *Saida* korvett járt ugyanerre, továbbá Dél-Afrikában és Nyugat-Indiában. Ugyanekkor a *Helgoland* Ausztráliába látogatott. A *Fasana* 1880–1881-ben látogatta meg Észak-, Közép- és Dél-Amerika kikötőit, míg 1881–1882 között az *Erzherzog Friedrich* látogatott Dél-Amerikába, Dél-Afrikába és Nyugat-Indiába. 1884-ben a *Helgoland* Nyugat-Afrikát, 1884–1885-ben a *Fruntsberg* korvett a Vörös-tengeren át Kelet-Afrika partjait látogatta. Ugyanebben az időben az *Aurora* korvett Brazíliát ismertette meg a cs. kir. hadilobogóval.

1884–1887-ben, általában két évet töltve távol a honi kikötőtől, a következő helyekre vezettek a cs. kir. hajóhadból misszióutak: Dél-Amerika, Dél-Afrika, Ausztrália, Kelet-Ázsia, Nyugat-India, Észak-Amerika, Nyugat- és Kelet-Afrika. A hajók: *Saida*, *Nautilus*, *Frundsberg*, *Donau*, *Zrínyi*, *Albatros* és *Aurora*. 1888–1894 között nagyjából ugyanezeket a helyeket keresték fel a *Saida*, az *Aurora*, a *Fasana*, a *Zrínyi*, a *Kaiser Franz Joseph I.*, a *Kaiserin Elisabeth* (ezen utazott Ferenc Ferdinánd trónörökös), a *Miramar*, *Donau*, hogy csak az egészen távoli utakat említsük. S ez így folytatódott mind korszerűbb hajókkal 1914-ig.

A haditengerészetnek nem csupán misszióúttjai, hanem tudományos célokat szolgáló kutatóúttjai is voltak, mint pl. a már említett északi-sarki expedíció. 1859–1870 között felmérték az Adriának a Monarchia uralma alá tartozó partvidékét és vizeit. 1882-ben megfigyelőállomást létesítettek az Arktiszon, Jan Mayen szigetén, felméréseket végeztek 1893–1894 között a Földközi- és a Vörös-tengeren, az Azoriszigetek 1893–1894-ben. Fizikai, biológiai és hidrográfiai kutatást folytattak a tudományos kutatás céljaira épített speciális hajón, a *Polán* 1895–1896-ban a Földközi-tengeren. A *Pola* volt a kutatóhajó 1890–1894-ben a Vörös-tengeren is, ahova 1897–1898-ban ismét ellátogatott a kutatások folytatására.

A misszióutak a vázolt célokon felül arra is szolgáltak, hogy a távoli kikötőkben hosszabb-rövidebb ideig tartózkodó hajókkal létrehozzák az „állomáshajók” rendszerét vagy inkább hálózatát. Állomáshajókat ott tartottak fenn, ahol a Monarchia kapcsolatai vagy politikai érdekei ezt megkívánták. Általában államközi kapcsolatok fenntartására, elmélyítésére, diplomáciai megbízatásokra szolgáltak, de gyakran a Monarchia diplomáciai, külképviseleti szervezeteinek és szerveinek, valamint állampolgárainak védelmét látták el a hajókról a partra vezényelt tengerészek. Az első állomáshajó 1869-ben a kelet-ázsiai vizeken az Erzherzog Friedrich, az utolsó 1914-ben a *Kaiserin Elisabeth* cirkáló, amelyet Csingtauban ért a háború kitörése. Személyzete hősi csatában részt vett a német szövetségesek oldalán a városerődde kiépített bérelt kikötő védelmében. Életben maradt tagjai japán hadifogságba kerültek.

A hajóhad a béke évtizedeiben különböző nemzetközi kötelezettségeinek is eleget tett. Ezek lehettek ünnepi megmozdulások vagy a háború kitörését megakadályozó nemzetközi flottatüntetések vagy blokádok.

Az elsőre jó alkalom volt a Szuеzi-csatorna megnyitásának ünnepségsorozata 1869-ben, amelyen I. Ferenc József is részt vett. Tulajdonképpen ez volt az 1867-ben Osztrák–Magyar Monarchiává, tehát dualista unióvá alakított új Habsburg Birodalom császári királyi haditengerészetének első nagy nemzetközi bemutatkozása, hiszen az uralkodó magánjachtját, a *Greif* kerekcsöves hajót kísérték: a *Habsburg* és az *Erzherzog Ferdinand Max* páncélosfregattok, a Helgoland gőzkorvet, a *Hum* ágyúnaszád és két kerekcsöves.

1895-ben az Északi-Keleti-tengert ösztökélő Kiel- vagy Vilmos császár-csatorna ünnepélyes megnyitásán (május 17.) a cs. és kir. cirkálódivízió (osztály) reprezentálta a Monarchiát: a *Kaiserin Und Königin Maria Theresia* páncélos cirkáló, a *Kaiserin Elisabeth*, a *Kaiser Franz Joseph I.* nagycirkálók és a *Trabant* torpedóhajó. Az ünnepély után meghívást kapott a cirkálóosztály Londonba Viktória angol királynő trónralépésének évfordulójára rendezett tiszteletre.

A cs. (és) kir. haditengerészet 1867–1914 között

Az 1867/XII. törvénycikk az uralkodó személyének azonosságán túl Magyarország és Ausztria közös ügyének nyilvánította a külügyet, a hadügyet és a kettő költségeinek fedezésére a pénzügyet, mint a közös és együttes védelem eszközeit. A közös költségek viselésének arányát, a kvótát a két parlament közösen tanácskozási kvótabizottságai állapították meg. 1867-ben Magyarország a költségek 30%-át viselte. 1918-is a magyar kvóta aránya fokozatosan 36,3%-ra nőtt.

Közismert, hogy a hadsereg helyzete a kiegyezés után államjogilag bonyolult és rendezetlen maradt. Elnevezésében törvényeink két évtizeden át hol magyar hadsereget, hol hadsereget említenek, amely az öszszbirodalmi hadsereg kiegészítő része.

A változást és az állandóságot az elnevezésben az 1889:VI. tc., azaz az új véderőtörvény hozta meg, amennyiben a 2.§-a már „közös hadsereget” említ, ám a haditengerészet megnevezése előtt a törvény nem használja a „közös” jelzőt, amely azonban mégis ugyanilyen közösen fenntartott intézménye Ausztriának és Magyarországnak, mint a hadsereg.

A hadseregre és a haditengerészetre a „császári királyi” jelölést alkalmazták, ami a kiegyezés után sem módosult azonnal. Csak az 1889. október 17-én kelt Legfelsőbb Kézirat rendelte el, hogy azután a császári királyi hadsereg és haditengerészet, valamint intézményei a „császári és királyi” elnevezést kötelesek használni. Az és kötőszónak alkotmányjogi szempontból volt nagy jelentősége. Világosan utalt mind a közösségre, arra, hogy – bár az uralkodó legfelsőbb parancsnoksága alatt állt – a fegyveres erőnek ez a két ága mégis a két állam tulajdona.

Bár a haditengerészet ugyanolyan jogi státusszal bírt, mint a hadsereg, hadászatiilag mégis különálló, a hadseregtől független, melléje rendelt haderőnem volt.

A fegyveres erő e két alkotórészének azonos közjogi helyzete ellenére a kiegyezéskor bevezetett általános védkötelezettség után sem soroztak magyarokat nagyobb számban a flottához. A magyar törvényhozás ugyanis évtizedekig ragaszkodott ahhoz, hogy a sorozott magyar állampolgárokat magyar csapattestekhez osszák be, illetőleg olyan közös seregtestekbe kerüljenek, ahol egy tömbben maradhatnak. A véderőről szóló 1868:XL. tc. 32.§-a ez alól csak az egészségügyi csapatoknál tesz kivételt. Ugyanez a törvényhely a haditengerészethez való sorozásnál csak annyit ír elő, hogy lehetőleg tekintetbe kell venni a besorozottak kívánságát. Ettől az új, ún. „második véderőtörvény” (1889:VI. tc.) 15.§-a annyiban tér el, amennyiben úgy rendelkezik, hogy bár a közös hadsereg részére a magyar korona országaiból állított újoncokat és póttartalékosokat magyar ezredekbe kell osztani, attól mégis, kivételesen el kell térni az olyan különleges fegyvernemek, szolgálati ágak stb. vonatkozásában, amelyek rendeltetésüknél fogva

nem szervezhető úgy, hogy azokban magyar állampolgárságú legénységből, önálló osztályokat, ezredeket stb. lehessen felállítani. Ezután már egyre több újoncot soroztak a haditengerészethez is.

A jogi lehetőség azonban nem hozott azonnal tényleges változást. A haditengerészet létszámát ugyanis az 1866. évi lissai csata után 5000 főre csökkentették, és ez a lélekszám 1882-ig gyakorlatilag nem változott.

1883-ban új parancsnokot kapott a haditengerészet Max von Sterneck báró altengernagy személyében, akinek 1897-ben bekövetkezett haláláig kifejtett működése alatt a flotta kilendült mozdulatlanságából, és fejlődésnek indult. A hajók számának szerény gyarapításával sikerült a létszámot is emelnie kb. 9000 főre (az 1897. évi létszám: 9247 fő volt).

Sternbeck altengernagy érdeme, hogy felismerte: az új műszaki vívmányok miatt meg kell változtatni a hagyományos szervezési elveket. Új flottafejlesztési tervében a korszerűbb tájékozódást tartotta szem előtt. A torpedó és az akna tökéletesedése a gyengébb hajóhadak számára is lehetővé tette, hogy az erőviszonyokat a saját javukra bilentsék, hiszen a torpedók és aknák, valamint a kis torpedónaszádok sokkal olcsóbbak voltak, mint ellenfeleik, a hatalmas csatahajók. Ez az az időszak, amelyben egyre szaporodnak a torpedónaszád-flottillák, majd feltűnnek a torpedónaszádokhoz hasonlóan fürge, torpedóval felszerelt ellenfeleik, a torpedónaszád-rombolók – később torpedórombolók, majd röviden rombolók.

Ez a két új hajófajta új hadrendi beosztást követelt, és megváltoztatta a hajóhadak keresztmetszetét is. 1884. évi flottaépítési tervében Sterneck előadta, hogy először létre kell hozni a hajóhad 15 csatahajóból (toronyhajóból) álló magját. Másodsorban gyors, de a toronyhajóknál könnyebb fegyverzetű cirkálókra van szükség a felderítés, valamint a torpedóhajók védelmére, továbbá ún. misszióutakra. Végezetül torpedóhajókból, torpedónaszádokból és torpedórombolókból álló gyors flottillákat kell teremteni. Előterjesztésében a kiszolgáló- és segédhajókról sem feledkezett meg. Ilyen hajóállománnyal – fejtegette – képes

csak a flotta eleget tenni partvédelmi és missziós kötelezettségeinek. Hogy tervezetét mindkét parlamenttel elfogadtassa, a nagyobb hajókat „partvédőknek” és „missziócircálókknak” jelölte.

A „partvédők” voltak a Monarchia első csatahajói. „Missziófeladaton” új kereskedelmi kapcsolatok kiépítését értették. Ennek megfelelően a missziócircálók védik a tengeren túl tartózkodó magyar és osztrák állampolgárokat, ügyelnek a nemzetközi szerződések betartására, tekintélyt szereznek a Monarchiának azzal, hogy idegen világokkal is megismertetik Ausztria-Magyarország hajóhadának hadilobogóját (ún. lobogómutatás), és tudományos kutatásokra, expedíciókra is alkalmasak. Ezeket a kereskedelempolitikai célt szolgáló hajókat Sterneck nem számította az operatív flottához.

Bár a tervet az uralkodó jóváhagyta, Sternecknek mégis nagy erőfeszítésébe került, hogy a parlamentek megszavazzák a flotta első, a maga idejében korszerű páncélos circálója, a *Kaiserin Und Königin Maria Theresia* építési költségét, mely 3 928 075 forintba rúgott. Az ő meggyőző munkájának köszönhető a *Monarch*, *Wien* és *Budapest* partvédő csatahajók megépítése, elkezdődött a *Zenta*, *Aspern* és *Szigetvár* circálók építése, valamint a hajóhad második páncélos circálójának, a *Kaiser Karl VI*-nak a gerincfektetése 1895-ben. Ezek a hajók még szerepet játszottak a világháborúban is.

Az 1898–1904 közötti költségvetési időszakra esik a *Habsburg*, *Babenberg* és az *Árpád* csatahajók megépítése. Ugyancsak ekkoriban épült Budapesten a cs. és kir. Duna-flottilla ötödik és hatodik monitorja, a *Temes* és a *Bodrog* – a korábbiak: *Leitha*, *Maros*, *Szamos*, *Körös*.

Ekkor azonban már – Sterneck halála után – báró Hermann von Spaun altábornagy állt a haditengerészet élén, aki mindenekelőtt azokat a szervezeti és technikai újításokat tette életképessé, amelyeket elődje vezetett be: továbbfejlesztette a tiszti és legénységi iskolát, oktatást, rendszeressé tette a misszióutakat stb. Ezután a nagyarányú külföldi flottaépítések miatt szükségesnek látta új flottafejlesztési terv kidolgozását, amely azonban a kedvezőtlen pénzügyi helyzet miatt elakadt. Noha később Spaunnak sikerült fejtegetéseivel meggyőznie a parlamenti delegációkat, a szükséges pénzt csak fokozatosan és csök-

kentett összegben szavazták meg. Még így is sikerült a haditengerészet évi költségvetését az 1898. évi 29 millió koronáról 1904-re 50,3 millió koronára feltornásznia. Ez az összeg azonban, a nagyobb európai haditengerészetekre fordított kiadások mellett még így is eltörpült. 1904-ben pl. a különböző európai nagyhatalmak a következő összegeket fordították haditengerészeteikre koronára átszámítva:

Nagy-Britannia	850,1 millió korona,
Franciaország	300,0 millió korona,
Németország	265,0 millió korona,
Oroszország	441,0 millió korona,
Olaszország	121,0 millió korona,
Ausztria–Magyarország	50,3 millió korona.

1904-ben Spaun altengernagynak sikerült elérnie, hogy a haditengerészet rendkívüli hitelt kapjon a flottaprogram befejezéséhez. E 121,5 millió koronás hitel birtokában nagyobb lendületet vett három új csatahajó már korábban elkezdett, a 10 600 tonna vízkiszorításúra tervezett *Erzherzog*-osztály építése. De a hadügyminiszter kieszközölte, hogy a haditengerészet a hitelt köteles évenként 25 millió koronás részletekben visszafizetni az évi 50,3 milliós évi költségvetéséből. Ez annyit jelentett, hogy bár kapott a haditengerészet egy nagyobb összeget, amely éppen a három csatahajó és az építés alatt álló harmadik páncélos cirkáló, a *Sankt Georg* építési költségét fedezte, ugyanakkor azonban az évi rendes költségvetését a felére csökkentette. Spaun erre 1904 októberében benyújtotta lemondását, amelytől az uralkodó személyes kérésére sem volt hajlandó elállni.

Utódjául helyettesét, gróf Rudolf Montecuccoli altengernagyot nevezték ki a haditengerészet (egyúttal a Tengerészeti Szekció vagy Haditengerész Részleg) élére. Hivatali ideje alatt – 1913-ig – a haditengerészet hatalmas fejlődésnek indult.

*Az 1900–1914 között munkába vett és vízre bocsátott
úszóegységek lajstroma*

HAJÓK	ÉPÍTÉS IDEJE	NÉVLEGES VÍZKISZORÍTÁS (T)	ÉPÍTÉS ÖSSZES ÉS EGYÜTTES KÖLTSÉGE (KORONA)
CSATAHAJÓK			448754813
Erzherzog Karl	1902/05	10 600	26 718 201
Erzherzog Friedrich	1902/07	10 600	26 622 261
Erzherzog Ferdinand Max	1904/07	10 600	26 394 708
Erzherzog Franz Ferdinand	1907/10	14 500	42 219 583
Radetzky	1907/10	14 500	42 200 000
Zrínyi	1907/11	14 500	42 200 000
Viribus Unitis	1911/12	20 000	60 600 000
Tegetthoff	1911/13	20 000	60 600 000
Prinz Eugen	1911/14	20 000	60 600 000
Szent István	1911/15	20 000	60 600 000
PÁNCÉLOS CIRKÁLÓ			18 077 945
Sankt Georg	1900/05	4 300	18 077 945
GYORSCIRKÁLÓK			41 600 000
Admiral Spaun	1907/10	3 500	10 400 000
Saida	1911/13	3 500	10 400 000
Helgoland	1911/13	3 500	10 400 000
Novara	1911/14	3 500	10 400 000
TORPEDÓROMBOLÓK			18 457 627
Huszár	1904/05	400	1 558 136
Ulan	1905/06	400	1 568 987
Streiter	1905/06	400	1 568 521
Wildfang	1905/06	400	1 528 879
Scharfschütze	1905/07	400	1 528 840
Uskoke	1905/07	400	1 529 102
Turul	1907/08	400	1 555 594
Pandúr	1907/08	400	1 555 594
Csikós	1907/09	400	1 515 994
Réka	1907/09	400	1 515 994
Velebit	1907/09	400	1 515 993
Dinara	1907/09	400	1 515 993
Tátra	1911/13	850	3 000 000
Balaton	1911/13	850	3 000 000
Csepel	1911/13	850	3 000 000
Lika	1911/14	850	3 000 000
Orjen	1911/14	850	3 000 000
			19 500 000

A császári-királyi haditengerészet 1786–1914 között

Triglav	1911/14	850	3 00 000	
Warasdiner	1912/14	380	1 500 000	
TORPEDÓNASZÁDOK				4 404 184
50 E	1904/05	200	722 108	
51 T-63 T	1905/07	200	9 369 758	
64 F-73 F	1907/09	200	7 049 320	
74 T-81 T	1912/14	250	8 000 000	
82 F-97 F	1913/14	250	15 900 000	
98 M-100 M	1913/15	250	3 000 000	
TENGERALATTJÁRÓK				12 960 000
I-II.	1907/09	230/270	2 430 000	
III-IV.	1907/09	240/300	2 830 000	
V-VI.	1908/10	236/273	2 700 000	
VII.	1909/14	240/273	5 000 000	
Monitorok				5 200 000
Inn, Enns	1913/14	520	5 200 000	
ŐNJÁRÓ NASZÁDOK				1 386 375
„b”	1905	36	1 386 375	
„c”, „d”	1908/09	39		
„e”, „f”, „g”, „h”	1907/10	15		
10 darab szerhajó	1908/09	47	1 000 000	1 000 000
Herkules mentőhajó	1909/10	1 500	1 234 462	10 694 462
Chamaleon aknahajó	1912/13	1 000	2 560 000	
Pola, Teodo szeneshajó	1913/14	12 000	7 000 000	

A hajóállomány növekedésével emelkedett a haditengerészet létszáma is. 1905-ben 7669, 1913-ban 15 736 főnyi legénységi állományú tengerész szolgált a hajókon, a haditengerészet összlétszáma pedig 1913-ban 19 437 fő volt. Ez a létszám 1914-ben 33 976 főre emelkedett.

A tengeri hadihajók építésébe 1906-tól kapcsolódtak be a magyar hajógyárak, miután a Danubius Hajó- és Gépgyár Rt. megvásárolta a fiumei (bargudi) Howaldt és Társa modern gépekkel felszerelt hajógyárát, valamint hajóépítő-telepet létesített Portorában. Ekkor rendelt először a Danubiustól tíz torpedónaszádot és hat torpedórombolót a haditengerészet. A torpedórombolók osztályt alkottak, a torpedónaszádok számot kaptak. 1908-ban újabb hat torpedónaszád építésére kapott megbízást a gyár. Ezek voltak a flotta első olyan naszádjai, amelyek kizárólag olajfűtésre voltak berendezve.

1911-ben, amikor a hajógyár egyesült a Ganz és Társa Gépgyárral, új neve Ganz és Társa Danubius Gép-, Vagon- és Hajógyár lett. Újabb hat rombolót rendelt náluk a flotta, amelyek a *Táttra*-osztályt képezték. Ugyancsak ebben az esztendőben állapodtak meg abban, hogy elkezdik egy 20 000 tonnás csatahajó, valamint két gyorscirkáló építését is. 1914-ben pedig 16 tagból álló torpedónaszád-sorozatot kezdett építeni. Ezekhez a hajókhoz a gépi berendezést a Danubius budapesti gyáregysége szállította. Az operatív flottához tartozó egységeken kívül különböző kiszolgáló- és szerhajókat, kompokat, darukat és a *Herkules* mentőhajót építette a gyár. 1916-ban újabb rombolókat kezdtek építeni, amelyek közül a háború végéig négyet fejeztek be.

Összegezve: Magyarországon, magyar gyárakban a cs. és kir. haditengerészet megrendelésére 1918. november 1-ig a következő hajók (hadihajók) épültek:

• 210 tonna vízkiszorítású torpedónaszád	(1907)	64F–73F-ig jelölve	10 db
• 250 tonnás vízkiszorítású torpedónaszád	(1913–1916)	82F–97F-ig jelölve	16 db
• 130 tonna vízkiszorítású torpedónaszád	(1909–1911)	Tb7–Tb12-ig jelölve	6 db
• 400 tonna vízkiszorítású torpedóromboló	(1907–1909)		
TURUL, PANDUR, CSIKÓS, RÉKA, VELEBIT, DINARA nevűek			6 db
• 850 tonna vízkiszorítású torpedóromboló	(1911–1914)		
TÁTRA, BALATON, CSEPEL, LIKA, TRIGLAV, ORIJEK, ORIJEN nevűek			6 db
• 880 tonna vízkiszorítású torpedóromboló	(1916–1917)		
TRIGLAV II, LIKA II, DUKLA, UZSOK nevűek			4 db
• 3 500 tonna vízkiszorítású cirkáló	(1911–1914)		
HELGOLAND, NOVARA nevűek			2 db
• 20 000 tonna vízkiszorítású csatahajó	(1911–1915)	SZENT ISTVÁN	1 db
• Tengeralttjáró	(1909–1917)		
5, 6, 12, 21, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 40, 41 számúak			13 db
• Öt tender és HERKULES nevű vontató	(1909–1917)		6 db
Tengeri és hadihajók összesen:			70 db
• Folyami monitor	(1871–1915)		
LEITHA, MAROS, SZAMOS, KÖRÖS, INN, TEMES, BODROG nevűek			7 db
• Folyami őrnaszád:	(1908–1918)		
„b,g,h” FOGAS, CSUKA, WELS, BARSCH, STÖR, LACHS, COMPÓ, VIZA nevűek			11 db
Folyami hajók összesen:			18 db
Mindösszesen:			88 db

ROMSICS IGNÁC

A nagyhatalmak és az Osztrák– Magyar Monarchia felbomlása

 Az Osztrák–Magyar Monarchia végnapjai Magyarországon: civilek és a frontról már hazaérkezett katonák ünneplik az őszirózsás forradalmat a budapesti Deák téren (1918. október 31.)

HABSBURG Birodalom életébe a nagyhatalmak kétszer avatkoztak be döntő módon. 1849-ben, amikor megmentették a felbomlástól, majd 1918–19-ben, amikor kimúlását segítették elő. Az 1849-es aktorok közül döntő szerepe Oroszországnak volt. A dinamikus szolidaritás jegyében, valamint a forradalmi hullám továbbterjedésétől, és ennek rendjén saját multietnikus birodalmának a dezintegrálódásától tartva a cár félretette a dunai birodalom ukránok lakta területeire – Kelet-Galícia, Bukovina, Kárpátalja – vonatkozó expanzív igényeit, s a Habsburgok megsegítésére rendelte hadseregét. Nagy-Britannia és Franciaország katonailag ugyan nem avatkoztak be, ám passzivitásukkal egyértelműen azt jelezték, hogy a Habsburg Birodalom fennmaradását az európai hatalmi egyensúly szempontjából elengedhetetlennek tartják. „Auszttria – mondotta volt ezzel kapcsolatban Palmerston későbbi brit miniszterelnök 1849-ben – Európa közepén fekszik, a jogtalan terjeszkedés gátja egyfelől, az invázió akadályá másfelől. Európa politikai függetlensége és szabadsága... Ausztriának mint európai nagyhatalomnak a fenntartásához és integritásához van kötve; ezért bármi, ami közvetlenül vagy közvetve arra irányul, hogy gyöngítse vagy megbénítsa Ausztriát, vagy méginkább, hogy elsőrendű hatalmi helyzetét egy másodrangú állam szintjére szállítsa le, olyan szerencsétlenség Európára nézve, amelyet minden angolnak kötelessége megelőzni és elhárítani.”¹

Az 1849 utáni 60-70 évben a Monarchia megítélése Szentpétervárott, Londonban és Párizsban egyaránt megváltozott. Azzal, hogy az 1854–55-ös krími háborúba a Habsburgok a törökök, illetve a nyugati

---

¹ Idézi az alábbi műben ARDAY LAJOS: *Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában. 1918–1919.* Budapest, 1986. 8.

hatalmak oldalán avatkoztak be, és 1854-ben ideiglenesen megszállták a dunai fejedelemségeket, elveszítették Oroszország bizalmát. Bosznia–Hercegovina 1878-as okkupálásával, s még inkább 1908-as anektálásával Bécs és Szentpétervár viszonya véglegesen megromlott. A balkáni erőegyensúly ezzel ugyanis a Monarchia javára és Oroszország rovására tolódott el. Az annexió ténye Londonban és Párizsban is csökkentette az 1879-ben egyébként is a Német Császársággal szövetségre lépett Monarchia kedvező megítélését. A dunai állam kiegyensúlyozó stratégiai szerepéhez fűződő feltevések veszítettek relevanciájukból azért is, mert a birodalom belső viszonyait súlyos feszültségek tették kiegyensúlyozatlanná. Nemcsak a szlávok – elsősorban a csehek és a horvátok – föderalizmus iránti vágya maradt kielégítetlen, hanem a század első évtizedében a birodalom két privilegizált nemzetének, a németnek és a magyarnak a kapcsolata is megromlott. A háború előtti években a nyugati világban ezért divattá vált a Monarchiát is – az Oszmán Birodalom korábbi kifejezéséhez hasonlóan – „Európa beteg emberének” nevezni.

Az I. világháborút – mint általában a háborúkat – területekért vívták. A Monarchia déli – tirol, isztriai és dalmáciai – területeire Olaszország, a többire Szerbia tartott igényt. Erdélyt és a csatlakozó részeket ugyanakkor Románia követelte. Hadbalépésük, illetve háborús erőfeszítéseik fejében az antant hatalmak ezeket a területeket 1915–16-ban Olaszországnak, Szerbiának és Romániának ígérték. Az ellenséges nagyhatalmak közül a Monarchiával szemben közvetlen igényeket csak Oroszország támasztott. A régi múltra visszatekintő orosz expanziós terveknek megfelelően Pétervár a Monarchia keleti, ukránok és ruszinok lakta tartományait igényelte. A lengyelek lakta galíciai részeket ugyanakkor egy Oroszországon belüli autonóm Lengyelországhoz kívánta csatolni.

Az Ausztria–Magyar Monarchia maradék, Lengyelország, Nagy-Románia és Nagy-Szerbia közé ékelődött területeinek jövőjét illetően a cári diplomácia kezdetben bizonytalankodott. Közvetlenül a háború kitörése előtt és után a cár többször nyilatkozott olyan értelemben, hogy Ausztria–Magyarország aligha élheti túl azokat a területi áldozat-

tokat, amelyekre a háború végén majd rákényszerül.² Ugyanígy gondolkodott a politikai és katonai vezetés számos tagja is. „Ausztia–Magyarországot az orosz célokat szolgáló államokká kell felosztani.” – vélekedett például a vezérkar főnöke, Alekszej nagyherceg.³ Az orosz diplomácia irányítója, Szazonov külügyminiszter ugyanakkor egymásnak ellentmondó nyilatkozatokat tett. A szövetséges államok követinek 1914. szeptember 14-én arról beszélt, hogy a Habsburg Birodalmat a háború után három tagállamból, Ausztriából, Csehországból és Magyarországból álló királysággá kell átalakítani. Paléologue francia nagykövettel 1915. január 1-én viszont azt közölte, hogy „Ausztia–Magyarországot darabjaira kell bontani”.⁴ A különböző megközelítések és belső viták eredője 1916-ra végül a teljes felosztás, illetve „új nemzeti államok” szervezésének az elfogadása lett. Ausztia, Magyarország és Csehszlovákia közül Oroszország elsősorban az utóbbit kívánta szoros kötelékekkel magához láncolni. Vazallus státusnál több és jobb azonban Magyarországra sem várt volna.

Az 1917-es forradalmak illetve Oroszország háborúból való kiválása megmentették Kelet-, Közép- és Délkelet-Európát az orosz befolyástól. Az igazságot osztó leendő győztesek között csak a nyugati szövetségesek, Nagy-Britannia és Franciaország maradtak, valamint az 1917-ben hozzájuk csatlakozott Egyesült Államok.

Oroszországtól eltérően a nyugati szövetségesek a háború első szakaszában nem rendelkeztek kikristályosodott és végleges állásponttal a Habsburg Birodalom jövőjéről. A nemzeti elvnek eleinte csak ott és annyiban tettek engedményt, ahol és amennyiben az az erőviszonyok megváltoztatása céljából kézzelfogható előnyöket kínált. Ilyen volt

² HAJDU TIBOR: A cári Oroszország hadicéljai Magyarországgal szemben az első világháborúban. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, 1995. 30–31.

³ Idézi MERRITT ABEASH: War Aims toward Austria-hungary: The Czechoslovak Pivot. In: Henry L. Roberts (Ed. By): *Russian and Eastern Europe. 1914–1917*. New York, 1963. 96.

⁴ MAURICE PALÉOLOGUE: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*. Budapest, 1982. 126.

például a szerbek és a románok esete, míg az olaszoknak számos olyan területet is odaígértek, amelyeket etnikai érvekkel nem, illetve csak igen kis mértékben lehet alátámasztani.

Pontosan ez a bizonytalanság tükröződött abban az 1916 augusztusában készült, és az ősz folyamán a miniszterelnök által jóváhagyott titkos dokumentumban is, amelyben a brit külügyminisztérium szakértői először tettek átfogó javaslatot a győzelem utáni európai területi rendezésre. Ez a tervezet Nagy-Britannia „legnyilvánvalóbb érdekének” Európa keleti felében a „germán hatalmak” és Oroszország befolylásának az ellensúlyozását, valamint területi terjeszkedésük korlátozását tartotta. „Ebből a célból – szögezték le a brit külpolitikusok –, valamint az általános tartós rendezés érdekében szem előtt kell tartanunk a nemzeti elvet és az ésszerű gazdasági szempontokat...” A memorandum szerzői nem zárták ki, hogy a szövetségesek esetleg „megmentik” az Osztrák–Magyar Monarchiát, ahogy tették ezt 1849-ben is. Valószínűbbnek és kívánatosabbnak azonban azt a „forgatókönyvet” tartották, amely szerint a háború után a birodalom „a nemzetiségeknek szabad teret adó elképzeléseknek megfelelően” elemeire bomlik. A Brit Birodalom stratégiai értékeinek szempontjából mindenekelőtt egy erős délszláv föderáció létrehozását vélték elengedhetetlennek Belgrád központtal, mivel ez „gátat képezhet a kelet felé irányuló német előrenyomulás útjában”. A Monarchia maradék területein a Németország részeként elképzelt Ausztria, a független Magyarország és Románia, valamint a független vagy esetleg a délszláv államhoz, illetve az orosz égisz alatti Lengyelországhoz kapcsolódó Csehszlovákia osztoztak volna.⁵ Ugyanilyen szellemben tájékoztatta Balfour külügyminiszter 1917 áprilisában a hadba lépésre készülő amerikaiakat, kijelentve, hogy „az Osztrák–Magyar Birodalom helyén három állam alakulna: Csehország, Magyarország és Ausztria.” Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezzel párhuzamosan a Monarchia belső korszerűsítéssel, demokratizálással és föderalizálással összekapcsolt konzerválásának koncepciója is tovább élt. Maga Lloyd George miniszterelnök például 1917. február 10-én úgy

⁵ *Public Record Office, London. Cabinet 29/1.*

nyilatkozott, hogy „bár szövetségeseink, azaz a románok, a szlávok, a szerbek és az olaszok oldalán kell állnunk, politikánk nem a teljes felosztás politikája”.⁶ Egy év múlva, 1918. január 4-én pedig a kabinet olyan döntést hozott javaslatára, hogy „szövetségeseink jogos igényei teljesítésének függvényében úgy érezzük, hogy Ausztria–Magyarországnak olyan helyzetben kell lennie, amelyből hatékony befolyást tud gyakorolni Délkelet-Európára”.⁷

A háború első felében bizonytalankodott a francia kormánypolitika is, sőt inkább a Monarchia fenntartását, semmint teljes felszámolását tartotta kívánatosnak. Erre utal Maurice Paléologue, pétervári követ egyik 1915 eleji jelentése, amelyben az orosz külügyminiszterrel folytatott eszmecseréről számolt be. Jelentésének kulcsmondata így hangzott: „Ausztria kérdése az egyetlen, amellyel kapcsolatban nézetkülönbségre kell felkészülnünk az orosz kormánnyal szemben. Mindaddig, amíg létezni fog Németország és Oroszország, Ausztria fenntartása az érdekünk”. Philippe Berthelot, aki a vezető francia diplomaták közül legkevésbé rokonszenvezett a Monarchiával, s mellesleg Eduard Benešnek is közeli barátja volt, 1916. augusztus 8-án a cseh légión felállításával kapcsolatban azt ajánlotta külügyminiszterének, hogy „nincs még itt az ideje, hogy döntsünk Bohémia sorsáról”. S végül hivatkozhatunk a francia békejavaslatok kidolgozásának a céljával felállított bizottság (*Comité national d'études sociales et politiques*) 1916-os ajánlására is. Hosszú és heves vita után ez a testület végül úgy foglalt állást, hogy Franciaországnak nem az Osztrák–Magyar Monarchia megszűntetése, hanem föderalizálása az érdeke.⁸

Arra nézve, hogy ennek a föderalizált Monarchiának hogyan is kellene kinézni, a franciák 1917 folyamán több tervezetet is készítettek. Ezek közül az egyik legkonceptiózusabb a francia vezérkar szakértőinek éleslátását dicséri. Ha a Habsburg Birodalom – hangsúlyozta az

---

⁶ WILFRIED FEST: *Peace or Partition. The Habsburg Monarchy and British Policy. 1914–1918.* New York, 1978. 60.

⁷ *Public Record Office*, London. Cabinet 23/5. 14–15.

⁸ EDIT MARJANOVIC: *Die Habsburger Monarchie in Politik und öffentlicher Meinung Frankreichs. 1914–1918.* Wien–Salzburg, 1984. 3–56.

50 oldalas összeállítás – egyszerűen elemeire bomlik, akkor valójában csak Németország dolga válik könnyebbé, hiszen a tengeri kijárat nélküli és egymásra féltékeny, független kis államok valósággal versengeni fognak nagy szomszédjuk kegyeiért. A teendő és a jelszó tehát nem „delenda Austria!”, hanem „consituenda Austria!” – és pedig független és demokratikus nemzeti államok társulásának a formájában, de továbbra is a Habsburgok jogara alatt. Az új birodalom négy nemzeti és egy multietnikus területi egységből állt volna: Ausztriából, Bohémiából (morva és cseh területek Szlovákia nélkül), „Kis-Magyarországból”, Horvátországból (a birodalom horvát, szlovén szerb és dalmát területei) valamint Erdélyből. Régi birtokállományából a Monarchia elveszítette Bukovinát, amelyen Románia és Oroszország, valamint Galíciát, amelyen Lengyelország és Oroszország osztozott volna. Az Olaszországnak és Szerbiának tett 1915-ös ígéreteket a memorandum csak részben javasolta beváltani. Itália megkaphatja Tirolt és Goriziát, de Isztriát és Észak-Dalmáciát nem, mert ezek a területek létfontosságúak a Monarchia számára. Még nagyobb hibának tartotta volna a szerző a kulturálisan olyannyira különböző délszláv területek egyetlen állammá formálását. Szerbia megkapta volna Montenegrót, Bosznia-Hercegovinát és Dél-Dalmáciát Cattaróig, de a Monarchia integráns és túlnyomóan katolikus délszlávok lakta területeit nem. „Háromévi háború után – fejeződik be az anyag – ideje többet gondolni magunkra és kevesebbet másokra; a dicső békét, melyet Franciaország olyannyira kiérdemelt, nem szabad késleltetni olyan részletkérdésekkel, mint a szerbek vagy a románok többé vagy kevésbé intranszigns követeléseai.”⁹

A vezérkar és más konzervatív-royalista körök Monarchia-barát elképzeléseit a radikális-szabadgondolkodó – részben szabadkőműves – körök természetesen hevesen támadták. Ők Beneš és Masaryk érveit visszhangozva a Monarchia teljes széttörését követelték.¹⁰ Erőfeszíté-

⁹ Archives Diplomatiques, Paris. Guerre 1914–1918. Autriche–Hongrie. Vol. 151. La situation politique en Autriche–Hongrie et ses conséquences. 23. 07. 1917.

¹⁰ Lásd erre részletesen FEJTŐ FERENC: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1990. 272–352.

seiket azonban egyelőre nem koronázta siker. A francia kormánypolitika 1917 végéig vonakodott kimondani a döntő szót a dunai birodalom jövőjéről.

Az Egyesült Államok szempontjából Európa, s különösen a Duna-medence természetesen sokkal kisebb jelentőséggel bírt, mint Franciaországból vagy Nagy-Britanniából nézvést. Az azonban, hogy egyetlen európai hatalom vagy szövetségi rendszer sem lehet olyan erős, hogy hatalmát az egész kontinensre kiterjessze, és ezáltal világhatalmi pozíciókra tehesse szert, az amerikai külpolitikának éppen olyan axiomatikus érvényű alapelve volt, mint a britnek. „Nem engedhető meg, hogy Németország nyerje meg ezt a háborút, de még azt sem, hogy kiugorjon” – állapította meg Robert Lansing amerikai külügyminiszter már 1915. július 11-én, tehát több mint két évvel az amerikai hadbalépés előtt. A vita tehát az Egyesült Államokban sem a stratégiai célról, hanem inkább arról folyt, hogy ez a stratégiai cél – a kontinentális erőegyensúly helyreállítása és Németország sakkban tartása – hogyan és milyen eszközökkel érhető el illetve biztosítható. Ismeretes, hogy Wilson elnök 1918. január 8-i, 14 pontos békeprogramjában nem a Monarchia széttörése, hanem csak a nemzetiségeknek adandó széleskörű autonómia mellett kötelezte el magát. Az amerikai béke-előkészítő bizottság közép-európai referense ennek alapján még 1918 áprilisában is a Monarchia öt tagállamból álló konföderációvá alakításáról készített tervezetet. Ugyanakkor tudjuk azt is, hogy maga Lansing sohasem osztotta ezt a koncepciót. Naplójában 1918. január 10-i dátummal ugyanis ez áll: „Úgy vélem, hogy az elnöknek fel kell adnia ezt az elgondolást, és a birodalom területén új államok felállítását kell támogatnia, illetve Ausztria és Magyarország szétválasztását. Meggyőződésem, hogy ez az egyetlen biztos módja annak, hogy a németek európai hatalmának véget vessünk. Úgy vélem, fontolóra kell vennünk egy lengyel, egy cseh és talán egy rutén állam felállítását. Ezután következne Horvátország, Szlovénia, Dalmácia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró és Szerbia egy államban történő egyesítése. Szintén meg kellene fontolni az erdélyi románok Romániához csatolását, és az olasz tartományokét Olaszországhoz. Végül, hogy a feldarabolás teljes le-

gyen, az Osztrák Birodalmat és a Magyar Királyságot is szét kellene választani. Ezek a független államok a német ambíciók áthidalhatatlan akadályai lennének.”¹¹

A Monarchia jövőjével kapcsolatos nyugati bizonytalankodásnak 1917 végén és 1918 első felében három esemény vetett véget. Az első a második orosz forradalom, illetve az 1918 márciusában megkötött breszt-litovszki béke volt. A nyugati szövetségesek ezzel elvesztették legfontosabb keleti partnerüket, s egyben szembesültek a jövő Mittel-európájának keleti körvonalával. A Breszt-Litovszkban kodifikált kelet-közép- és délkelet-európai neue Ordnung lényege az Orosz Birodalom Nagy Péter óta megszerzett nyugati területeinek elszakadása, s e területeken német irányítás vagy ellenőrzés alatt álló nemzeti államoknak a létrehozása volt. A második új fejlemény a Monarchia új uralkodójával folytatott különbéke-tárgyalások botrányos befejeződése volt 1918. április 12-én. Annak közzététele, hogy Ausztria kész lett volna elismerni Elzász-Lotaringia Franciaországhoz csatolását, IV. Károlyt lehetetlen és Németországgal szemben még kiszolgáltatottabb helyzetbe hozta. A harmadik pedig a Német Birodalom és a Monarchia közötti hosszú távú politikai, katonai és gazdasági együttműködést előírányzó egyezmény aláírása volt 1918. május 14–15-én. Washingtonban, Londonban és Párizsban ez utóbbit egyaránt úgy értelmezték, hogy a Monarchia immár végérvényesen Németország járszalagjára került, s azt a kiegyensúlyozó szerepet, melyre sokan még 1917–1918-ban is alkalmasnak találták, a jövőben semmiképpen sem lesz képes betölteni. Lord Hardinge brit külügyi államtitkár 1918. május 23-i feljegyzésében ez a felismerés így jelent meg: „Ausztria leválasztására tett minden kísérletünk kudarccal végződött. A két császár találkozója – úgy tűnik – a német kötelék még szorosabbra fűzését eredményezte. Tovább kell folytatnunk a harcot, s mindazt, amit tehetünk: bátorítani az alávetett

¹¹ TARASZOVICS SÁNDOR: Amerikai béke előkészületek az I. világháború alatt és tervek egy új Magyarországról. In: ROMSICS IGNÁC (szerk.): *Magyarország és a nagyhatalmak a 20. században*. Budapest, 1995. 65–70.

népeket, hogy lázadjanak fel a német–magyar uralom ellen”.¹² 1918 tavaszától ezért a vitakérdés többé nem az volt az antanthatalmak politikusai között, hogy megmarad-e a Monarchia vagy sem, hanem az, hogy hol húzódjanak a birodalom helyén létrejövő új államok.

A szövetségesek először – 1918. június 3-án – Lengyelország függetlenségének támogatásáról adtak ki közös nyilatkozatot. Ez már Wilson elnök januári pontjaiban és a francia és brit vezetők ez idő tájt elhangzott beszédeiben is említést nyert. A lengyelek, akik Napóleon bukása óta oly sokszor kísérelték meg visszaszerezni függetlenségüket, s oly reménytelenül bíztak a nyugati segítségben, Oroszország bukásának köszönhetően most végre megkapták a remélt és elengedhetetlen támogatást. 1918 tavaszán és nyarán Franciaország azt követelte szövetségeseitől, hogy Lengyelország mellett Csehszlovákia és Jugoszlávia függetlenségéről is adjanak ki közös nyilatkozatot, s a csehszlovák és a délszláv emigráns bizottságokat is ismerjék el kormányként. Anglia kivárása és a leendő délszláv államban riválist sejtő Olaszország merev ellenállása miatt Franciaország ezt a célját 1918 nyaráig nem érte el. Június 29-én Párizs így egyedül ismerte el a Masaryk és Beneš vezette párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanácsot mint a cseh és szlovák nemzet hivatalos képviselőjét és a leendő csehszlovák állam kormányának bázisát. Hasonló lépésre Anglia augusztus 9-én, az Egyesült Államok pedig csak szeptember 3-án szánta el magát. Olaszország tiltakozása miatt Jugoszlávia hasonló nyilvános elismerésben a háború befejezéséig nem részesült. Ez azonban nem változtatott azon, hogy Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Nagy-Romániával együtt egy nagy délszláv állam is a szövetségesek békecéljai között szerepelt.¹³ A részletkérdések részben Párizsban, a békekonferencia asztalánál, részben az érdekeltek egymás közti helyi háborúinak az eredményeként dőltek el.

Az 1919–20-as Párizs környéki békék eredményeként az Osztrák–Magyar Monarchia helyén négy önálló állam, Ausztria, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia jött létre. A birodalom egykori területei-

¹² Arday: i. m. 66.

¹³ KALERVO HOVI: *Cordon sanitaire ou barriere de l'Est?* Turku, 1975. 129–131.

ből rajtuk kívül Lengyelország, Románia és Olaszország részesült még. Az új államokat illetve államhatárokat konstituáló békeszerződések deklarált elve a nemzeti önrendelkezés volt. Ez azonban olyan mértékben egészült ki más – gazdasági, stratégiai és sokszor pusztán terület-szerző – szempontokkal, hogy a régió új állami konfigurációja annyira sem felelt meg a nemzeti-etnikai elvnek, mint amennyire azt a néprajzi-demográfiai adottságok lehetővé tették volna. Ebből is adódott, hogy alig több mint húsz évvel az első világháború befejeződése után máris kezdetét vette a második.

ORMOS MÁRIA

Magyarország és Európa a két világháború között

✠ A végső elkötelezettség felé: Gömbös Gyula miniszterelnök és Hermann Göring birodalmi marsall közös németországi vadászaton. Gömbös második német útján, 1935 szeptemberében a Hitlerrel folytatott hivatalos tárgyalások után tett eleget a birodalmi marsall vadászatra szóló meghívásának

MAGYARORSZÁG elhelyezkedése a nemzetközi küzdőtéren meglehetősen élességgel elhatárolódik egymástól a húszas és a harmincas években. A háborút közvetlenül követő években Magyarország megítélését a győztes nagyhatalmak határozták meg, és e megítélés csak lassan haladt a büntető szankcióktól a megértés és a tolerálás felé. A magyar törekvéseket az általuk meghatározott szellemhez és intézményrendszerhez való alkalmazkodás jellemezte, és ez a húszas években viszonylag kielégítően sikerült. Ezzel szemben a harmincas években az ország fokozatosan betagozódott abba a hatalmi csoportba, amely célul tűzte ki az európai rendszer gyökeres felforgatását és átalakítását. A viszony alapját ezek a főtrendenciák határozták meg, még ha hozzá is kell tennünk ehhez, hogy a magyar vonal e korszaknak sem az első, sem a második felében nem volt teljesen tiszta. Nem volt annyiban, hogy a Bethlen-korszak konszenzusra törekvő külpolitikájának a háttérében ott állt a távolabbi jövő előkészítésének az igénye a revízió szellemében, és ezt jó néhány titkos akció gyakorlatilag is jelezte, míg a harmincas években és a negyvenes évek elején a német–olasz blokkhoz való csatlakozás elkerülhetetlennek vélt követelményét minduntalan átszötte a következményektől való félelem, és ennek ugyancsak megvoltak a gyakorlati következményei.

„Nem élhetünk Európán kívül, és nem jelenhetünk meg az európai társaságban vörös frakkban vagy fehér kamásniban” – mondta Bethlen István magyar miniszterelnök a húszas évek elején, nem sokkal azután, hogy megalakította a kormányát. Az európai politikai szalon pedig, ahová az új, létében már elismert Magyarországot be akarta vezetni, a Népszövetség, a nemzetközi együttműködés és egyúttal Versailles–Trianon Európája volt. A belépőt pedig a tisztas öltöny mellett a

békeszerződési rendszer elismerése, a népszövetségi eszme elfogadása, a háború elkerülésének és a béke megőrzésének elősegítése jelentette.

A vesztes országok előtt nem nyílt más lehetőség, mint a beilleszkedés a győztes koreszme intézményes kereteibe, mivel még akkor is, ha meszszebbmenő revíziós, netán új hódítási célokat fogalmaztak meg titokban, előbb meg kellett erősödniük gazdaságilag, és rendszeren belül el kellett érniük, hogy megszabaduljanak a békeszerződések korlátozó előírásaitól katonai téren. Előtérbe került tehát a beilleszkedés politikája, és a húszas években valamennyi vereséget szenvedett állam – 1923-tól ide érve Törökországot is – ezt a politikát követte. Magyarország is.

1920-ban még több kérdésben tettek a magyar politikai körök önálló kísérleteket néhány kérdés gyors megoldásában reménykedve, ám ezek minden téren kudarcot vallottak. A Teleki-kormány idején felmerült a francia külügyminisztérium epizód jellegű, Maurice Paléologue által képviselt koncepciója keretében egy határkiigazítás lehetősége északon. A kormány lehetségesnek tartotta, hogy Ausztriával önállóan megegyezzen a nyugat-magyarországi terület zömének megtartásában a neki nyújtandó gazdasági kedvezmények fejében, és ugyanebben az időben tárgyaltak Ludendorff volt vezérkari főnök kezdeményezésére a német (respektíve: bajor)–osztrák–magyar–orosz együttműködésről részben jobboldali fordulatok, részben revíziós célok megvalósítása érdekében. Paléologue azonban megbukott, Ausztriában a keresztényszocialista párt sem mert konkrét ígéretet tenni a békeszerződésben megszerzett osztrák jogok akár csak egy részének a feláldozására sem, a Ludendorff-féle javaslatokat pedig, amelyekről egyébként is mindvégig csupán informális tárgyalások folytak, maga a kormányfő és a külügyminisztérium sem karolta fel.

Hasonlóképpen kudarcra jutott az a Hegedűs Lóránt által kezdeményezett kísérlet, amely a pénzügyi, költségvetési és ezekkel együtt egészében véve a gazdasági betegségek meggyógyítására irányult. Ennek legfőbb akadálya egyszerűen szólva abban állt, hogy a szanálás céljából megkívánt áldozat fejében a kormány nem tudott ellenértéket

kínálni ugyanazoknak a gazdasági szereplőknek, akik az áldozatot egyáltalán meghozhatták. Nem úgy, mint majd 1938-ban a Darányi-kormány, amely az akkor kivetett vagyonadóval nagy katonai és infrastrukturális beruházási lehetőségeket állíthatott szembe.

Az önálló magyar akciók köre ezzel le is zárult, és Bethlen ebből levonta az egyedül lehetséges következtetést; azt, hogy a magyar ügyeket – legalább is belátható időn belül – csak nemzetközi együttműködés útján segítheti megoldáshoz. A továbbiakban ezt a politikát folytatta. Egyik első lépése a felvételi kérelem benyújtása volt a Népszövetségbe, és hogy ez nem sikerült már 1921-ben, az kizárólag a pillanatnyi olasz politikának volt a következménye. Az ugyanekkor zajló nyugat-magyarországi felkelések ugyanis a többi érdekeltet kevésbé zavarták, már csak azért is, mert nagyon jól tudták, hogy hasonló csoportok mindeütt megjelentek, ahol a népszavazás lehetősége egyáltalán felmerült, így többek között Ausztriában is. Miután végül Della Torretta is megértette, hogy a rendteremtés feltétele a magyar kormány érdekeltségéé, a trend megfordult, és Bethlen nemzetközi egyetértéssel, a Nagykövetek Tanácsának hathatós közreműködésével érte el mind a Pécs–Komló övezet átadását, mind a Sopronra és környékére kiírt népszavazás lehetőségét. A felkelők támogatásával pedig csupán annyira sértette meg a nemzetközi normákat, amennyire az még elviselhető volt a nagyhatalmak képviselői számára. Különösen megszilárdította az ország pozícióját e folyamatban azáltal, hogy a királykérdésben tanúsított szilárd fellépése tökéletesen megfelelt a nemzetközi elvárásoknak. Miután sikeresen lezárta a Habsburg-dossziét, és minden rendbontás nélkül lezajlott a soproni népszavazás, biztonságos helyzetbe jutott ahhoz, hogy kérhesse Magyarország felvételét a Népszövetségbe, illetve már ahhoz is, hogy nemzetközi akciót kezdjen a szanálás ugyancsak nemzetközi előmozdítása érdekében. Tudjuk, hogy az első lépés minden nehézség nélkül, a második nagy nehézségek árán ugyan, de szintén sikerre vezetett. Az évtized közepe táján Magyarország a háború utáni szinte tökéletes izoláltságból kiverekedte magát. A nyugati hatalmak, közülük is elsősorban Anglia részéről a szankcionálás politikáját apránként felváltotta a megbékélés politikája.

Ugyanekkor azonban elkezdődött egy olyan ellenirányú folyamat, amely az ország nyugat-európai kapcsolatrendszerének lazulása, majd felbomlása felé terelte az eseményeket. Magyar oldalról e folyamatban egyetlen esemény játszott szerepet: a frankhamisítás ténye és lelepleződése, ami a francia kapcsolatot mintegy három évre befagyasztotta. Tévedés lenne azonban azt gondolni, hogy a francia politikában ez lett volna a meghatározó elem. Jóllehet 1921-ben a francia külügyminisztérium még egyértelműen támogatta a soproni megoldást, már ebben az évben kezdett kibontakozni a Lengyelország plusz kisantant formula, amely azután minden magyar kérdésben azt eredményezte, hogy Franciaország ne az önálló francia, hanem a kisantant állásfoglalása által meghatározott érdekeket tartotta szem előtt e térségben, amelyeket egy ideig áttételes francia érdekeknek vélt. 1924 és 1927 között a francia kormány sorra aláírta a kisantant államokkal szerződéseit. Az új politika megnyilatkozott a magyar-osztrák határ kivételével minden határkijelölési művelet során, azután a jóvátételi és szanálási kérdésben, konzisztensé vált a Katonai Ellenőrző Bizottság munkájában, és úgyszólván minden egyes olyan lépésben napvilágra került, amely Magyarországot valamiképpen érintette. Ráadásul a Quai d'Orsay követi szinten is biztosítani tudta a maximális barátságtalanság atmoszféráját, egészen addig, amíg Louis De Vienne meg nem érkezett Budapestre. Ő azonban már egy megszilárdult helyzetet talált, és sokat nem tehetett ellene. Ez a francia vonal 1935-től kezdett meggyengülni, akkor azonban Párizs már nem talált alternatívát, hiába kereste azt Londonban és Rómában csakúgy, mint alkalmanként még Moszkvában is.

Londonban annál kevésbé talált megértésre keleti gondjait illetően, mivel az angol pénzügyi és nyomukban a politikai körök már 1925-ben belátták, hogy koloniális nehézségeik miatt nem vállalhatják magukra Közép-Európa keleti felének ápolgatását, és a kontinensen be kell érjék azzal, hogy rajta tartják a szemüket a német kérdésen, ám e szemmeltartást távolról sem a francia elvárásoknak megfelelően gyakorolták. Közép-Európa keleti felében az angol tőke ezt követően szinte egyáltalán nem jelent meg, és ennek megvoltak a politikai következményei is. Mussolini egy nagy számla fejében kész volt ugyan az együtt-

működésre, de mindenki tudta, hogy a pótszámlán a revízió is ott áll, ami élesen ütközött Franciaország kisantant-politikájával. Sztálin 1935-ben szintén messzemenő együttműködést ígért, ám a katonai segítségnyújtás feltétele már ekkor abban állt, hogy nyissák meg a Vörös Hadsereg előtt a lengyel vagy a román határokat, amiről viszont e két kisebb szövetséges hallani sem akart. A francia–szovjet szövetség ügye látenszen már ekkor kátyúba jutott, és 1939-ben ennek csak a megpecsételésére került sor. Ugyanakkor a szövetségi hálózat széthullt, egy szilárdnak hitt rendszer helyén nagy lyuk tátongott. Midőn e folyamat végére a müncheni konferencián pont került, a francia politika *de facto* megbukott, a dolgokat nem lehetett előlről kezdeni, és nem volt lehetőség a mellény újragombolására.

Gyakorlatilag az történt, hogy Franciaország mintegy 1923-tól kezdve fokozatosan izolálódott, és az a pótlék, amelyet a szövetségi rendszerből kihullt Oroszország helyére szeretett volna állítani, légüres térré változott. Amíg azonban a francia politikusok abban a hiszemben tevékenykedtek, hogy rendszerük kellő szilárdsággal rendelkezik, abban kisantanti elkötelezettségük miatt Magyarországnak nem jutott hely.

E szituációt alapul véve Bethlen Istvánt több tekintetben jósnak nevezhetjük, midőn 1927-ben, első Mussolinivel folytatott beszélgetései során kifejtette, hogy a status quo megváltoztatását Franciaországtól elkötelezettségei miatt, Angliától pedig távolsága és a térséggel szemben mutatkozó távolságtartása miatt nem lehet elvárni. Sajnálatosan tévedett viszont, amikor feltételezte, hogy a meggyengült és internacionalista szempontokat követő Szovjetunió a térség alakításába nem fog tudni, de nem is akar beleszólni, és – vélte ő – ilyesmire majd csak egy leendő nemzeti Oroszország esetében lehet vagy kell számítani. E tévedést menti, hogy ekkor a nagy fegyverkezési politika még nem kezdődött el a Szovjetunióban. Bethlen jóslata bevált viszont abban, hogy az átrendezés leendő vezére Németország lesz, de bizonyára álmában sem jutott eszébe, hogy a vezérlő Németország élén egy Hitler-szerű figura állhat majd.

A bethleni nemzetközi színezetű külpolitika hátterében jó ideje az

a koncepció állt, hogy a megerősödött Magyarország az ugyancsak megerősödött Németország hátszelében juthat majd hozzá északon a kisebb vagy nagyobb, de mindenesetre optimálisnak tételezett revízióhoz, és mivel Olaszország Magyarországhoz hasonlóan érdekelt a jugoszláv kérdés alakulásában, Olaszországra is támaszkodnia kell, keleten pedig a kisantant szétesését követően Romániával pedig majdcsak megegyezik valahogy. Következésképpen a magyar kormány abban érdekelt, hogy Németország és Olaszország fennálló feszült helyzete megszűnjön, és e két ország szövetségi politikába kezdjen.

A Gustav Stresemann által vitt német politikában azonban ennek az elgondolásnak nem volt helye, miként egyébként Magyarországnak sem volt. Stresemann ugyan az együttműködési politika háttérében szintén revíziós politikát készített elő, de hangsúlyozandó, hogy őt – minden ismert lépése és nyilatkozata szerint – a német etnikumú területek érdekelték. Szívosan harcolt Németország egyenjogúsításáért, tervei között volt a Lengyelországnak és Csehszlovákiának juttatott több mint ötmillió német peremterület vissza-, illetve megszerzése. Kitartóan folytatta az egyeztetés politikáját Ausztriával minden olyan kérdésben, amely nem ütközött a békeszerződés előírásaiba, és ezáltal lassan és csendben előkészítette a talajt egy messzemenő együttműködésre vagy akár összeolvadásra, de mindezt egyelőre a nemzetközi kompromisszumok vonalán vitte előre, lépésről lépésre, anélkül, hogy e folyamatban Magyarországnak bármilyen szerepet tulajdonított volna. A Szovjetunióval fennálló német kapcsolatokat sok mindenre felhasználta gazdasági, sőt még katonai téren is, ám annak nem volt nyoma, hogy tervei végrehajtására bárhol katonai partnert keresett volna. A weimari Németország magyar szempontból nem jelentett sem biztonságos piacot, sem külpolitikai támaszt. Ezzel szemben minduntalan kiváltotta a pesti körök nehezményezését azzal, hogy valamennyi utódállamban kizárólag a német kisebbségekkel törődött, és ahelyett, hogy a különböző kisebbségek együttműködését segítette volna elő, tette ezt gyakran az ugyanott élő magyar kisebbségek rovására is.

A versailles-i rendszer első megrendülése 1930-ban következett be, midőn a német választásokon a Nemzetiszocialista Német Munkás-

párt saját vezetői által sem várt félelmes sikert aratott. Szinte szimbolikusnak tekinthetjük, hogy a Népszövetség szeptemberi közgyűlésének résztvevői ugyanakkor értesültek az eseményekről, midőn éppen eltemették Briand francia külügyminiszter Páneurópa-tervét. Bár Hitler uralomra jutása csak több mint két év múlva következett be, az 1930-as Reichstag választásoktól kezdve már nem lehetett az európai kérdésekről ugyanúgy gondolkodni, mint addig. Még kevésbé lehetett azután, hogy Hitler elfoglalta a kancellári széket. Az új szituációban, akkor, amikor a francia szövetségi rendszer már meggyengült, az angol kormány pedig a megegyezés, vagyis a revízió békés útját kereste, Magyarországnak egy megerősödött és valóban revizionista Németország partnereként óriási lehetőségei nyílhattak volna.

Hitler uralomra jutása olyan időpontban következett be, amikor gyökeresen átalakult az egész nemzetközi kapcsolatrendszer. A megszokott pénzügyi vonalak összeomlása mintegy két és fél év alatt zajlott le. Kezdődött a font aranyalapjának megszüntetésével és rohamos leértékelődésével, folytatódott a moratóriummal, azután a jóvátételi tartozások felszámolásával, hogy végül a kegyelemdöfést a dollár váratlan és drasztikus leértékelése adja meg. A nemzetközi pénzügyi háló szétszakadt, kölcsönt többé lehetetlenség volt találni, az adósságszolgálat megszűnt, úgyhogy amikor Gömbös Gyula arról kezdett beszélni, hogy Magyarországnak „öncélú” nemzeti politikát kell folytatnia, annyiban a valóságos helyzethez igazodott, hogy ettől kezdve mindegyik ország valóban önmagára volt utalva, és úgy boldogult, ahogyan tudott. Felerősödött az addig is érzékelhető autarkias törekvés, és az exportorientált országokban minden korábbinál nagyobb jelentőségre jutott a külkereskedelem. Bethlen 1932-ben vagy 1933-ban már nem beszélhetett volna az Európához való alkalmazkodás szükségességéről, mert Európa, mint gazdasági és nemzetközi rendszer hosszú időre megszűnt létezni. Genfben akár magát Európát is temetni lehetett volna már.

Ez ideális helyzetet teremtett Németország számára. Távolabbra látó emberek már a békerendszer kialakítása idején felfedezték, hogy a lehetőségeket szem előtt tartva minden súlyos megterhelés ellenére

Németország jutott általa a legjobb helyzetbe, mivel a nagy keleti rivális, Oroszország megrendülése mellett azt a sikert is learatta, hogy Közép-Európában nem maradt említésre méltó vetélytársa. A hitleri Németország azután szisztematikusan nekilátott ennek a hallatlan előnynek a kiaknázásához. Ezt egyébként annál is könnyebben tehette, mivel nemcsak a már említett új nemzetközi körülmények játszottak ebben a kezére, de az is, hogy konzervatív körökben legfeljebb egy-két szkeptikus politikus akadt, aki politikájának lényegét felfogta volna. A nagy többség ezzel szemben elhitte, amit Hitler állított, azt ugyanis, hogy csupán a versailles-i békében elkövetett igazságtalanságokat akarja jóvátenni. Hitler oly sokszor használt „faj” kifejezését többnyire az etnikummal fordították le vagy helyettesítették be.

Magyarországon az új német irány nagy reményeket váltott ki konzervatív és új szélsőjobboldali körökben, ezek azonban a nemzeti-szocialista politika elemzése alapján csak kis részben bizonyultak megalapozottnak. Megalapozottak voltak kereskedelempolitikai szempontból, a magyar revízió széleskörű német támogatása terén azonban nem. Hitler a magyar részvételt és ezzel együtt a revíziót egyetlen vonatkozásban kalkulálta csak előre, éspedig észak felé, Csehszlovákiával szemben. Ebben nem játszott szerepet az a tény, hogy neki és számos más magas rangú náci vezérnek szerfelett rossz véleménye volt a magyar vezetőcsoportokról, bár nem tagadható, hogy az volt; sem az, hogy megítélésük az idők során egyre csak romlott. A dolog lényege abban állt, hogy a leendő szövetségesek felhasználása szempontjából Hitler kétségtelenül reális szempontokból indult ki. Ezért Magyarországot sem egy nyugati, sem egy keleti hadjáratban nem vette számításba. Az utóbbi esetben számításba vette viszont – alternatív módon – Lengyelországot, feltétlenül Romániát, és végül az orosz–finn háború következtében Finnországot. A Jugoszlávia elleni és egyáltalán a balkáni hadművelet tőle független, német szempontból akcidentális események miatt következett be, azt részben az olaszok, részben maguk a jugoszlávok váltották ki. Világos, hogy enélkül az ottani magyar revízióra sem kerülhetett volna sor. Ami pedig Erdélyt és vele kapcsolatban a döntőbírói szerep elvállalását illette, arra Hitler – eredeti szándékától

eltérően – rákényszerült. Még hozzá a magyar kormány erős nyomása kényszerítette rá, mert attól kellett tartania, hogy minden lebeszélése ellenére a magyarok konfliktust váltanak ki, ami kedvezhet a szovjet törekvéseknek.

Mindazonáltal a magyar körök jó ideig bizakodtak a „revizionistának” vélt Németország segítségével, saját hasonló céljaik megvalósításában. Ez volt a helyzet 1939. március 15-ig, Prága elfoglalásáig. Eddig az időpontig lehet hinni, hogy a német kormány etnikai politikát folytat, vagyis hogy Magyarország a régen felállított bethleni koncepciót most előbb vagy utóbb legalább részben megvalósíthatja, ráadásul anélkül, hogy az ország önállóságát fel kellene adnia, vagy anélkül, hogy egy hosszantartó, véres háborút kellene vállalnia. Ha a nemzeti-szocialista metódusok nem is váltottak ki osztatlan elismerést e körökben, és tegyük hozzá, hogy valóban nem váltottak ki, még hozzá nem csak a hagyományosnak tekinthető, de a követendő mintát Mussolini-ban felfedező jobboldalon sem, mégis csaknem osztatlan volt az a lelkesedés, amely a harmincas években Berlin csábító kereskedelem-politikáját övezte. A legnagyobb eladási nehézségekkel küzdő középbirtokos agrárkörök, a „mindenkori németbarátok” csak tapsolni tudtak hozzá, hogy a német piac és a mindig sokat fogyasztó hadsereg, ebben az esetben a Wehrmacht, felszívja a magyar felesleg jókora részét. Tiszteletet váltott ki a merész és eredményes német külpolitika is, amely reményekkel töltötte el a revízióra áhító lelkeket.

Bár Gömbös Gyula számára a minta és a példakép haláláig Mussolini és az olasz fasizmus maradt, az ismert jelek szerint mégis eléggé messze ment az intimitásban bizonyos nemzetiszocialista körökkel, – vélhetően elsősorban Göringgel. Mindazonáltal új külpolitikai vagy katonai kötelezettséget Németországgal szemben nem vállalt. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy a „csábítási” időszakban ilyesmit német részről fel sem vetettek, már csak azért sem, mert egyelőre nem volt rá szükségük. A külügyminisztérium a náci párt által fenntartott Aussenpolitisches Amt és maga a „Führer” sokkal inkább azon volt, hogy tekintettel Németország román és jugoszláv politikájára, valamint a leendő Anschlusra, a magyar követeléseket kizárólag Csehszlo-

vákiára korlátozza. Budapesten pedig ennek semmi esetre sem lehetett örülni.

Nyilvánvalóan az sem volt öröm, hogy egyre nőtt a náci ügynökök beszivárgása, és hogy a rendőrség 1936-ban egy mintegy száz ügynökkel dolgozó Gestapo-rezidensnek is a nyomára jutott. Magyar szempontból elkeserítő módon zajlott le Ausztria bekebelezése, méghozzá nem csak azért, mert az olasz és a svájci határt elismerő német nyilatkozat egy szót sem szólt a magyar határról, amit azután magyar inszisztálásra a németek pótlólag legalább megtettek, de mindenek előtt azért nem, mert a Bethlen által feltételezett kompenzáció a magyar hozzájárulás fejében a berlini uraknak az eszébe sem jutott. Míg Hitler nagy súlyt helyezett Mussolini hozzájárulásának megszerzésére, addig Budapesten konkrét bevonulási szándékát még csak nem is jelezte.

Ekkor, 1938-ban vette kezdetét a német politika új, második szakasza, amelyben a gazdasági csábítás mellett helyett kapott már a politikai kényszerítés is. Augusztus–szeptember folyamán a német vezető grémium – Hitler, Göring és Ribbentrop – mindent elkövetett azért, hogy a magyar kormány segítségével elkerülje a nemzetközi, vagyis a müncheni megoldást a csehszlovák kérdésben, és a magyar részről tapasztalt ellenállás e javaslattal szemben Berlinben súlyos csalódást okozott. Ha Horthy, Imrédy Béla és Kánya Kálmán ekkor rááll Hitler kérésének teljesítésére, úgy Csehszlovákiát nagy valószínűséggel már 1938 őszén feldarabolják, Magyarország pedig bekebelezhetette volna az egész Felvidéket, Kárpátalját beleértve. Csakhogy Budapesten erre az esetre új háború, esetleg világháború kirobbanásával számoltak, és konzervatív körökben a legvérmesebb revizionista sem akarta vállalni a konfliktus kirobbantójának szerepét.

Ezzel szemben elkezdték a „rongyos gárda” akció megszervezését, aminek a lényege abban állt, hogy a valószínűsített német csapás alatt megrendülő Csehszlovákiából kommandó-, illetve diverzáns-akció segítségével, de önállóan és reguláris egységek bevonása nélkül kiszakítsák a kiszakítható területet. A müncheni konferencia után, amely kifizetésében lehetővé tette a magyar etnikumú területsáv békés megszerzését, az akció központjába Kárpátalja került, amelyre nézve az

etnikai elvet nyilvánvalóan nem lehetett alkalmazni. Az akció kétségkívül a háború utáni irreguláris megmozdulások szellemét idézte, és jelezte egyúttal, hogy a magyar tényezők hajlamosak az etnikai vonalak figyelmen kívül hagyására, mégis azt kell mondanom, hogy e tervnek volt egy figyelembe veendő racionális magva. Kárpátalja esetében ez idő szerint az alternatíva a következő volt: vagy megszerzi Magyarország, és ebben az esetben a lengyel–magyar érintkezés biztosításával megnyitja az utat egy lengyel–magyar–olasz együttműködés számára, ami ekkoriban többeket foglalkoztatott az érintett fővárosokban azzal együtt, hogy esetleg ehhez még Jugoszlávia közreműködése is megnyerhető, vagy előbb–utóbb az a Németország szerzi meg, amely ebben az időben lázasan dolgozott a német befolyás alatt létesítendő Ukrajna megalapozásán. Ez utóbbi eshetőség annyit jelentett, hogy Magyarország máris beszorul Németország ölelő karjaiba. Kárpátaljának tehát – vélték többen Budapesten – döntő politikai jelentősége volt a túlzott német befolyás vagy egyenesen a nekik való kiszolgáltatottság elleni védekezés terén.

Tudjuk, hogy a dolgok végül máshogy nyertek elintézését, és a magyar konzervatív vezető csoportok jubilálhattak volna 1939 márciusában, amikor a honvédség német felhatalmazás mellett bevonult Kárpátaljára. Mégsem teljesen ez történt. Bármennyire örült is a korabeli magyar annak, hogy vízum nélkül utazhat Ungvárra, a cseh területek német megszállása cezúrát jelentett a magyar politikai gondolkodásban. Természetesen nem az új szélsőjobboldalón. A konzervatív csoportban okozott Prága megrendülést. Néhányan ekkor jöttek rá – egyébként az angolkonzervatívok nagy részével egyetemben –, hogy a korábbi nemzetiszocialista külpolitika csupán szemfényvesztés volt. Ekkor értették meg, hogy távolról sem a régi sérelmek orvoslása és a német etnikum megszerzése a hitleri cél, hanem valamiféle olyan diabolikus hatalmi törekvés, amelyet – írta le ekkor egyikük – a világ sohasem tűrt el, és valószínűleg nem fog eltűnni Hitler esetében sem. Magyar szempontból még ijesztőbb volt az a német nyilatkozat, amely Szlovákia protektorátusi státusát többek között azzal indokolta, hogy ebben az államban mintegy 40 százaléka rúg a német lakosság. Könnyű volt

belátni, hogy egy ehhez hasonló nyilatkozat kiadása semmibe sem kerülne Berlin számára, ha a sors úgy hozná, hogy történetesen Magyarországot akarják protektorátusi státusba kényszeríteni.

Pága üzenetének mindenesetre volt egy másik olvasata is a magyar konzervatívok körében. Az ugyanis, hogy amennyiben az etnikai határokat nem kell többé figyelembe venni, úgy megnyílik az út a Szent István-i Magyarország helyreállítása felé, és ez Németország követését teszi tanácsossá. Ez volt többek között a nézete egy ideig Teleki Pálnak is. Azt hiszem, hogy ettől kezdve lehet a magyar politikában kettős lelkületről, meg hasonlási folyamatról és végül valóságos skizofréniáról beszélni. Az egyik oldalon lépésről lépésre nőtt a félelem, a másikon mégsem tudott senki lemondani a német hátszéllel vagy segítséggel megszerezhető előnyökről, hogy 1941-től azután előtérbe kerüljön a megszerzett kincsek, a visszacsatolt területek megtartásának a követelménye. Tudjuk, hogy ez a meg hasonlítás Teleki Pál esetében az öngyilkossághoz, a Don melletti katasztrófát követően pedig Kállay miniszterelnök erősen önkorlátozott béketapogatózásához vezetett.

Ugyanekkor, vagyis 1942 végén, 1943 elején vette kezdetét a német politika utolsó fázisa is, amelyben már a követelés és a kényszerítés játszotta a főszerepet, hogy a folyamat a megszállással tetőződjön be. A csúszás a magyar politikában tudva, tudatlanul 1938–1940-ben következett be, és e lépések után az úton legfeljebb 1941-ben lehetett volna megállni. Teleki Pál úgy állt meg, hogy a felelősség súlya alatt a halált választotta. Mindenki, aki viszont vállalta a felelősséget a háborúba való belépésért, azt elsősorban megint csak a revízió vonzatában tette, megakadályozandó, hogy Magyarország inferiális helyzetbe jusson a román teljesítmény egyidejű felértékelődése mellett. 1941-ben azonban az éppen döntést hozó csoport súlyos tévedést követett el. Pragmatikus konzervatív meggyőződés volt ugyanis, amelyet Horthy kormányzó többször hangoztatott, hogy egy olyan kis népet, mint a magyar, nem szabad belevinni egy hosszú háborúba, mert az mindenképpen a kivéreztetéshez vezet. Ha egyáltalán, egy ilyen háborúba csak a vége felé szabad belépni. A Szovjetunióval szembeni félvonulást ezen az elvi alapon tehát csak úgy lehetett elhatározni, ha a német vezetés-

hez hasonlóan a magyar illetékesek is meg voltak győződve arról, hogy ez a hadjárat nem tart tovább 5-6 hónapnál, és így a magyar részvétel be is fejeződik a mintegy 40 ezer fős Kárpát Csoport frontra vezénylesével, vagyis nem haladja meg a szimbolikus részvételt. Werth Henrik vezérkari főnök egyébként nem is 5-6 hónapról, hanem 6 hétről beszélt, midőn meg akarta győzni a kormányt a hadba lépés célszerűségéről. Ennyit – vélhették az illetékesek – mindenképpen megér az érdemek biztosítása. Csakhogy a hadjárat menete e megalapozatlan feltevésre már 1941 őszén rácsúszott, és vagy azt bizonyította, hogy a magyar felderítés nem ér egy fabatkát sem, vagy azt, hogy Werth Henrik tudatosan félrevezette a kormányt. Valószínűleg mindkét körülmény fennállt. Werth szentül hitt a gyors német győzelemben, amit németbarát elfogultsága mellett bizonyára az is táplált, hogy a Vörös Hadsereg tartalékairól rosszul volt informálva. Ugyanakkor egy igencsak gyenge kormányfővel állt szemben Bárdossy László személyében. A jelek szerint lényegében véve ők ketten hozták meg e kérdésben a döntést, és a kormányzót közös erővel vezették tévútra. Minden valószínűség szerint hinni lehet ugyanis Horthynak, amikor azt állítja, hogy őt sem a moszkvai üzenetekről, sem a hadüzenet hivatkozási alapját képező kassai bombázás körüli bizonytalanságról nem tájékoztatták.

A vezérkari főnök egyébként, mint ismeretes, a revíziós érdekek mellett a hadba lépést sürgetve azzal is érvelt, hogy a bolsevizmus elleni harc mindenképpen az erények és érdemek birodalmába tartozik, és fog tartozni majd valamikor a háború végén is. A bolsevizmus elleni fellépést, mint érdemet, kétségtelenül lehetett ugyan egy darabig emlegetni, ennek azonban a nemzetközi elbírálás szempontjából minden értelme megszűnt attól kezdve, hogy kialakult az angol–amerikai–szovjet szövetségi rendszer, mivel többé semmi esély nem volt rá, hogy ezt bárki jó pontként tartsa számon a magyar kormányzat javára.

Ahogy az idő haladt, és kiderült, hogy megbukott a keleti vilámháborús elgondolás, ahogyan szaporodtak a magyar veszteségek, és nőttek minden tekintetben a német követelések, úgy hatalmasodott el a magyar vezetők meghasonlottsága. E folyamat egyik jele volt a vezérkar által készített mindenkori helyzetelemzés, amely teljesen ésszerű

és realiztikus képet nyújtott a katonai helyzetről és a várható fejleményekről, ám mindezzel szöges ellentétben álló következtetéseket vont le belőle, és irracionális terveket körvonalazott.

Nem kétséges, hogy 1943-tól kezdve, amikor a vezető politikai garnitúra nagy része már tisztában volt a német vereség elkerülhetetlenségével, a háborús tevékenység megszüntetését megszállás nélkül már biztosan nem lehetett végrehajtani, miként ezt Olaszország nagyobbik fele sem tudta elkerülni. Más kérdés, hogy ez vajon pontosan mikor következett volna be ebben az esetben, amire természetesen nem lehet biztonságosan válaszolni. Tény azonban, hogy a megszállási terv enélkül is elkészült már 1943-ban, és annak végrehajtását a németek csak nagy nehézségeik, többek között éppen az Olaszországban keletkezett pótlólagos gondok miatt halasztották el.

Magyarország 1914-ben Európában a vesztesre ítélt táboron belül állt, akár akarta ezt akkor, akár nem, 1941-ben pedig önszántából csatlakozott a megint csak vereségre ítélt táborhoz. Az 1938–1940-ben követett politikán valószínűleg semmi sem változtathatót volna, mert akkoriban nem akadt az országban olyan politikai erő, amely a revíziós csábításnak ellent tudott volna állni. A két tragédia, az 1918-as és az 1945-ös között a döntő eltérés abban állt, hogy a második világháborút követően Magyarország még csak meg sem kísérelhette, hogy a bolder Európába integrálódjon. Miután a megbomlott kontinensen Magyarország a rossz oldalon kötött ki, majd tőle függetlenül a szovjet befolyási övezetbe sorolták – vagyis e téren azt kapta büntetésképpen, amit mások jutalomként –, mintegy 45 évre egyszerűen megszűnt számára az Európa fogalom.

SZAKÁLY SÁNDOR

*A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele
(1919–1944)*

 *Ludovikás tiszjelöltek páncéltörő-kiképzésen. Török Pál nyugállományú őrnagy
amatőr felvétele*

Az Osztrák–Magyar Monarchia 1918. október–novemberében elvesztette az első világháborút. A birodalom felbomlott, megindult az új államok kialakulása. A hadsereg több milliós tömegei visszatértek a frontokról, illetve hadifogságba kerültek. Az új és a részben új államok kormányai igyekeztek a hadseregeiket felállítani, vagy épp leszerelni.

A magyarországi polgári demokratikus forradalom győzelme után hatalomra került kormányok, illetve ezen kormányok hadügyminiszterei – részben a wilsoni békeelvek, részben saját pacifista felfogásuk, illetve a frontokról hazatérő fegyveres tömegek esetleg radikálisabb fellépésének megfékezése érdekében – megkérdőjelezték a hadsereg létének szükségességét. Szinte kivétel nélkül azt hangsúlyozták, hogy a polgári demokratikus Magyarországnak nincs szüksége nagy, általános hadkötelezettségen alapuló hadseregre. Az alapvetően önkéntesekből felállítandó hadsereg feladatát pedig elsősorban a belső béke és rend fenntartásában látták. Ezen feladat megvalósításához pedig elegendőnek látszott egy kis létszámú, önkéntes haderő.

A hadsereg szinte teljes egészének lefegyverzése érzékenyen, mondhatni létében érintette a hivatásos, de részben a tartalékos tisztikart is, hiszen egyértelművé vált, hogy a kislétszámú hadsereg nem tart igényt a korábbiakhoz hasonló létszámú tisztikarra.

A Károlyi Mihály vezette kormány már 1918 novemberének elején megkezdte a tisztikar – alapvetően a hivatásos tisztikar – létszámának a csökkentését, akkor amikor az ún. „zsoldoshadsereg” körvonalai még csak kirajzolódóban voltak, s a majdani tisztii létszám is bizonytalannak tűnt.

Az 1918. november–decemberében meghozott és végre is hajtott intézkedések – a tábornoki kar valamennyi tagjának nyugállományba

helyezése, a vezérkar, a hadmérnökkar és a tüzértörzskar megszüntetése, hivatásos és tartalékos tisztek felülvizsgálat nélküli elbocsátása, az ezredek szinte kivétel nélküli nyugdíjazása stb. – oda vezettek, hogy amikor a felállítandó hadsereg tiszti szükségleteit megállapították – 8500 fő – kiderült, hogy csak alig 7500 tiszt áll a kormány rendelkezésére, és ezek több mint egyharmada is tartalékos tiszt.

Természetesen a hiányzó tiszti létszám pótlása nem okozhatott volna nagy gondot, hiszen tisztek ezrei voltak állás és munka nélkül, de az akkor még fegyverben álló hadsereg létszáma nem indokolta a kiegészítést, és a politikai közhangulat sem kedvezett a hadsereg fejlesztésének.

A jelzett hiányok a nagyobb gondot a Magyarországi Tanácsköztársaság létrejötte után jelentették, amikor a felállított Vörös Hadseregnél komoly tiszti hiányok mutatkoztak, és a román illetve a csehszlovák erők elleni harc során egyre inkább szükségesnek látszott a tiszti hiányok enyhítése. A Tanácsköztársaság vezetése 1919. április–májusában felhívással fordult a volt tisztekhez, és a hadseregbe történő belépésre buzdította őket, illetve kötelezővé tette azt számukra. Az egykori tisztek közül sok százan léptek be a Vörös Hadseregbe, és adták annak katonai vezetőit és szolgálták gyakorlatilag 1919 júniusáig. Az ún. északi hadjáratot követő visszavonulás után azonban egyre többen jelentettek betegeket, húzták ki magukat a szolgálat alól, mert úgy vélték, helytelen lépés volt a sikeres hadjárat után, bizonytalan ígéret alapján kiüríteni az elfoglalt területet.

A Vörös Hadsereg vezérkari főnökének, Stromfeld Aurélnak a példáját követő tisztek előtt ugyanakkor felvillant egy másik lehetőség is, a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereg. Ez a hadsereg lett azután a majdani új magyar haderő magva.

A Nemzeti Hadsereget az ott működő ellenforradalmi kormány hadügyminiszterének – Horthy Miklós altengernagynak – 1919. június 6-án megjelent rendelete alapján kezdték szervezni. A rendelet szövege szerint a „vörös terror leküzdésére, valamint a törvényes rend és a biztonság helyreállítása céljából »Magyar Nemzeti Hadsereg« felállítása rendeltetett el.” Ennek az éppen csak alakulóban lévő hadseregnek a

tagjai csak olyan megbízható tisztek és altisztek lehettek, akik 1918. október 31-ig ténylegesen szolgáltak, még nem töltötték be az 50. életévüket, és a világháborúban legalább 12 havi arcvonalbeli, vagy vezérkari szolgálatot teljesítettek. Nem tekintették a szervezők kizáró oknak az 1918. október 31-e utáni nyugállományba helyezést.

A hadsereg felállítását, szervezését meghirdető hadügyminiszterium a megbízhatónak tekintett tisztek és altisztek mellett a későbbiekben önként jelentkező tisztekre és altisztekre is számított, de legénység jelentkezését is várta, melynek elmaradása esetén a behívási rendszert kívánta alkalmazni.

A lassan szerveződő hadsereg tiszti állománya kezdetben a Szegeden és környékén lévő hivatásos és tartalékos tisztekből verbuválódott, hiszen a hivatásos és tartalékos tisztek döntő többsége a Vörös Hadseregben szolgált, illetve olasz, román hadifogságban volt, vagy a megszállt területeken tartózkodott.

A Nemzeti Hadsereg kezdetben nem jelentett komoly erőt. Létszáma, felszereltsége, fegyverzete nem volt összevethető a Vörös Hadseregével. Létezése inkább alternatívát jelentett a Vörös Hadseregben szolgáló, vagy az onnét kiváló tisztek számára. 1919 júniusa után számos tiszt indult meg Szegedre, hogy a Nemzeti Hadseregben vállaljon szolgálatot.

A hadügyminiszteri poszton Horthy Miklóst felváltó Belitska Sándor vezérőrnagy 1919. július 27-én keltezett rendeletben szabályozta a Szegedre érkező tisztek fogadásának módját. Intézkedett egy személygyűjtő állomás felállításáról, melynél minden Szegedre érkező tisztnek jelentkezni kellett, hogy igazolja személyazonosságát, politikai megbízhatóságát.

Az igazolási eljárást lefolytató bizottság a tiszteket három csoportba sorolta: teljesen megbízhatóak, politikailag még nem tisztázottak, illetve politikailag rovott múltúak. Az utóbbi csoportba besoroltakat azonnal le kellett tartóztatni, bár a hadügyminiszteri rendelet tapintatos eljárásra intett: „A bajtársias szellem és egymás iránti kölcsönös tisztelet nem engedheti, hogy azon tisztjeink, kik nélkülözések és számtalan életveszély után végre eljuthatnak hozzánk, itt elutasító, sőt

durva fogadtatásban részesüljenek”. A Nemzeti Hadseregbe végül is csak azok a tisztek kerülhettek, akik az igazolási eljárás során megfelelőnek találtattak.

Az 1919. augusztus 19-ig működött szegedi ellenforradalmi kormány mellett a Budapesten létrejött Friedrich István vezette kormány is foglalkozott a tisztek forradalmak alatti magatartásának és működésének igazolásával. A hadügyminiszter, Schnetzner Ferenc vezérőrnagy 1919. augusztus 16-án kiadott rendelete kimondta, hogy a „felállítandó nemzeti hadseregbe csak azok a tisztek, tisztjelöltek, hadapródjelöltek és hasonló állásúak vehetők fel, akiknek tökéletes megbízhatósága minden kétségen felül áll”, ezért a nevezetteket igazoló eljárás alá kell vonni és meg kell állapítani, hogy az illető „a Tanácsköztársaság alatt és annak érdekében nem teljesített-e a köteles, illetve rákényszerített munkát meghaladó szolgálatot”.

A rendelet szövege kellően szabad kezet biztosított az igazoló bizottságoknak, hiszen mérlegelés kérdése volt, hogy mit is takar „a köteles, illetve rákényszerített munkát meghaladó szolgálat”. Nem véletlen tehát, hogy az igazoló bizottságok előtt a tisztek többsége a kényszerre hivatkozott, sőt elhangzottak olyan vélekedések is, mint Erb Gusztáv (1944-ben Hennyey Gusztáv szolgálaton kívüli viszonybeli vezérezredes, a Lakatos Géza vezette kormány külügyminisztere), aki Stromfeld Aurél perében tanúként azt mondta, hogy „a vörös hadsereg nacionalista célokért harcolt, Stromfeld alatt fokozatosan nemzeti színűvé vált, és nem küzdött osztályérdekekért”.

Természetesen voltak eltérő vélemények is a Vörös Hadseregben szolgált tisztekről, bár a „megbélyegzettek” döntő többsége is tovább szolgálhatott, így pl. Pawlas István alezredes vagy Berger Károly százados. Előbbiről azt írták, hogy a „kommunizmus alatt terror kényszere alatt nem állván a megengedhető simulékonyság mértékét oly méretékben lépte túl, hogy ezen viselkedését a tisztí állásbecsületet összeegyeztetni nem lehet”. A később nevét Beregyfye változtató és 1944. október 16-a után honvédelmi miniszter és Honvéd Vezérkar főnökévé kinevezett Berger Károlyról 1920-ban azt jegyezték fel, hogy a „szegedi vörös gyalogezred segédtisztje volt, habár a szegedi kommunista viszo-

nyok távolról sem voltak olyan súlyosak, hogy egy tiszt az ún. vörös-hadseregbe való belépésre kényszerítve lett volna”.

A Nemzeti Hadsereg szervezése során egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a hadsereg szakmai felkészültségét, fegyelmét és társadalmi elfogadottságát csak úgy lehet javítani, ha megválnak mindazon személyektől, akik 1919-ben ugyan fontos szerepet kaptak a tanácsrendszer felszámolásában, de azt követően csak a haderő kárára váltak. Ezen személyek – Prónay Pál, Ostenburg-Moravek Gyula, Héjjas István stb. – és különítményeik eltávolítása, illetve felszámolása a katonai vezetés elemi érdeke volt. Az egy ideig még Kormányzóvá választott Fővezérrel is dacoló különítményeket a minisztertanács 1920. június 11-én feloszlatta, tagjai egy kisebb részét átvette a hadsereg, a többség azonban kivált a szolgálatból.

Horthy Miklós és a körülötte kialakuló katonai felső vezetés – melynek tagjai az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregének, illetve a volt magyar királyi honvédségnek a tábornokai és törzstisztjei közül kerültek ki, – érzékelve a konszolidáció iránti belső és külső igényt, a jogállamiság keretei között működő hadsereget tartották kívánatosnak. Ehhez a fegyelem megszilárdítása elengedhetetlenül szükséges volt. Horthy Miklós 1919. augusztus 23-án mint a Nemzeti Hadsereg Fővezére Tiszti parancsában a következőket fogalmazta meg: „Amióta a fővezérséget átvettem, egyik legfontosabb teendőmnek tartom, a tisztikart minden tekintetben ama magas katonai színvonalra újra felemelni, melyen a régi hadsereg kötelékében valamennyi magyar tiszt mindenkor állott. (...) Erős és tántoríthatatlan elhatározásom a magyar nemzeti hadsereg tisztikarát megóvni mindattól, ami annak tekintélyét leronthatja és mostani nehéz feladatának sikeres megoldását veszélyeztetheti.” Éppen ezért a fővezér, Horthy Miklós altengernagy úgy vélekedett, hogy a „felépítendő hadseregünk tisztikarának sziklavár fegyelemmel kell bírnia. A fegyelem lényegét a régi szolgálati szabályzat határozványai szabják meg. Minden parancsnoknak el nem mulasztható kötelességévé teszem, hogy saját hatáskörében ezen szabályzatnak fegyelmi tekintetben, valamennyi alárendelt tisztnek érvényt szerezzen. A legkíméletlenebb eszközöktől sem szabad visszari-

adnunk, hogy a letűnt korszak bomlasztó és fegyelmet ölő mótelyét sorainkból kiöljük.” A fegyelem helyreállításának és megszilárdításának legfontosabb elemeként rendeletek és parancsok tucatjai láttak napvilágot, melyek a tisztikar tagjainak politizálását tiltották. A katonai vezetés nem győzte hangsúlyozni, hogy a tiszteknek távol kell tartaniuk magukat a politikától és a hadügyminiszter már 1919. augusztus 11-én rendeletben tiltott be mindennemű politikai tevékenységet, de az eredmény nem érhetette el a megkívántat, mert 1919. augusztus 30-án a hadügyminiszternek meg kellett ismételnie korábbi rendeletét, mivel „egyes tiszték még mindig részt vesznek politikai mozgalmakban és ily irányú célzattal párhelyiségeket (klubokat) látogatnak”. Ugyanezen rendeletében a hadügyminiszter megerősítette azon véleményét a katonai vezetésnek, miszerint „a politizáló tiszteknek az új magyar hadseregben semmi esetben sem lesz helye”.

A Nemzeti Hadsereg Fővezérsege és a hadügyminisztérium megállapítása szerint nemcsak a politika fertőzte meg, de a korábbi erkölcsi állapota is jelentősen romlott. Ezt részben a világháború megpróbáltatásainak, részben a forradalomnak tudták be, de egyik sem adhat felmentést a megkívánt elvárások alól, hiszen a társadalom a tisztikaron keresztül ítéli meg a hadsereget. Nem szerencsés tehát ha a tisztikar, illetve annak tagjai „üres óráikat pincéernők, frisernők, manicűr és egyéb gyanús nők társaságában töltik el, sőt mi több kiszolgálólányokkal, valamint kétes erkölcsű nőszemélyekkel nyilvánosan együtt vannak, étteremben asztalhoz ültetik, majd ezekkel elborozgatva szolgálati-, járőr-, propaganda- és egyéb szolgálati tevékenységüket a bor által hatványozott fantáziával beszélnek el”.

Az egykori Osztrák–Magyar Monarchia haderejét elődnek tartó katonai felső vezetés nagy figyelmet szentelt a tisztikar és a hadsereg elvesztett presztizsének visszaszerzésére. E célt szolgálta többek között Vogel Ákos alezredes *A tiszt hivatás Ethikája* című kis kötete, melyben a szerző kifejtette, hogy a „...nemzeti újjászületés gondolata és akarata a magyar nemzeti hadseregben találja meg legbiztosabb támaszát, mely erkölcsi erőforrásait viszont a tisztikar szelleméből meríti”.

A Nemzeti Hadsereg – mely létszámát tekintve 1919-ben mindössze néhány ezer főt tett ki – a Magyarországon működő antant misszió tagjainak a figyelmét is állandóan magára vonta. Az ő véleményük, álláspontjuk pedig a meghatározó lehetett a későbbiekben (is). Nem véletlen tehát, hogy a hadsereg vezetője, a fővezér Horthy Miklós a budapesti 1919. november 16-ai bevonulás előtt is parancsban foglalkozott a tisztikar által követendő magatartással. Mint a Tisztiparancsban olvasható, „tájékoztatta” a tiszteket arról, hogy a „nemzeti hadsereg fellépése és magatartása az entente hatalmak figyelmét a legnagyobb mértékben foglalkoztatja. Az ország érdeke megkívánja tehát, hogy a hadsereg ezen újabb szereplése alkalmából is a legkiválóbb benyomást gyakorolja. Ez csak úgy lehetséges, ha a hadsereg – mint a törvényes rend megtestesítője – tartózkodik minden cselekedettől, mely nem az ő megszabott hatáskörébe tartozik.” Ezért ismételten felhívta a tisztek figyelmét arra, hogy mindennemű politizálás tilos, kerülendő mindenfajta tendenciózus megnyilatkozás, nem engedélyezett a nyilvános helyeken való hangos és kicsapongó mulatozás, a különböző személyek letartóztatása – az ilyen feladatra megvannak a megfelelő szervek – tilos bárminemű önkényeskedés, illetve vallási kérdések nyilvános megvitatása.

Az állandó figyelmeztetések és intelmek ellenére is voltak elítélendő megnyilvánulásai a hadsereg tagjainak, de a katonai felső vezetés igyekezett ezeknek elejét venni, illetve „megtorolni” azokat. A konzervatív elveket valló katonai vezetők célja az egységes, fegyelmezett, hivatásának élő tisztikar kialakítása volt. Úgy vélték, ha visszatérnek a Monarchia időszakának előírásaihoz, külsőségeihez, akkor ez a cél megvalósítható lesz. Ehhez szükséges volt felszámolni a „vörös” és „fehér”, „közös” és „honvéd” ellentéteket. Utóbbi egyik végső „nagy erőpróbája” IV. Károly király 1921. áprilisi, illetve októberi visszatérési kísérlete volt. A tisztikar egy része a király, másik része a kormányzó mellé állt. Az októberi kísérlet fegyveres összetűzéssel is járt, melyben a kormányzóhoz hű erők diadalmaskodtak. A királyt támogató katonai felső vezetők ezt követően kiváltak a tényleges szolgálatból, míg a fiatalabb tisztek „bocsánatot nyertek”.

A király visszatérési kísérlete után konszolidálódott a helyzet a hadseregben, amely 1922. január 4-ével a magyar királyi honvédség nevet vette fel. Tábornokai és tisztjei között egyaránt megtalálhatóak voltak az egykori „közösök” és „honvédek”, „vörösök” és „fehérek”. Egyre inkább előtérbe került a katonai-szakmai szempont, és a trianoni békediktátum katonai előírásainak teljesítése vált a legfontosabb feladattá. A haderő létszáma 35 000 fő lehetett, melynek egyhuszada lehetett tiszt, egytizenötöde altiszt. Az 1750 főnyi tisztikar illetve a katonai felső vezetés összetételének vizsgálata azt igazolta, hogy a származási kategóriák esetében a többség az ún. középrétegek alsó szintjén elhelyezkedő családokból került ki. Jelentős közöttük a katonatiszti család gyermeke és viszonylag magas a félárvak, illetve az árvak száma. Igen fontos tényező az is – melynek a későbbiekben még fontosabb szerepe volt –, hogy a katonai vezetők több mint ötven százaléka az elcsatolt területekről származott, s közülük számosnak a közvetlen családja is ott élt a két világháború közti években. A származás és az anyagi helyzet között is jól kitapintható az összefüggés, hiszen a katonai felső vezetésbe soroltak döntő többsége vagyontalan családból került ki és a taníttatás költségeit is többnyire az állam, illetve magánalapítványok viselték.

A taníttatás, illetve a tisztí hivatásra történő felkészülés a két világháború közötti időszakban vezetői beosztást betöltött katonák esetében több mint ötven százalékban a volt magyar királyi honvédség hadapródiskoláiban, illetve katonai akadémiáján (Ludovika Akadémia) történt meg, míg az ún. „közös” hadsereg katonai tanintézteiben kevesebb mint ötven százalék szerezte meg az ismereteit. Jelentősnek tekinthető azoknak az aránya is, akik a tisztí hivatásra való felkészülést már 10, illetve 14 éves korukban megkezdték. Az iskolákkal függ össze részben az idegennyelvek ismeretének kérdése is. A katonai felső vezetők szinte kivétel nélkül kitűnően beszéltek németül és igen sokan használták a franciát, de a kisebbségek nyelvét is valamilyen szinten. A legtöbb katonai elitbe sorolható tábornok és törzstiszt két-három nyelvet beszélt, de akadtak olyanok is, akik hat-hét nyelvet használtak kitűnően.

Az 1930-as évekre véglegesen kialakult az egységes magyar katonatisztikar, amely jelentősebb politikai megrázkódtatás nélkül szolgált a második világháború végéig. Igazi konfliktushelyzettel 1944. október 15–16-án találkozott amikor is a régi vagy az új hatalom mellé állás volt a kérdés. Ez természetesen leegyszerűsítése a dolgoknak, hiszen a hatalomátvétel/átadás körülményei nem voltak tisztázottak és egyértelműek a tisztikar előtt, s nagyon sokan vélekedtek úgy, hogy az országra támadó ellenségtől védik a hazát. Ez pedig politikai vélemények megnyilvánulása, illetve kinyilvánítása nélkül is arra ösztönözte a többséget, hogy tovább harcoljon, abban a reményben, hogy így cselekszik helyesen.

A harc és a háború azonban már csak néhány hónapig tartott. A magyar királyi honvédség, illetve az ország a második világháborút is a vesztesek oldalán fejezte be és ezzel az egykori haderő történelmi emlékké vált. Az 1945 után szerveződő hadsereg nem tekintette jogelődjének a volt magyar királyi honvédséget és annak tisztjeit, bár közülük többeket átvett soraiba, a többség sorsa azonban a hadseregből való kutasztás, a bíróságok előtt felelősségrevonás lett. Egykori hivatásos katonatisztek ezrei váltak segédmunkásokká, jobb esetben szakmunkásokká. Számukra a hivatásuk gyakorlása elérhetetlen vágyálommá vált, 1945 az ő életükben is valóságos sorsfordító dátum volt.

Az eredeti megjelenések jegyzéke

MARÓTI EGON: *Görög versenyek – római háttérrel*. • Megjelent: *Belvedere Meridionale*, IX. évf. (1997) 3–6. sz. 66–67.

BERTA ÁRPÁD: *Magyar törzsek és törzsnevek*. • Elhangzott: a honfoglalás 1100. évfordulója emlékére rendezett tudományos konferencián, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén. Szeged, 1995. szeptember 27–29. (A továbbiakban: Honfoglalás 1100.) • Megjelent: *Honfoglalási emléknepok*. Szeged, 1996¹, 1997². /A *Belvedere Meridionale* Kiskönyvtár sorozatának 9. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 9.) 17–28.

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ: *A honfoglalás szakaszai*. • Elhangzott: Honfoglalás 1100. • Megjelent: Kiskönyvtár 9. 8–16.

MAKK FERENC: *Etelközi magyarok francia forrásban*. • Elhangzott: a Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján rendezett tudományos konferencián, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén. Szeged, 1996. szeptember 19–20. (A továbbiakban: Szent Gellért 950.) • Megjelent: *Szent Gellért vértanúságának 950. évfordulóján*. Szeged, 1998. /A *Belvedere Meridionale* Kiskönyvtár sorozatának 11. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 11.) 73–83.

KRISTÓ GYULA: *A magyar állam kezdeteiről – egyes szám első személyben*. • Elhangzott: 1998. október 15-én, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén. • Megjelent: *Belvedere Meridionale*, X. évf. (1998) 5–6. sz. 147–150.

SZEGFÜ LÁSZLÓ: *Gondolatok a Kárpát-medence IX–XI. századi kereszténységéről*. • Elhangzott: Honfoglalás 1100. • Megjelent: Kiskönyvtár 9. 29–46.

MAROSSY ALFONZ OFM: *Cluny szerzetesi élete Szent Gellért korában*. • Elhangzott: Szent Gellért 950. • Megjelent: Kiskönyvtár 11. 84–96.

BAKAY KORNÉL: *A nemzeti királysze me az Árpád-korban*. • Elhangzott: Honfoglalás 1100. • Megjelent: Kiskönyvtár 9. 49–62.

PAPP SÁNDOR: *A steppe a XIII. században*. • Elhangzott: a tatárok kivonulásának 750. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén. Szeged, 1992. április 26. • Megjelent: *A tatárok kivonulásának 750. évfordulója*. Szeged, 1992. /A Belvedere Meridionale Kiskönyvtár sorozatának 4. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 4.) 4–9.

LELE JÓZSEF: *A vazallusok szövetsége a tizenöt éves háborúban*. • Megjelent: „Nem búcsúzom...” Benda Kálmán tiszteletére. Szeged, 1994. /A Belvedere Meridionale Kiskönyvtár sorozatának 7. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 7.) 9–17. 24–28.

IVANICS MÁRIA: *Hitharc vagy hadivállalkozás. A tatár segédcsoportok alkalmazásának pénzügyi terhei a tizenöt éves háborúban*. • Megjelent: Kiskönyvtár 7. 29–33.

DEMÉNY LAJOS: *Székely lustrák a fejedelem kori Erdélyben*. • Megjelent: Belvedere Meridionale, X. évf. (1998) 5–6. sz. 24–32.

BENDA KÁLMÁN: *Szenczi Molnár Albert magyar zsoldárai*. • Megjelent: Kiskönyvtár 7. 9–17.

MARJANUCZ LÁSZLÓ: *Adalékok a szegedi zsidóság településtörténetéhez*. • Megjelent: Kiskönyvtár 7. 72–78.

HERMANN RÓBERT: *Kossuth és tábornokai*. • Elhangzott: Kossuth Lajos halálának századik évfordulója alkalmából rendezett tudományos konferencián, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Történettudományi Tanszékén. Szeged, 1994. március 28. (A továbbiakban: Kossuth 1994.) • Megjelent: Kossuth Lajos halálának századik évfordulója. Szeged, 1995. /A Belvedere Meridionale Kiskönyvtár sorozatának 8. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 8.) 17–36.

PELYACH ISTVÁN: *Útban az emigráció felé*. • Elhangzott: Kossuth 1994. • Megjelent: Kiskönyvtár 8. 41–51.

CSORBA LÁSZLÓ: *Kossuth egy újabb szabadságharc feltételeiről az 1860-as évek első felében*. • Elhangzott: Kossuth 1994. • Megjelent: Kiskönyvtár 8. 52–57.

CSONKARÉTI KÁROLY: *A császári-királyi haditengerészet 1786–1914 között*. • Megjelent: Belvedere Meridionale, XII. évf. (2000) 7–8. sz. 14–30.

ROMSICS IGNÁC: *A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása*. • Elhangzott: Magyarország és Európa. 1919–1939 című előadáson a Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Karának Történettudományi Tanszékén rendezett konferencián. Szeged, 1999. november 9. (A továbbiakban:

1919–1939.) • Megjelent: Magyarország és Európa. 1919–1939. Szeged, 2001. / A Belvedere Meridionale Kiskönyvtár sorozatának 14. kötete./ (A továbbiakban: Kiskönyvtár 14.) 5–15.

ORMOS MÁRIA: *Magyarország és Európa a két világháború között.* • Elhangzott: 1919–1939. • Megjelent: Kiskönyvtár 14. 17–31.

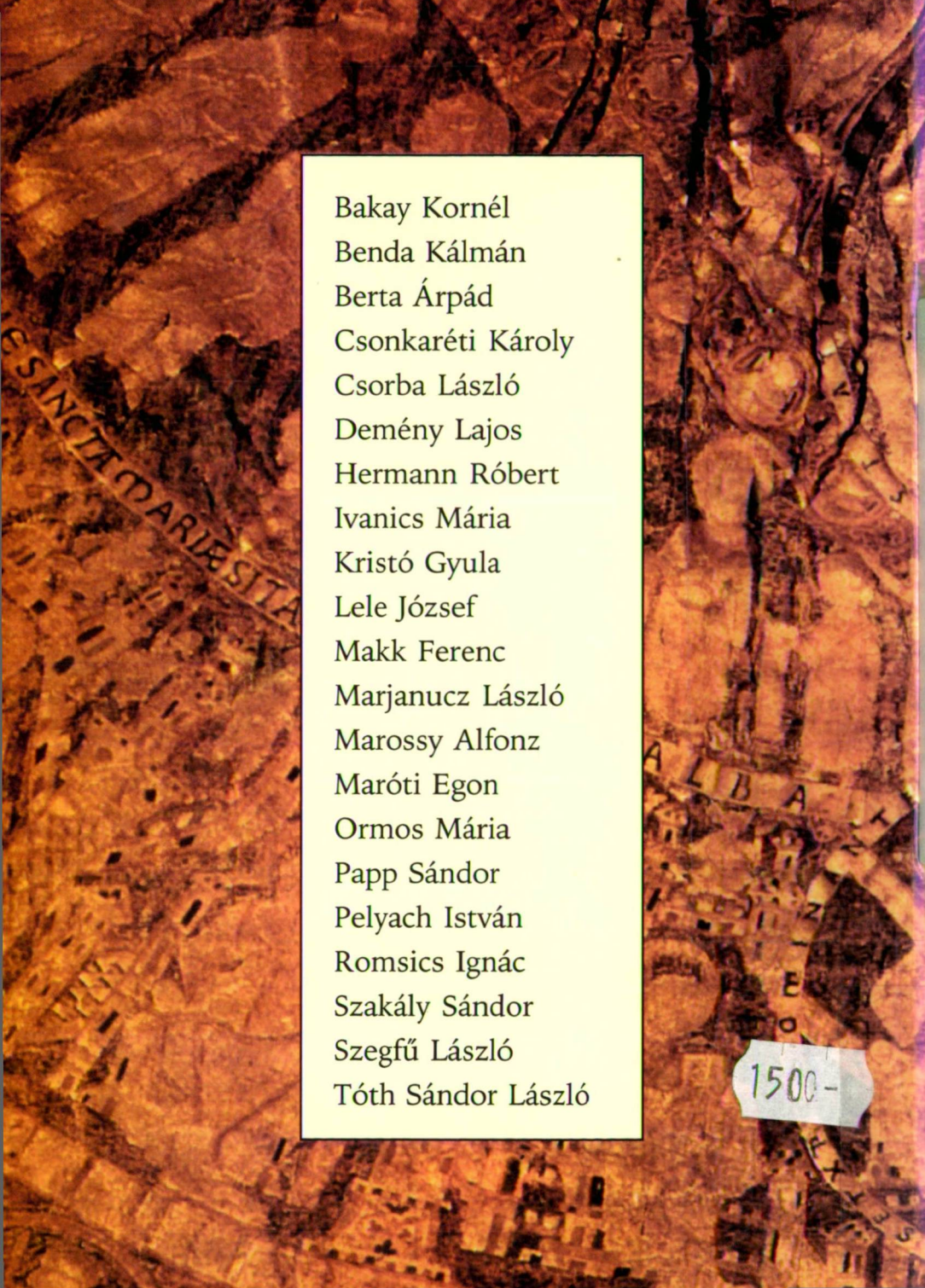
SZAKÁLY SÁNDOR: *A magyar királyi honvédség tisztikarának létrejötte és összetétele a két világháború közti Magyarországon.* (Az eredeti címet jelen kötetben módosítottuk.) • Elhangzott: 1919–1939. • Megjelent: Kiskönyvtár 14. 33–42.

X/17 145604

Kolofon

- ✠ Kiadta a Belvedere Meridionale. 6725 Szeged, Hattyas sor 10.
Honlap: www.extra.hu/belvederemeridional
E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu
Telefon: 62/544-759
Felelős kiadó Szegfű László. Kiadóvezető Jancsák Csaba
- ✠ Borítótér és tipográfia Mezei Tamás és Nagy Tamás. A borító a koronázási palást képének felhasználásával készült.
Technikai szerkesztő Zékány Edmund
A kiadásban közreműködött Pető Bálint és Tóth Brigitta
- ✠ Nyomdai előkészítés Reaktor Kft., Budapest. Telefon: 1/302-22-63
Nyomás Bába és Társai Kft. 6720 Szeged, Cserzy Mihály u. 11.
Telefon: 62/464-015. Felelős vezető Majzik István
- ✠ ISBN 963 00 7639 x

The background is a marbled paper with a complex, organic pattern in shades of brown, orange, and black. A central white rectangular box contains a list of names. In the bottom right corner, there is a small white library sticker with the number '1500-'.

Bakay Kornél
Benda Kálmán
Berta Árpád
Csonkaréti Károly
Csorba László
Demény Lajos
Hermann Róbert
Ivanics Mária
Kristó Gyula
Lele József
Makk Ferenc
Marjanucz László
Marossy Alfonz
Maróti Egon
Ormos Mária
Papp Sándor
Pelyach István
Romsics Ignác
Szakály Sándor
Szegfű László
Tóth Sándor László

1500-